

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

XXI 1988

ΑΘΗΝΑΙ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΙΩΑΝΝΑ ΜΕΝΝΕΝΓΚΑ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: WILLIAM PHELPS
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ ΑΒΕΕ

Εικόνα εξωφύλλου: Υπόγειο άδυτο Χανίων. Η νότια όψη του τοιχογραφημένου πεσσού.

© 1993 ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ,
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND (TAP SERVICE),
Panepistimiou 57, 105 64 Athens

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (ΑΑΑ)

EDITORIAL SUPERVISION: EVANGELIA KYPREOU
EDITORIAL ASSISTANT: IOANNA MENNENGA
ART EDITOR: ROULA YIANNOULAKI
SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH: WILLIAM PHELPS
PRINTED BY: EPTALOFOS

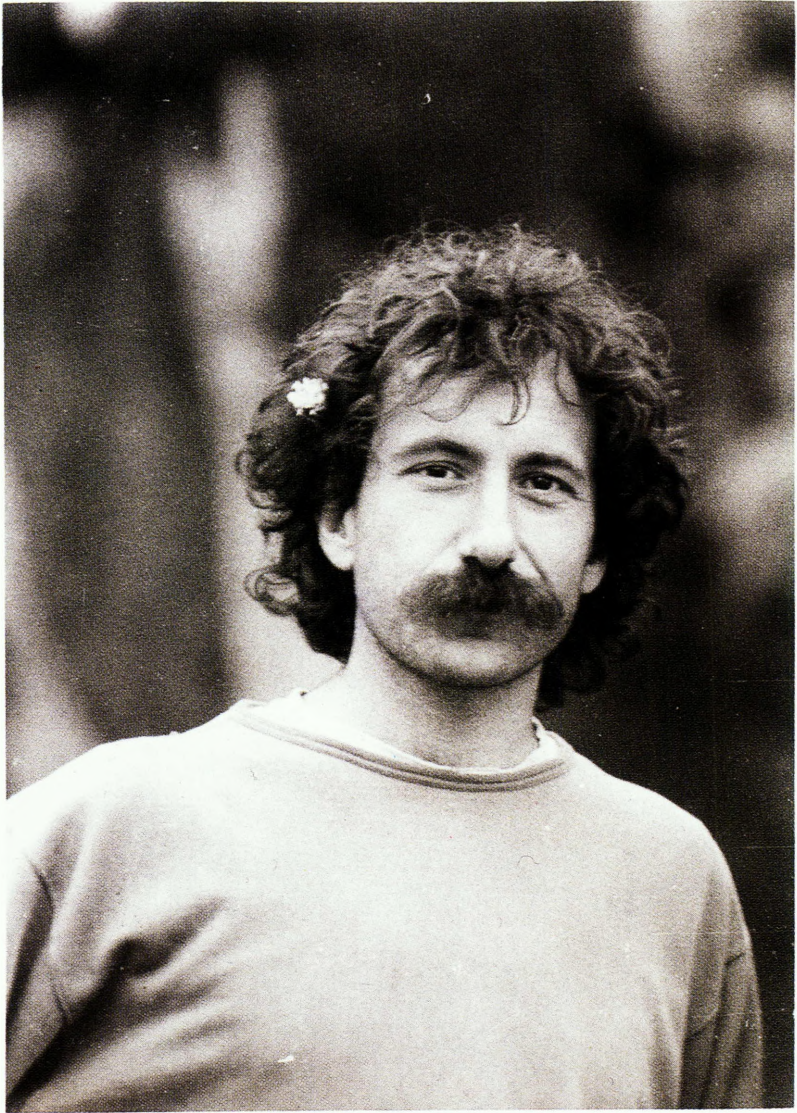
Cover illustration: Lustral Basin at Chania. South view of the fresco decorated pillar.

ISSN 0004-6604

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ XXI, 1988

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΜΠΑΖΟΠΟΥΛΟΣ
(1954-1989)

Ο θάνατος του Παναγιώτη Αμπαζόπουλου στις 5 Ιουνίου του 1989, στα νερά της Λήμνου, άφησε ένα μεγάλο και δυσαναπλήρωτο κενό σ' όλους εμάς, που τον γνωρίσαμε και απολαμβάναμε της φιλίας του.

Ο Παναγιώτης γεννήθηκε στις 5 Ιουλίου του 1954 στον Ταύρο. Από τα πρώτα του κιόλας βήματα στο Δημοτικό Σχολείο Πετραλώνων εκδηλώθηκε το ταλέντο του στη ζωγραφική, όταν ανάμεσα σε πολλά άλλα παιδιά βραβεύτηκε για την προσωπογραφία του ήρωα της ελληνικής Επανάστασης Γ. Καραϊσκάκη.

Άτομο χαρισματικό, με έμφυτη ροπή στην τέχνη, δεν έμεινε αδιάφορος στη μαγεία της μουσικής. Οι γονείς του, που διέκριναν αυτό του το ταλέντο, στα γυμνασιακά χρόνια του χάρισαν την πρώτη φουσαρμόνικα, μουσικό όργανο που τόσο πολύ ταίριαζε στη λεπτοκαμωμένη του μορφή και που έμαθε να το χειρίζεται με τη δεξιοτεχνία επαγγελματία μουσικού.

Το 1974 ξεκινά τις σπουδές του στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, από όπου και αποφοίτησε το 1978/79 ως αρχιτέκτων-μηχανικός. Ο Παναγιώτης, γνωστός στο φοιτητικό κόσμο με το ψευδώνυμο «Πάσπας», παράλληλα με τις σπουδές του —τα σχέδιά του ξεχωρίζουν για την απaráμιλλη μαστοριά τους— αναπτύσσει και το μουσικό του ταλέντο παίζοντας πιάνο και φουσαρμόνικα. Παίρνει μέρος σε συναυλίες στο εξωτερικό, αλλά και στην Ελλάδα, όπου ηχογραφεί δίπλα σε όλους σχεδόν τους γνωστούς Έλληνες μουσικοσυνθέτες και τραγουδιστές. Κορυφαία στιγμή στη μουσική του καριέρα στάθηκε η συμμετοχή του στο «Απλό κοντσέρτο για φουσαρμόνικα» με τη συμφωνική ορχήστρα της ΕΡΤ υπό τη διεύθυνση του Μάνου Χατζηδάκη.

Μετά τη στρατιωτική του θητεία εργάστηκε για την καταγραφή αυθαίρετων κτιρίων στην Αθήνα και τα Κύθηρα, και για ένα μικρό διάστημα ασχολήθηκε με τη μελέτη για συντήρηση κελιών του Αγίου Όρους.

Η πρόσληψη του Παναγιώτη Αμπαζόπουλου στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων το 1985 μας έδωσε την ευκαιρία να συνεργαστούμε μαζί του και να εκτιμήσουμε τον ακέραιο χαρακτήρα του και την αγάπη που έτρεφε για τη δουλειά του.

Αυθόρμητος και από τη φύση του ενθουσιώδης έμαθε αμέσως να καταδύεται λαμβάνοντας μέρος από τον πρώτο κιόλας καιρό σε πολλές επιφανειακές έρευνες βυθού. Η συμμετοχή και η προσφορά του στις σημαντικότερες υποβρύχιες έρευνες στάθηκε πάντα ανεκτίμητη, ενώ πολλά από τα σχέδια που φιλοτέχνησε δημοσιεύτηκαν σε ελληνικά και ξένα αρχαιολογικά περιοδικά. Ανάμεσα σε άλλα, εκπόνησε τα σχέδια της λιθορριπής που περιβάλλει υποβρυχίως το Μπούρτζι στο Ναύπλιο, ένα μέρος των σχεδίων του αρχαίου πολεμικού λιμανιού της Θάσου, του ρωμαϊκού κυματοθραύστη στον όρμο Κουρεμένου στη Σητεία, του προϊστορικού οικισμού στο Πλατυγιάλι Αστακού, του αρχαίου λιμανιού στον όρμο Νούσα της Βοιωτίας, ενός ναυαγίου ιστορικών χρόνων, βυθισμένου σε βάθος 54 μ. στα ανοιχτά του λιμανιού της Χίου.

Σε αυτό το χρονικό διάστημα δεν ξέχασε τη μουσική και το 1986 ηχογράφησε τον πρώτο του δίσκο, ο οποίος κυκλοφορεί σήμερα με τίτλο «Τα τραγούδια της παρέας». (Το 1990, ένα χρόνο μετά το θάνατό του, στο διαγωνισμό της Ιθάκης ο κύκλος των τραγουδιών του με τίτλο «Κάτι σε διχάζει» απέσπασε το πρώτο βραβείο σύνθεσης.)

Το καλοκαίρι του 1989, όταν η σταδιοδρομία του Παναγιώτη ως αρχιτέκτονα-δύτη στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων αποτελούσε πια γεγονός, ένα καταδυτικό ατύχημα έκοψε αιφνίδια, πρόωρα και άδικα το νήμα της δημιουργικής του ζωής.

Εμείς, οι φίλοι και συνάδελφοι του Παναγιώτη Αμπαζόπουλου, του «Πάσπα», μέσω των σελίδων των Αρχαιολογικών Αναλέκτων αποτιούμε τον τελευταίο φόρο τιμής στη μνήμη του.

Υπόγειο άδυτο Χανίων. α) Ίχνη δικτυωτού πλέγματος, β) μικρό τμήμα τοιχογραφίας με διάζωμα σπείρας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	
E. HALLAGER - Y. TZEDAKIS, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khandia I. The 1989 excavation, II. The 1990 excavation	15-55
M. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ, Υπόγειο άδυτο ή «δεξαμενή καθαρμών» στα Χανιά	56-76
Summary	76
E. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ο προϊστορικός τύμβος «του Σαλγανέα» (λιθοσωρός) στις ακτές της Βοιωτίας	77-90
Summary	90
Θ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, Δύο χάλκινα περιάπτα από την Αξιούπολη Κιλκίς	91-101
Summary	101
Φ. Κ. (ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ) ΧΑΝΙΩΤΗΣ, Νέα στοιχεία για τη Μηκύβερνα, το επίγειο της αρχαίας Ολύμπου	102-109
Summary	110
A. ΣΙΜΩΣΙ, Το αρχαίο λιμάνι της Σάμου	111-124
Summary	125
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ	
N. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, Οι Κυκλάδες κατά τη μυκηναϊκή περίοδο. Υποθέσεις για την απουσία τους από τον Νηών Κατάλογο	129-136
Summary	136
C. AUBERT, Contribution à l'étude du commerce du cuirre à Chypre	137-147
K. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ-ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, *Όστρακα μυκηναϊκού εικονιστικού κρατήρα από τη Σαλαμίνα	148-154
Summary	154
N. Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Σφραγιδόλιθος στη σαρκοφάγο της Επισκοπής Ιεράπετρας	155-156
Summary	157
Γ. Σ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σίφων>Σιφούνι: επιβίωση ενός αρχαίου αγγείου(;)	158-162
Summary	162
M. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Συμβολή στην κυκλοφορία βενετικών grossi ΙΓ΄-ΙΔ΄ αι. στον ελλαδικό χώρο, με αφορμή ένα θησαυρό	163-183
Summary	184
A. ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Βυζαντινά κεραμικά από τη Συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Χίου	185-197
Summary	197

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

THE GREEK-SWEDISH EXCAVATIONS AT KASTELLI, KHANIA

E. HALLAGER - YANNIS TZEDAKIS

I. THE 1989 EXCAVATION

During the summer and fall 1989 the Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania carried out a rescue excavation in the Kanevaro Street on behalf of the Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities in Western Crete¹. The municipality of Khania replaced the old Turkish drainage in the street and a trench of 96×0.80 m. was excavated to the depth of 1.50 m. for the new drainage. Only in the very western 6 m. (from 537 to 543) the trench was extended to a width of 3 m. (fig. 1).

The excavated part of the street sloped eastward from altitude 10.86 to 5.56 m. In the easternmost ca 19 m. was discovered undisturbed layers of the pre-palatial period directly below the street. In the next ca 18 m. westward, remains of the neo-palatial period came to light below the street while in the remaining and higher part towards the west, layers of the Late Minoan III period was found. The "missing" prehistoric layers in the eastern part were due to Venetian building activities, the ruins of which are still visible on each side of the street and the foundations of which were also noted in the excavation. Also in the eastern part bedrock was reached, at places, only 20-30 cm. below the modern street surface.

The pre-palatial period

Pure Early Minoan deposits were

reached in two different parts. In the eastern end of the trench (from ca 621-626.5) EM deposits without any architecture connected was found upon bedrock and sealed below floors of the EM III/MM IA period. The pottery from this area appeared to be mainly EM II while a few sherds of polished Final Neolithic ware was also noted. The other Early Minoan deposits were also sealed below floors of the EM III/MM IA period, and they were found in the area from ca 595 to 605. These deposits were not excavated to the bottom. Part of a well constructed EM II floor was recovered in the area 595-596.5. There were no finds on the floor, but ash and charcoal was noted on its surface. No

1. The excavation was carried out during the period June 30 to 18 October. The excavation was under the general direction of Dr Yannis Tzedakis, then Director of Antiquities, and, for the Swedish participation, of Dr Carl-Gustaf Styrenius, Director of the Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities in Stockholm as project leader. The actual field work was directed by Dr Erik Hallager until September 25th with the assistance of Mrs Anne Marie Carstens during September. The last phase of the excavation was conducted by Mrs Hara Prokopiou. — We want to thank Mrs Stavroula Markoulaki for offering us this opportunity to examine a cross-section of the Kastelli hill and for all the help and collaboration she gave us during the excavation.

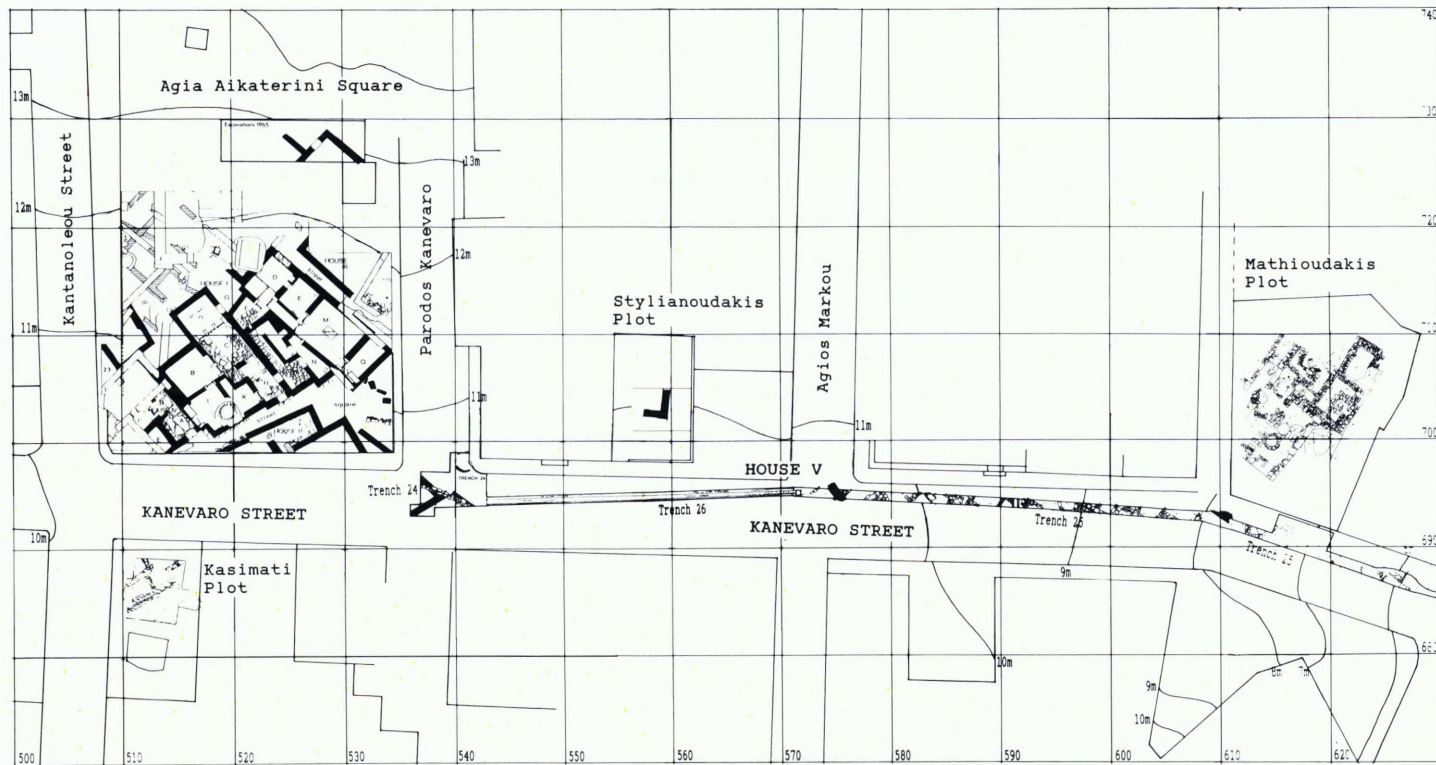

Fig. 1. Eastern part of the Kanevaro Street with indication of the excavated area divided into three trenches (24, 25 and 26). In Trench 26 no archaeological excavation was needed. The grid system indicate 10 m².

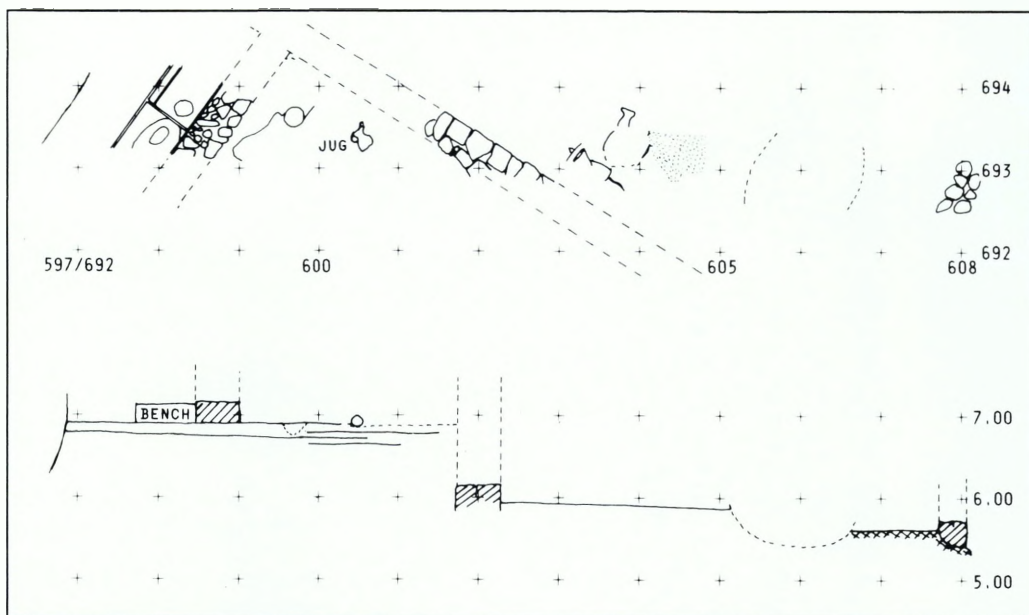

Fig. 2. Plan and section of the two neighbouring rooms of the MM IA period with indications of the complete vases *in situ*. The crosses indicate 1 m².

wall was found connected to this floor. A wall of EM III date, however, was found in the square 600-601, but without a connected floor. From the finds underlying this wall may be mentioned a clay sealing with the impressions of at least two stamp seals preserved on the surface and with impressions from probably peg and pumel on the reverse. This sealing is only the second found in Crete from the pre-palatial period². From the deposits of the EM II and EM III periods may further be noted a few fragments of stone vases, while far the majority of small finds consisted of broken obsidian tools and flakes.

The last epoch of the pre-palatial period was richly represented at the excavation. Remains were found continuously from ca 595 to 627 represented both with

good architecture and open-space areas. In the area 597-608 (fig. 2) were discovered two rooms probably from the same building and with different floor levels. In front of the wall on the floor of the lower room were found fragments from at least three storage jars (fig. 3) and in a slightly higher level in the same room an intact painted incised cup was discovered (fig.

2. The others are found in Myrtos, "Stou Adamita Zonaria" and Knossos, J. Weingarten, Three Upheavals in Minoan Sealing Administration: Evidence for Radical Change, Aegean Seals, Sealings and Administration (T. G. Palaima ed.) *Aegaeum* 5 (1990), p. 105, n. 1.

Fig. 3. The storage jars *in situ* in the lower MM IA room.

4)³. The floor was everywhere covered with a thin layer of ashy soil and several bits of charcoal. From the preserved part of floor and wall this room could be estimated to have measured in one direction at least 4 m., while it must have had a minimum width of 2 m. West of the room with the storage jars another room presumably of the same building was found

at a level *ca* 1 m. higher. Also this room must originally have had the same minimum dimensions as the one described

3. Of the type mentioned by Y. Tzedakis in *AA* 24 (1969): *Χρονικά*, p. 428, fig. 435 δ and also recognized in Kythera, G. N. Coldstream, - G. L. Huxley, *Kythera. Excavations and Studies*, London 1972, pp. 84, 178 and 276.

above. But at some point before it was finally destroyed a cross wall was built on top of the latest floor with a peculiar "bench" against its northwestern side. There were no finds in situ on the floor west of the bench, while east of the cross-wall at *ca* 600.5/694.3 an intact jug (fig. 5) decorated in red on white was found in a small shallow depression of the floor. When the "bench" and the cross-wall was removed, part of a circular surface from what has been interpreted as one of the typical circular sunk hearth was discovered. The original diameter of the supposed hearth was estimated to be *ca* 0.90 m. but it was seen to have been continuously coated with new surfaces of stucco which extended beyond the original structure, but then of no regular shape. This room seems to have been in use for some time since fragments from four successive floors were found.

Further east from *ca* 612 to 627 were found several successive layers of MM IA floors which were of a very different construction from those found inside the rooms. They were all extremely hard and all contained small, fine bits of charcoal, lime, and kouskouras. Since no walls were connected to these floors we suspect that it may have been an outside area which at several spots included bedrock as its surface. One intriguing construction, however was noted around 614/691.5. Here was excavated part of a shallow pit which contained nothing but burnt soil and surrounding the pit in a width of at least 50 cm. was noted a thick layer of kouskouras.

Fig. 4. Painted incised MM IA cup. From lower room.

Fig. 5. Jug found on the floor of the upper MM IA floor.

Only in the very eastern part of the excavated area around 625 was again noted fragments of EM III/MM I walls indicating a length of *ca* 18 m. for the open, unbuilt part of the MM IA settlement. On the floors of this unbuilt part were found many fragmentary obsidian tools and at a very small area in a deposit above the room with the storage jars were found more than 250 obsidians reminding waste from an obsidian workshop.

The Middle Minoan IB-II periods

In previous excavations in the Kastelli area it had been noted that almost all buildings of the proto-palatial period had been levelled away in connection with the construction of the neo-palatial settlement. The same general rule could be observed at this excavation although a few scattered fragments of walls and floors were discovered. In the area 612-614 was found the corner of a room, the walls of which were constructed upon the floors of the pre-palatial period, while several dumps and pits were identified. Most productive among these was a large pit running from *ca* 608 to *ca* 611.5, containing mainly coarse pottery, but also very few pieces of finer decorated ware. In another MM II deposit immediately above this pit was found a cup decorated in white paint on a red slip (fig. 6).

Transition to the neo-palatial period

In the remaining part of the excavated area there were some more constructions which are definitely of Middle Minoan date, but where it still remains uncertain

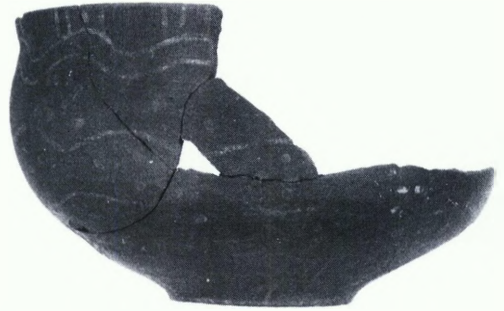

Fig. 6. Decorated MM II cup.

whether they were of MM II or MM III date. Some of these constructions continued in use till the end of the neo-palatial period or even longer, while others were in use only for a more limited time. Most impressive among these remains was a wall discovered at 574-576.

The east façade of the wall (fig. 7: A) consists of three courses of ashlar blocks. These ashlar blocks in the southern part proved to be the east corner of the building. The west face of the wall (fig. 7: B) is completely different from the eastern one. Instead of the ashlar masonry the west and interior part consists of small unworked stones which served as a foundation for a large block. The bottom of the wall was at a 30 cm. higher level at the western side than on the eastern.

West of the wall a floor of probably MM III date was discovered and the LM III deposits in this area indicate that at least 25 cm. of the wall was visible in this period. East of the wall were recognized at least two layers of open-space floors of MM III and LM I date. At a much higher

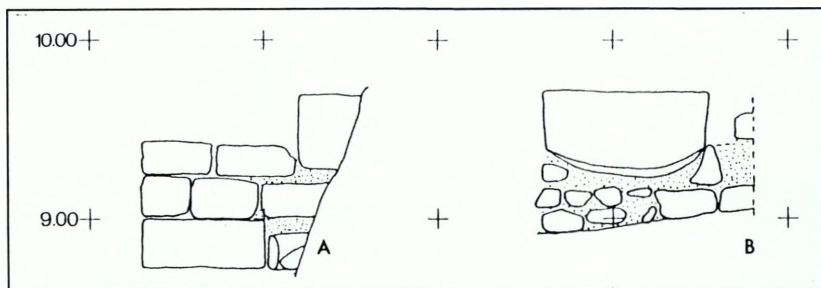

Fig. 7. Section of large MM II/III wall. A: East face; B: West face. The numbers indicate altitude above sea level.

level the LM III surface of the area was recognized at a level lower than the top of the wall. It thus seems certain that the building to which the wall belonged must have functioned at least throughout the neo-palatial period and it is most likely to be considered as yet another part of the large MM III/LM I settlement at Khania. We have tentatively named this building House V.

The MM III/LM I settlement

East of House V we could follow the "Street-surface"⁴ eastward to 587 where it became disrupted by the later LM III constructions. In the area up to 587 the "Street" was sloping slightly towards the east. The same surface was refound at point 601 at a height which was the precise continuation of the sloping surface ending in 587. From ca 603 the sloping became more steep while around 612 it became less steep. In the area 609-611 the "Street" was running along the outer wall of one of the MM III/LM I buildings identified in the Mathioudakis plot⁵. At several places 2-3 layers of street surface were noted, and in one of those areas, just

opposite the "Mathioudakis-House", was identified the corner of a building constructed not long before the settlement was destroyed, thus creating in this late phase a narrow street with a width of ca 1.20 m. between the house blocks⁶.

Remarkable for all this area was the lack of larger carbonized remains indicating the violent conflagration by the end of LM IB which was so obvious inside (and between) the houses excavated in the Agia Aikaterini Square, in the Mathioudakis plot and at the Splanzia excavation. One possible explanation may be that we are concerned with larger open spaces where the fire did not set clear traces —or, where we are close to the buildings, that

4. Hereafter called street, although it may very well be the surface of another square or a combination.

5. ΠΑΕ 1976, pp. 460-468; 1980, pp. 402-406, fig. 1E'; 1982, pp. 317-319, fig. 3.

6. A width well known, for example, at the Greek-Swedish Excavations in the Agia Aikaterini Square. See plan in E. Hallager - Y. Tzedakis, *The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1984*, AAA 18 (1985), fig. 2.

they were not so heavily burnt as the ones in the Agia Aikaterini Square.

On and in the floor of House V were noted some pieces of charcoal and some fragments of painted fresco or stucco, but no undisturbed destruction level was reached. This floor which belonged to the interior of the building could be followed *ca* 2 m. westward where it was disrupted by the modern drainage system. And west of this point up to 543 (Trench 26), the Turkish drain was already so deep that no excavation was needed for the construction of the new drainage. The area below the Turkish drain in other words was not excavated in search of another outer wall of the building which must have crossed Trench 26 at some point.

The LM I surfaces in Trench 24 belonged to a big open square, the northern limit of which is probably the continuation towards the west of the building discovered in the Stylianoudakis plot⁷ and the eastern limit of which must be the not yet identified west wall of House V (fig. 1). Part of the southern limit of the Square was excavated in Trench 24 (fig. 10) where it was obvious that we dealt with the continuation of the square already recognized during the excavations in 1984⁸. While the successive phases in the Square were difficult to discern in 1984, this problem was to a large extent resolved during the 1989 excavation. The original surface of the Square was (as also noted previously) well constructed with flagstones presumably running all the way up to the northeastern outer wall of House II. At some point during the MM

III or perhaps LM IA period this slabed pavement was covered in connection with the construction of some ashlar structures which were apparently connected to House II (fig. 8). North of these ashlar structures three further surfaces of the square were recognized and on top of the latest of those was found a heavy debris from the LM IB destruction in the form of much fallen mudbrick and stones from the destroyed buildings. In connection with the latest surface of the Square was found what seems to be a small circular platform. This construction had been destroyed by a Venetian/Turkish wall-foundation, but enough was preserved to calculate its diameter to a little more than 2 m. It was constructed of roughly cut sand stones upon a very solid bedding of large stones. Two courses were preserved and there were indications that a ramp of kouskouras gave access to the top of the platform. The closest parallel to this structure is found in the two small circular platforms excavated at the Greek-Swedish Excavations at Knossos⁹. On the latest surface of the Square was noted an extreme amount of conical cups (at least 50 complete and several hundred broken). On the surface was furthermore noted a couple of loomweights and in the fallen debris above a few small fragments from a marine style vase.

7. ΠΑΕ 1981b, pp. 400-404, fig. 2.

8. Hallager - Tzedakis (*supra* n. 6).

9. P. Warren, Circular Platforms at Minoan Knossos, BSA 79 (1979), pp. 307-323.

Fig. 8. View over the LM I square towards SW.

The Late Minoan II/III A:1 periods

In the whole trench we found hardly anything diagnostic to LM II while some early LM IIIA deposits were recognized. In the western part, i.e. Trench 24, the main part of the excavated area was lying in ruins during this period, although the area behind the ashlar walls may have been cleared. Further east the evidence is not clear enough to permit any firm conclusions whether the LM III walls and floors recognized in the area 585 to 601 were constructed in this or the very beginning of the succeeding phase, where these buildings definitely functioned. A

few sherds of early LM IIIA pottery were noted in most of these constructions.

The Late Minoan IIIA:2-IIIC periods

As mentioned it is uncertain when the constructions in the eastern part were created, but surely by the beginning of LM IIIA:2 the LM IB deposits in the area 575-587 had been covered by a new, presumably outdoor surface. This floor/court went up to a building, the disturbed walls of which were noted in the area 585-587 and which had been cut down into the Late Minoan I deposits (fig. 9).

In the interior of the building one

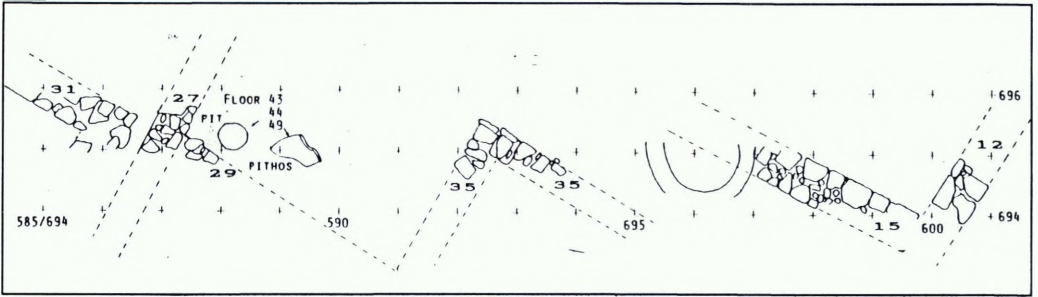

Fig. 9. Plan of the possible LM IIIA walls with indication of the pit in Floor 44 and the pithos on Floor 49. The crosses indicate 1 m².

room with three floor levels was identified. The west wall of the room functioned with all three floors while the eastern limit of the room is more uncertain (see below). On the upper floor was found a debris of fallen stones, presumably from the walls, reminding the situation in some of the rooms from the same period excavated in the Agia Aikaterini Square¹⁰. There was no finds on the floor which apparently became disused by the end of LM IIIB:1. To this final phase of use we have identified the west corner of the room, since a late wall had been built up against Wall 27. Almost immediately below the latest floor was found another one, in which an interesting feature was noted. At the distance of 1 m. from the west wall was discovered an almost circular, 25 cm. deep, pit in the floor. This pit contained dark grey ashes with charcoal in a very loose soil. The limit of the pit is marked by yellow kouskouras. In this pit were found two grinders or percussion stones together with 14 small pieces of

bronze as well as pins and shells from sea urchin. One more find from the excavation of this room, although not with certainty belonging to the “floor-deposit” was the terracotta model of a small chariot with the horse(s) and charioteer missing¹¹. On the original floor of the room were found the major part of a pithos and a conical cup. During the earliest phase the eastern wall of the room appear to be the one found in the area 592-593 (Wall 35) indicating a length or width of the room to a little more than 4 m. Some later

10. Level 4 House, Rooms A, B, C, D and I/Corridor, see E. Hallager - Y. Tzedakis, *The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1980*, AAA 16 (1983), p. 9 ff.

11. Illustrated in E. Hallager - M. Vlasakis - B. P. Hallager, *The First Linear B Tablet(s) from Khania* (with an epigraphic appendix by E. Hallager), *Kadmos* 29 (1990), pl. 1b.

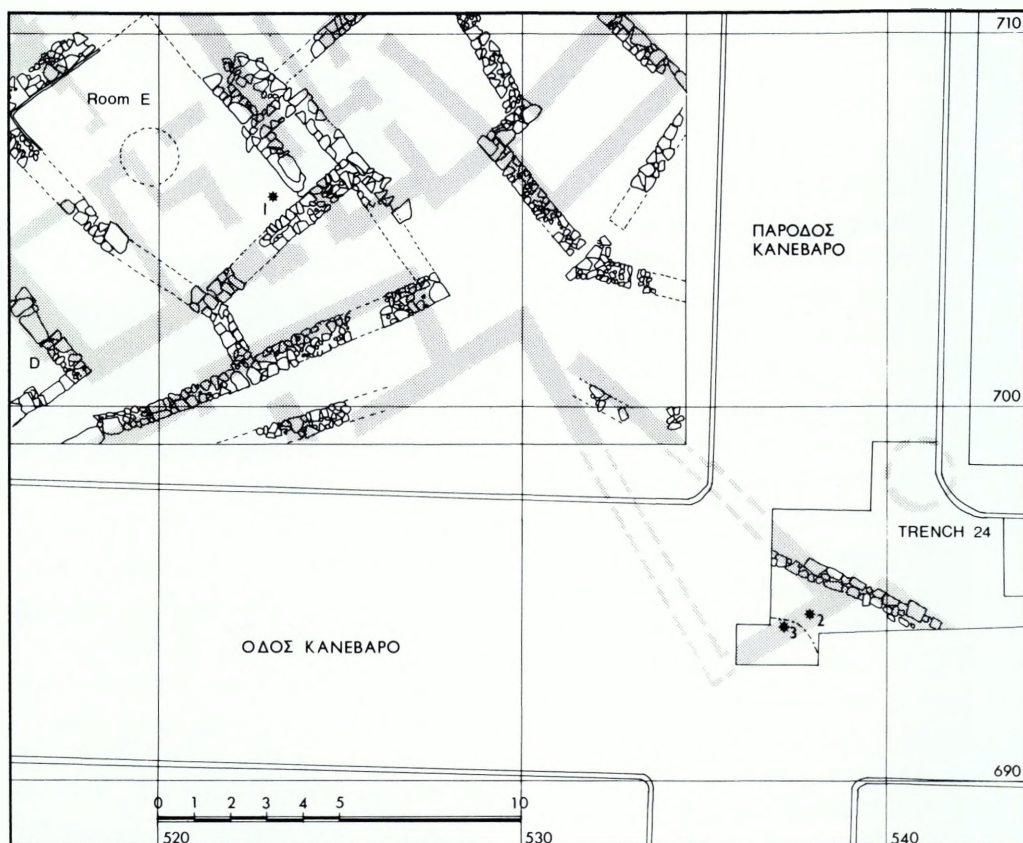

Fig. 10. Plan of Trench 24 and the SE corner of the Ag. Aikaterini Square excavations. The shaded walls are those of the MM III/LM I settlement; the line drawn walls are those of the LM III settlement. The numbers indicate find spots of Linear B tablets (* 3 is KH Sq 1).

disturbances made it uncertain whether or not this wall continued in use in connection with the two upper floors. No indication of the northern or southern walls was found. East of this room deposits with LM III pottery continued up to 595, but with no indication of floors. At this point, by and large, the deposits with LM III pottery stop.

In the western part of the excavated area, in Trench 24, no building architec-

ture was noted. One wall, considered as a kind of retaining wall, was at some point during the earlier part of the LM IIIA period constructed on top of and across the ashlar walls outside House II (see above p. 20) (fig. 10). North of this retaining wall, was found a contemporary floor/surface —dug into the LM I ruins. It belonged to an open space area which was also identified under similar stratigraphical circumstances in the southeast-

ern part of the excavations in the Agia Aikaterini Square. This surface seems to have been in use during the LM IIIA and early IIIB period.

In the area behind the retaining wall, on the other hand, the destruction debris had been almost completely removed and several layers of the LM III periods were noted. Earliest among these was an LM IIIA:2 floor with many small bits of charcoal upon it and where one bead of faience was discovered. In the deposit overlying the floor was found a clay sealing, a true sealing of the uncommon "Master Impression"-type¹². The seal device, which came from a large signet ring, depicted a bull leaping scene (fig. 12). The sealing was not found *in situ* and may well be of an earlier date. Above this deposit were found another two layers containing LM IIIB:1 and some earlier pottery. A rubbish pit was cut into these last two layers and all of them were covered by a large dump deposited in the LM IIIB:2 period. This dump covered most of the area southwest of the retaining wall, while the pit was only found in the very southwestern corner. The most remarkable find in this area was the fragment of a Linear B tablet in the pit, the content of which had been deposited in the LM IIIB:1 period (fig. 11). The tablet reads "10 pairs of wheels" and it is of a type similar to the wheel tablets found at Knossos (So-series) and Pylos (Sa-series)¹³.

From the LM IIIC period extremely little was found. Only one small deposit was discovered on top of the above mentioned

Fig. 11. The Linear B tablet KH Sq 1.

LM IIIB:2 dump and below the Turkish street.

The later periods

The Geometric period was represented with two large rubbish pits in Trench 24 around 540/697 and 542/697. Large amounts of pottery came from these pits among them one almost complete cup of late Geometric date (fig. 13). This cup was still filled with some organic remains, the analysis of which has not yet been completed. Furthermore these pits contained many slag, and considering the many slag from Geometric deposits in the

12. E. Hallager, *The Master Impression. A Clay Sealing from the Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania, SIMA 69, Göteborg 1985*, pp. 14-15.

13. The tablet is fully published in Hallager - Vlasakis - Hallager (*supra* n. 11).

Fig. 12. Clay sealing with impression from a signet depicting a bull leaping scene.

Fig. 13. Late Geometric one-handed cup found in a large rubbish pit of the period.

nearby Greek-Swedish excavations¹⁴ it may be conjectured that some metal working took place in this part of the settlement during the late Geometric period. It may also be noted that the two pits contained some complete or almost complete loomweights and several fragments from bricks. No architectural remains, however could be ascribed to the period.

The Hellenistic period was represented by two rubbish pits which contained some fragments of amphoras, black glazed pottery and painted roof tiles.

A remarkable find from the period after the Antiquity was that of a wall which post-dates the Roman period and pre-dates the Venetian period of the town. Up to now very little architecture from this period has been identified with certainty, although the earliest fortification walls around the Kastelli hill seem to predate the Venetian settlement. The actual wall was found in the area 577.5-579.7 (fig. 14). Apparently the wall was cut at the northeastern end.

Concerning the Venetian, Turkish, and modern periods it may be of interest to note that apparently the Venetian street had been completely removed at some time during the Turkish period. At any rate it was only Turkish pottery which was discovered in the packing of the earliest street immediately overlying the Minoan levels.

The rescue excavation in Kanevaro Street, permitting us to cut a section in a length of almost 100 m. in the Kastelli hill, has been most valuable for our understanding of the development of the set-

tlement: In the Minoan period all successive phases could be followed from at least EM II onwards. At one point by the end of the pre-palatial period some major architectural activities seem to have taken place by levelling away Early Minoan deposits for new constructions as indicated by the building with two rooms at different levels. One of the rooms ending this phase seems to have been destroyed by fire. There exists plenty of evidence for the continued habitation during the proto-palatial period, but very little in the form of architecture and there is as yet no evidence to show whether this phase — as elsewhere in Crete — was ended by a destruction. We suppose that most of the buildings had been levelled away in connection with the construction of the neo-palatial settlement. Apparently everything excavated from this period was outside areas and the signs for destruction by fire were most clearly recognized in the western part lying closest to the Agia Aikaterini excavations. The final LM I surface by and large followed that of the present day except for the eastern 19 m. which had clearly been levelled away at the beginning of the Venetian period indicating that the hill in the Minoan period towards the east had a more gentle sloping than

14. All found in the vicinity of a Minoan room (Room E, see e.g. E. Hallager, *The Greek-Swedish Excavations at Khania*, in *Proceedings of the Fifth International Cretological Congress at Agios Nikolaos 1981*. Heraklion 1985, fig. 12) which appear to have been reused in the Geometric period for habitation.

Fig. 14. The preserved fragment of presumably a wall foundation from the late Byzantine or Arab period.

today. The Late Minoan III period was (in Trench 25) represented with architecture which had cut down into and destroyed the LM IB destruction level—a phenomenon not previously noted in any of the excavations in the Kastelli hill. All later periods were only represented by pits and wall foundations cut into the Minoan levels indicating that the possible settlement which may have belonged to

these periods may have been cleared away in connection with some later extensive building activities—the chronology and nature of which is still too poorly documented to permit hypothesis.

Not in spite of, but because of all the late disturbances the section excavated in 1989 provided us with evidence for an almost continuous history of the site during 5000 years.

II. THE 1990 EXCAVATION

During three months, in May, June and July 1990 the Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania carried out a rescue excavation in the parodos Kanevaro in collaboration with the Ephoreia of Pre-historic and Classical Antiquities in Western Crete¹⁵. The municipality of Khania was to lay a new drainage in the street and a trench of 50×1 m. was excavated to the depth of 1.5-2 m. for the new drainage, as well as two extensions to the modern houses measuring ca 3×1-2.5 m. (fig. 15).

The excavated part of the Street sloped from north at altitude 14.87 to south at altitude 10.68 m. The southern 22 m. the 1990 excavation was running parallel to the "old excavations" ca 2 m. east of it (fig. 15). The excavation showed clear witness to the cleaning in this part of Khania after the bombardment during the World War II, especially in that the area now displays a natural slope instead of being "terraced" as the old buildings were. With the exception of some areas within the Church we came everywhere almost immediately upon either Geometric or Minoan levels. The trench was only excavated to the depth required for the new drainage, i.e. to a depth of 1.5-2 m. below the existing surface which meant that only Late Minoan levels, with LM I as the earliest, were unearthed during the excavation.

The Late Minoan I settlement

We reached the LM IB destruction lev-

el in three areas (fig. 16): in the southern part, where we found the continuation of the LM I Square; in the area of House III, where we discovered part of two walls and part of two floors; and finally in the very northern 1 m.

The Square

During the 1989 excavation we discovered the eastern continuation of the LM I Square bordered by fine ashlar walls which were additions to the House II of the settlement¹⁶. The part excavated in 1990 displayed exactly the same features

15. The excavation was under the general direction of Dr Yannis Tzedakis, then Director General of Antiquities, and, for the Swedish participation, Dr Carl-Gustaf Styrenius, Director of the Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities in Stockholm as project leader. The actual field work was directed by Dr Erik Hallager in collaboration with Mrs Maria Vlasakis. On the site they were assisted by Mrs Hara Prokopiou, Mrs Anne Marie Carstens, Mrs Mette Korsgaard Pedersen and during May also by Mrs Lena Sjögren. The Museum work was directed by Dr Birgitta Palsson Hallager, assisted by Mrs Lena Sjögren and Mrs Anne Ingvaldsson. The part of the excavation which concerned the Early Christian and later Venetian church was conducted in collaboration with the Byzantine Ephoreia under the supervision of Mr Michalis Andreanakis. We want to thank Svenska Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet, the Institute for Aegean Prehistory and G.E.C. Gads Fond (Copenhagen) for their generous financial support which made the excavation possible.

16. E. Hallager - Y. Tzedakis, *The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1988*, AAA 20 (1987) with figs 8 and 10.

Fig. 15. Plan showing excavations 1969-1990 with existing walls in the Ag. Aikaterini Square and surrounding streets. The grid indicate 10 m². Hatched: EM and MM. Black: LM I. Shaded: LM II-III. White: Post Minoan.

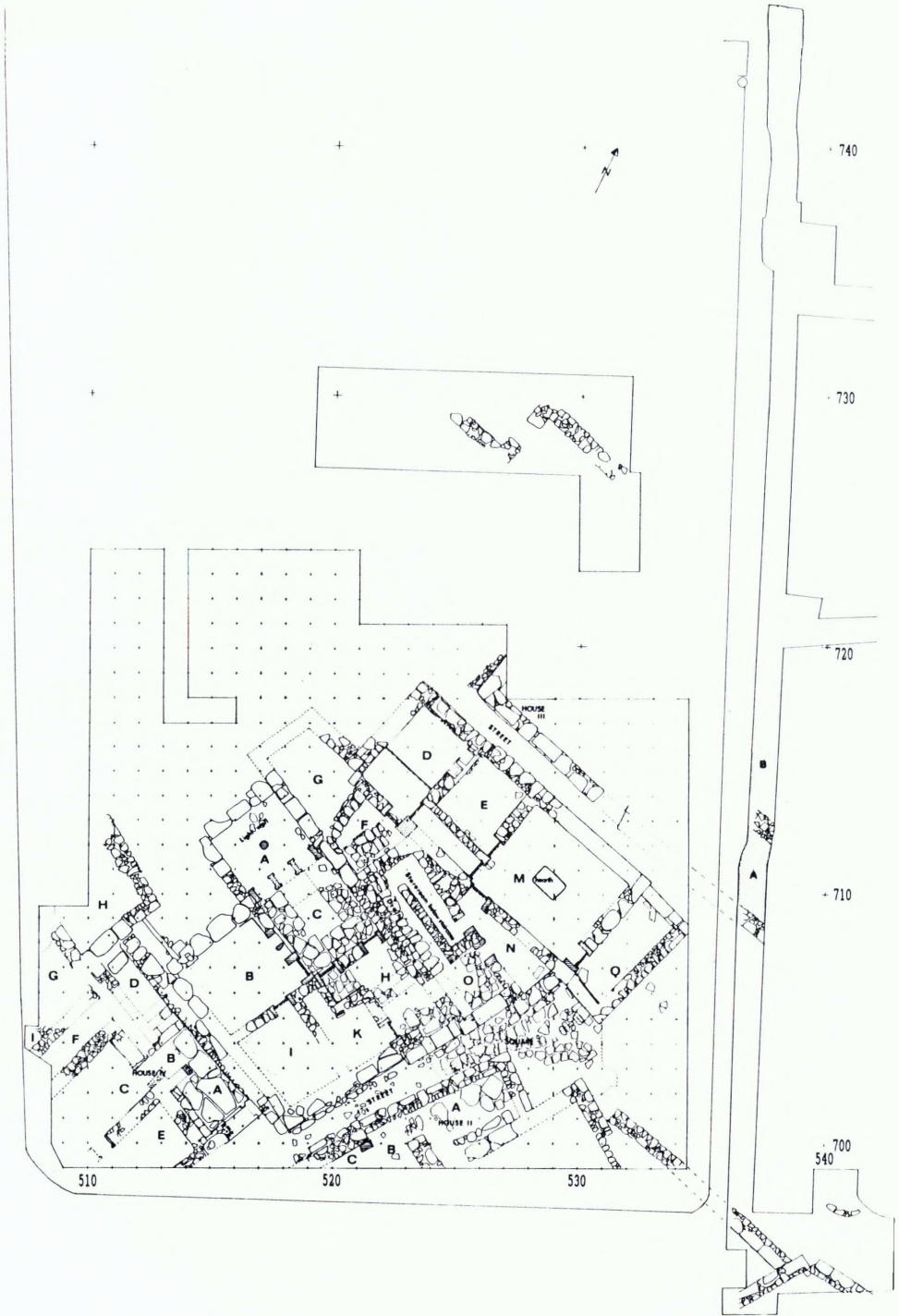

Fig. 16. Plan of the LM I settlement with some conjectural reconstructions (dotted lines) of some walls.

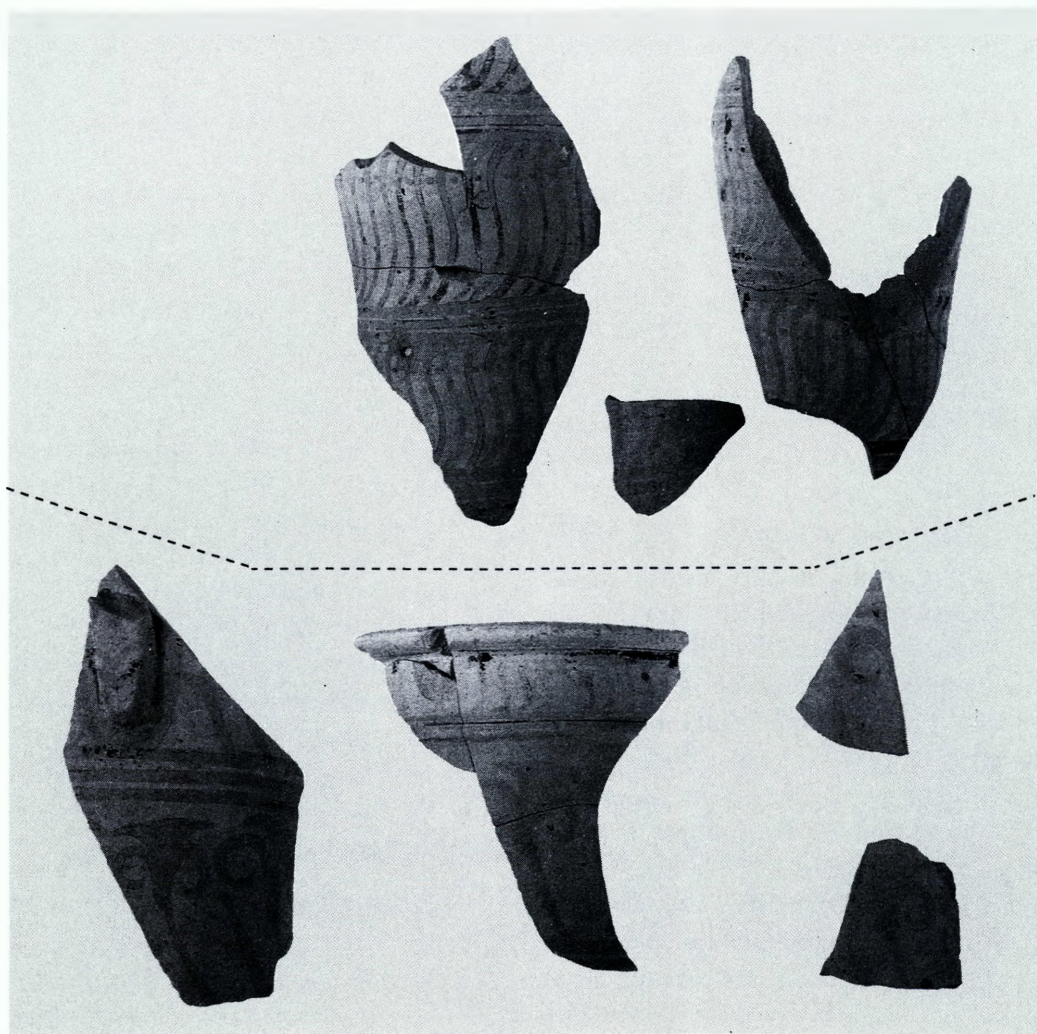

Fig. 17. Fragments of two rhyta: with foliate design (top) and with lily design (bottom). From the LM IB destruction level.

as noted previously. The debris upon the Square which existed up to *ca* 702 is the ruins from House II. It contained large amounts of bricks and other architectural remains in terracotta. Of finds which presumably originally had been stored in

House II, can —apart from the usual amount of conical cups— be mentioned fragments of very fine pieces of LM IB pottery, among which two rhyta (fig. 17), several fragments of clay sealings for pithoi of a type previously noted in the

area¹⁷ and the fragment of a Linear A tablet¹⁸, a few fragments from stone vases, several large pieces of painted stucco, part of a loom weight and a few stone tools.

The northern limit of the Square was also found, in that we exposed a part of the outer southern wall of House III giving the width of the Square southeast of House I to 8.7 m., while the length remains unknown, although it can be seen to have exceeded 20 m. and to have become wider further east.

House III

A part of House III was excavated in 1964¹⁹ and in 1990 the prolongation of the south wall was found (just south of 710). We came down to the floor in two of the rooms in this building and in one of the rooms, Room A, we could measure a width of 2.65 m. In the room north of this, Room B, only the southwestern wall was found and no dimensions could be measured. Common for the two rooms was that they had both been reused in LM II/IIIA:1 and only thin layers with traces of charcoal were noted between the original LM I floor and the new floor of the LM II period, and thus there were no finds from the LM IB destruction level. The floor in Room B was of the usual stamped clay floor type as noted in other buildings²⁰ while the one of Room A was of a type not previously found in Khania. It consisted of a 3-6 cm. thick layer of probably burnt lime mixed with very small, fine pebbles making the floor hard as stone. It is not known whether Room A might have been an open space (light

well or the like) or an inside room.

Space north

In the northern 1 m. of the trench we came upon another deposit which seemed to belong to the LM IB destruction level. It was lying on a sloping, apparently bed-rock-area with small holes or cavities in it. The deposit consisted of the typical dark red burnt clay soil with many charcoal bits and contained extremely many conical cups, bell cups and a few minicones. Furthermore we found a fragment of worked rock crystal and a small fragment of a Linear A tablet²¹.

The "missing" evidence of LM I between ca 716 and 743.5 need not be significant since the excavation in all this area stopped at later levels with the possible exception of the area from ca 730-735 where the top of a LM I deposit seem to have been reached.

The "Intermediate period" (fig. 18)

The "intermediate period", LM II/

17. E. Hallager, Sealing without Seals, 6th International Colloquium on Aegean Prehistory, (in print), pp. and figs 4-5.

18. E. Hallager - M. Vlasakis - S. Markoulakis, New and hitherto unpublished Linear A Documents from Kastelli, Khania, *Kadmos* 30 (1991) (in print). The fragment was found close to and under similar circumstances as KH 92 and 93, cf. E. Hallager - M. Vlasakis, New Evidence of Linear A Archives from Khania, *Kadmos* 25 (1986), pp. 108-118.

19. Y. Tzedakis, *AA* 20 (1965): Χρονικά, p. 568.

20. For example House I, Rooms B, D, E, G, M.

21. Hallager - Vlasakis - Markoulakis (*supra* n. 4).

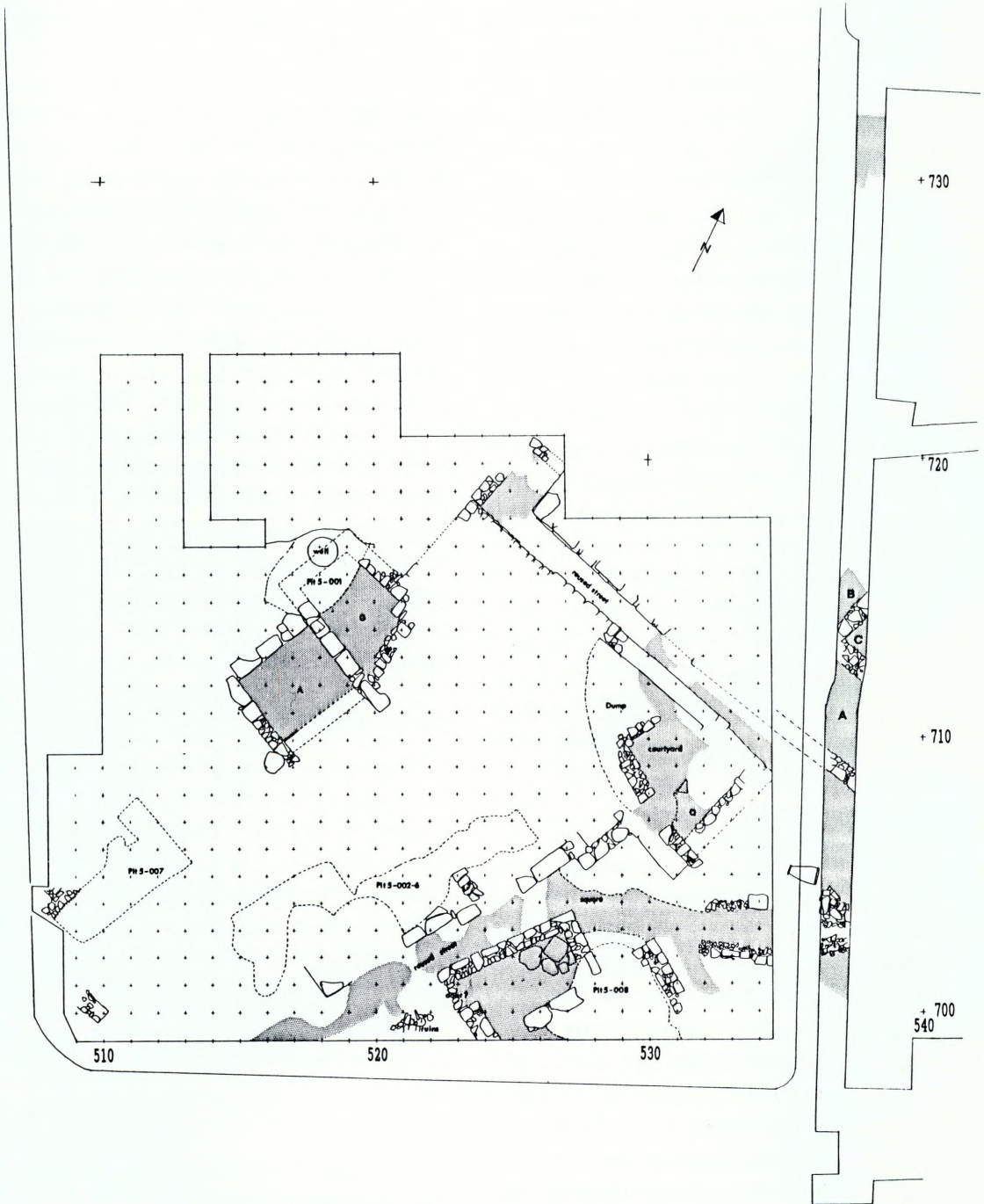

Fig. 18. Plan of the settlement in the "Intermediate period".

IIIA:1, is clearly represented with human activities connected to 1. the reuse of the LM I Square, 2. a rehabilitation in House III, and 3. reflected in a deposit north of 730.

Reuse in the Square

The southern part of the Square, south of ca 701, still laid as ruins from the LM I period upon which were heaped a few deposits with LM II and IIIA:1 remains. The remaining part of the Square northwards appear to have been cleaned of the ruins of the LMIB destruction and reused, since at least four floors of the period were identified here. Almost certainly belonging to this period we discovered in the western scarp the rim of a pithos, lying at its side. The rim was partly covered up by slabstones and the bottom proved not to be complete, but to consist of another slabstone. The pithos could not be excavated and an interpretation of its possible function must await future excavations.

Reuse of House III

The LM I floors in House III were reached in Rooms A and B, but without floor deposits, since they had been cleaned away and reused. In Room A we had two floors above the LM I floor. Both were of stamped clay, and trodden into the lower one we found a few obsidians and a single polisher, while on the upper one was only noted a single obsidian. Room B had only one floor of stamped clay, but it was all the more interesting since a heavy deposit above this floor showed all the usual and

clear traces of a destruction by fire: burnt soil, much charcoal, and many fallen stones from the walls. The pottery connected to this deposit is definitely not later than LM IIIA:1 (fig. 19) and it is just possible that we may here have traces of the IIIA:1 destruction by fire which has long ago been suggested²² and of which other traces have been noted in the old excavations—in the reused Room A of House I. Apparently a new wall was constructed partly upon this destruction level and still within the intermediate period and to the east of this new wall a very small triangle of a room (Room C) was excavated where the floor was found at a 25 cm. higher level. Above this floor the latest pottery was also LM IIIA:1 and the small finds included part of a small bull figurine. All three rooms with reuse within House III were sealed by new architecture of the following LM IIIA/B period.

Deposits north

Since we were not excavating in depth in the area 714 and northwards we did not succeed to identify the northern limit of House III of the LM I settlement, but in the area 730-735 the excavations stopped at levels which reminded very much the ruins of the LM I B. Upon this supposed destruction debris a floor had been trodden which clearly seemed to belong to an outside area in and below which was

22. E. Hallager - B. Pålsson, A Further Fragment of Linear A from the Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania, AAA 8 (1976), pp. 92-93.

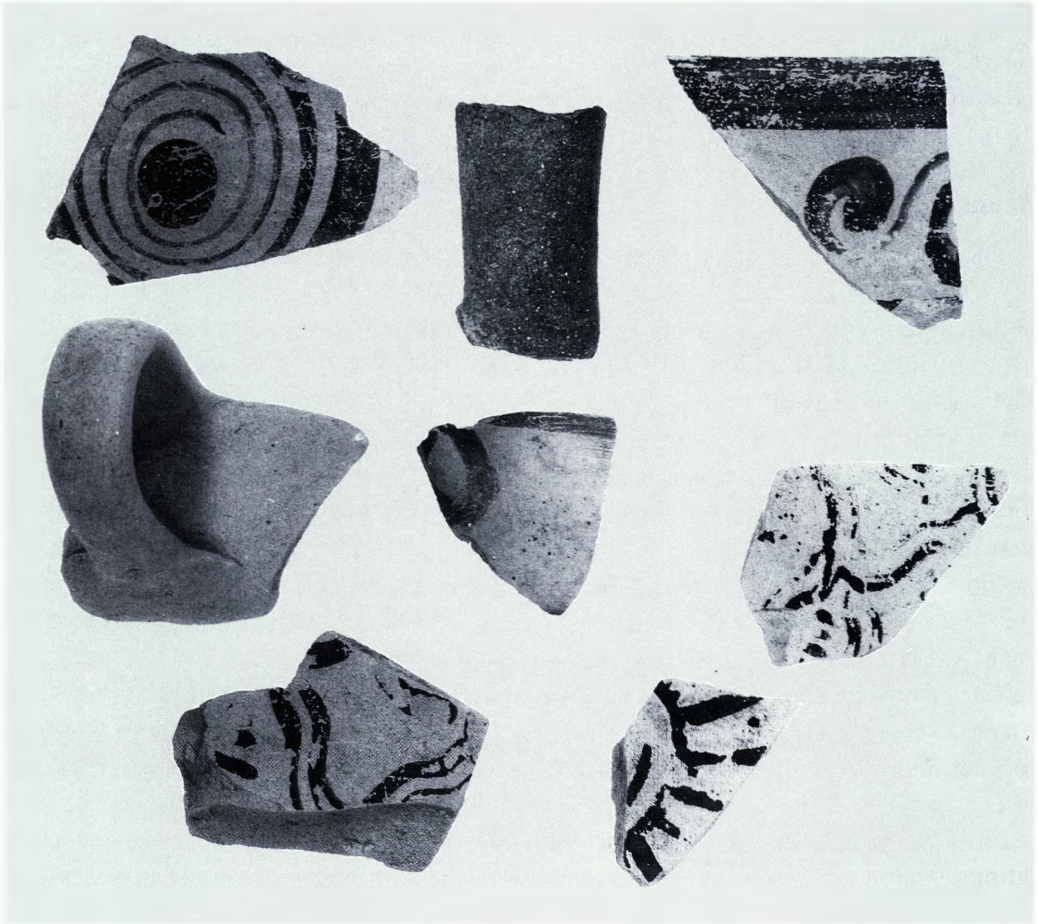

Fig. 19. Selected sherds from destruction deposit in reused House III, Room B.

found LM II and IIIA:1 pottery as the latest. These deposits were, as further south, sealed by new architecture of the LM IIIA:2/IIIB:1 period. The interpretation of this area must remain uncertain, but the similarity to what was found in the Square in the southern area is striking.

The Late Minoan IIIA:2/IIIB:1 settlement

In previous reports we have mentioned this stratigraphical unit as "phase", "period" or "levels", but the 1990 excavation with the extensive architectural remains and the finds of Linear B tablets *in situ* has encouraged us to use the phrase settlement as we do with the LM I period.

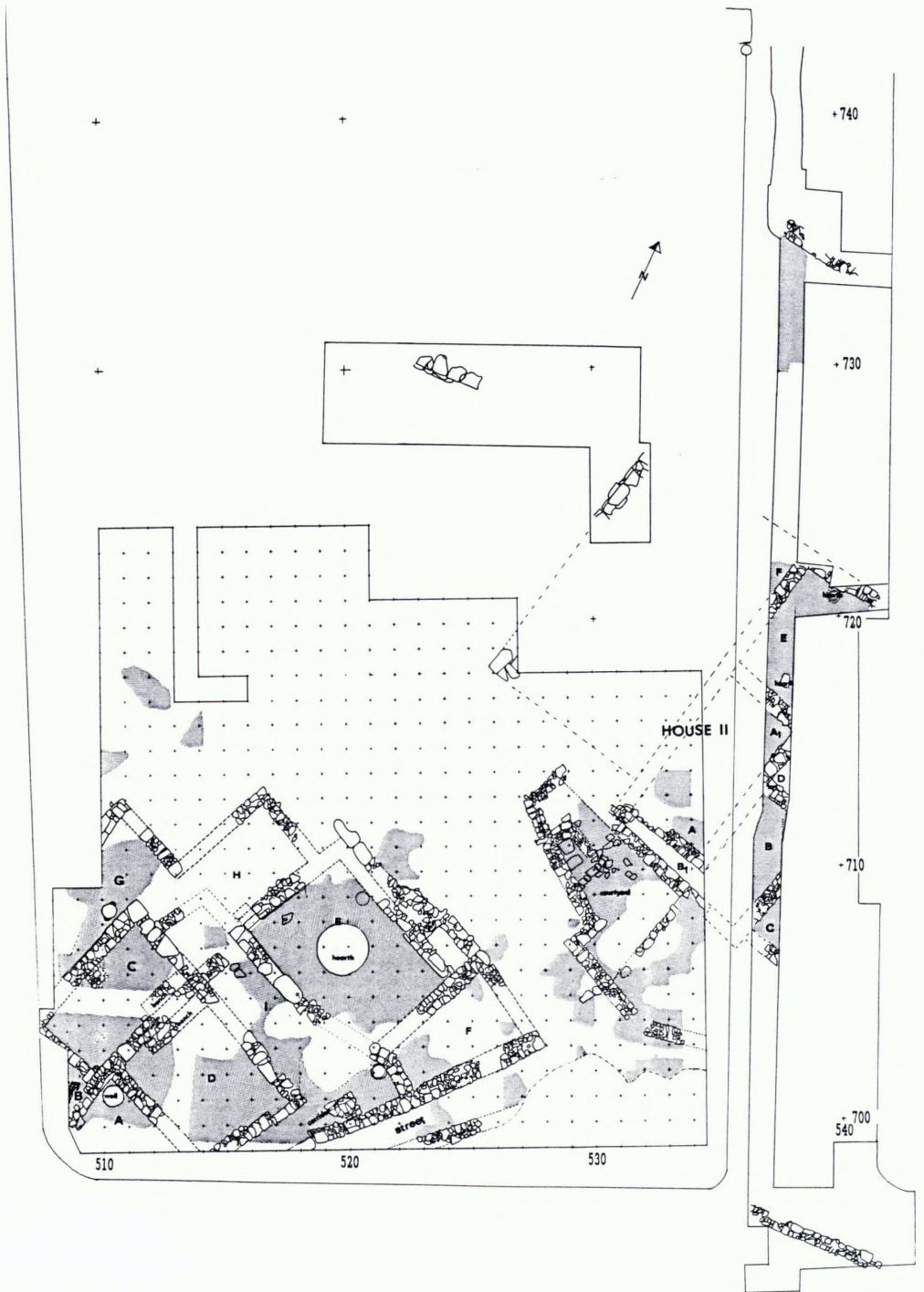

Fig. 20. Plan of the LM IIIA:2/IIIB:1 settlement with conjectural reconstructions of House II.

The major achievement of the excavation within the settlement (fig. 20) was the further investigation of the eastern-most of the two building complexes found in the old excavations. Then we called it House II²³ although we had only come upon remains from two rooms, while the courtyard and the rubbish area in front of it had been fairly well explored.

The 1990 excavation may be divided into three areas: 1. The courtyard and rubbish area in south from 696 to 705; 2. The excavation of building complex, House II, from 705 to 722; 3. The discovery of a new architectural structure "House III" further north from 730 to 734.

Courtyard and rubbish area, south

In the very southern part, in 696-697, we found the continuation of the supposed retaining wall built from south against the rubbish area²⁴. North of this the very much disturbed rubbish area continued up to about 705 where, however, we find seven floor levels of the courtyard noted in the area to the west. The open space area in this part of the settlement has thus extended ca 9 m. N-S from the retaining wall and up to House II.

House II

Of House II we now believe to have found both the southern and northern outer walls indicating a length of at least 14 m. while we could measure at least 9 m. in the E-W direction where, however, we have not identified any of the outer walls with certainty. If, as we suspect, the large LM IIIB wall identified during the

excavations in 1969²⁵ constitutes the western façade, the building would measure more than 16 m. E-W. We excavated remains from at least six rooms in the building (A-A₁, B-B₁, C, D, E and F) (fig. 20). The house was in use throughout the entire period and it was clearly destroyed by fire at the end of LM IIIB:1. One of the southernmost rooms (Room B) was, with slight modifications, reused in LM IIIB:2 while the northernmost Rooms E and F had been overbuilt with new buildings in IIIB:2.

Room A. Room A is for the moment divided into A in the small southern part and A₁ in the northern part since we cannot exclude the possibility of a partition wall somewhere between the two parts of the floor. But probably it is one room measuring 6×3.3 m. with a floor slightly sloping south towards. There was only one floor level discovered in this room and it was an extremely fine floor embedded with masses of very small pebbles. It was constructed directly upon the levels of the "intermediate" period.

Room B. Only future excavations may reveal its true shape. It has an entrance

23. E. Hallager - Y. Tzedakis, *The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1982-1983*, AAA 17 (1984), pp. 14-16, and fig. 10.

24. E. Hallager - M. Vlasakis - B. P. Hallager, *The First Linear B Tablets from Khania, Kadmos 29* (1990), with description of the area, pp. 24-26 and plan, fig. 1.

25. C. -G. Styrenius, *Excavations at Chania 1969*, OpAth 10 (1971), p. 4, figs 6-8.

from the courtyard where the door and threshold was noted in 1982. Just west of the door there was a very narrow "corridor" (B1) leading towards west with floor levels corresponding to those found in the "main-compartment". This indicates that the room might have been a Γ -shaped one with the main compartment (B) measuring 4.6×2.65 m. while the "corridor" (B1) measured 3.6×0.5 m. Within the LM III-A:2/IIIB:1 period we noted four floor levels, the older one constructed directly upon the latest of the "intermediate period" and the younger overlaid by one of the LM III-B:2 period. No floor deposit was found to any of the floors, but burnt soil and many charcoal bits were noted in connection with the latest.

Room C. Of Room C only the western corner was excavated indicating a minimum dimension of 1.5×1.7 m. Also here four floors were noted. In and between these floors there were no finds and very little pottery.

Room D. In Room D only a very small part of the Western corner was excavated, but without any finds since a rubbish pit of the LM III-B:2 period went in this room all the way down to the levels of the "intermediate period".

Room E. Room E is represented with parts of three walls preserved indicating a minimum size of the room on $ca 5 \times 3$ m. widening towards east since the north and supposed outer wall is not going in a right angle to the north western wall. The floor which was slightly destroyed at a few places, was, as the one in Room A, well constructed with very fine pebbles. Two small

hearths were noted on the floor. The southern was a small squarish hearth measuring $ca 0.4 \times 0.4$ m. while the northern was circular with a diameter of $ca 0.6$ m. The surface of both hearths was roughly the same as that of the surrounding floor²⁶. The room had been destroyed in a minor conflagration —the charred remains of which were found in all the excavated part of the room, though most clearly in the northern corner. In the room we found a 20-40 cm. undisturbed "destruction level", the upper part of which consisted of a rather loose soil containing fallen stones from the walls while a thin and harder layer on the floor contained the floor deposit.

From this floor deposit we collected sherds which enabled us to restore in various degrees of completeness five decorated and one plain vases: two bowls, one cup, one stemmed cup and two small stirrup jars —all dated LM III-B:1 (fig. 21). The remaining sherd material both above and in the floor confirmed that the room had been destroyed in the III-B:1 period. Lying on the floor were furthermore found two fragmentary pieces of bronze, one of which was glued to burnt clay indicating the fragment of a furnace, several

26. For example the original hearth of House I (Room E) see, e.g. E. Hallager, *The Greek-Swedish Excavations at Khania*, in: *Proceedings of the Fifth International Cretological Congress at Ag. Nikolaos 1981*. Heraklion 1986, p. 149, and the LM III-C hearths of the 1990 excavation (see below).

Fig. 21. Sherds and restorable LM IIIB:1 vases from the floor deposit of Room E, House II.

obsidians, one stone tool, a piece of pumice, the fragment of a figurine, and finally around 538.4/721.16, three Linear B tablets two of which were complete and the third and larger of which a bit of the left part is missing. One fragment belonging to this left broken part was found on the floor 40 cm. towards the northeast.

The tablets did neither in shape nor content seem to form a homogeneous group. They might all have been palimpsesta, of which only the one KH Ar 4 had been rewritten. The tables have been fully published elsewhere²⁷.

Room F. Immediately west of Room E we excavated the small fragment of a well constructed floor with a destruction debris upon it, indicating that the House II continued further west.

"House" III

The heading is in quotation mark, because all we have from this supposed building is 3.8 m. of a wall and about 3 m. of a corresponding, supposedly outdoor floor running from ca 730 up to the wall. Both in and above the floor were noted several fragments of Mycenaean imported pottery and a cone-shaped bead in steatite.

The Late Minoan IIIB:2 period (fig. 22)

The activity of the LM IIIB:2 population was met in almost the entire length of the excavated area in the form of rubbish areas in the southern part, a restricted resettlement in the destroyed houses of the previous period and with the construction

of new architecture in the area north of 719.

Area south

In the area south of the reused rooms we met, as expected, no architectural remains —only three minor fragments of floors probably belonging to the courtyard which we know from the old excavations continued to exist south of the House II. Apart from this we found several rubbish pits, (probably the extension of a large rubbish area discovered in 1984)²⁸. From these pits we excavated ca 54 kgs of pottery and furthermore they contained a few broken loomweights and stone tools.

Resettlement

It became clear that at least one room of House II from the previous period was reused during LM IIIB:2. It was Room B and it remains uncertain whether any other of the southern rooms might likewise have been reused. In Room B, however, (which in this period has the same entrance from courtyard), we excavated two floors of the LM IIIB:2 period and up against the south eastern wall was constructed a small oven with the opening towards northeast. Outside the oven were noted a few sherds of coarse pottery, but otherwise the floors were empty, except

27. E. Hallager - M. Vlasakis - B. P. Hallager, *New Linear B Tablets from Khania, Kadmos 31* (1992) (in print).

28. Hallager - Tzedakis (*supra* n. 9), p. 25.

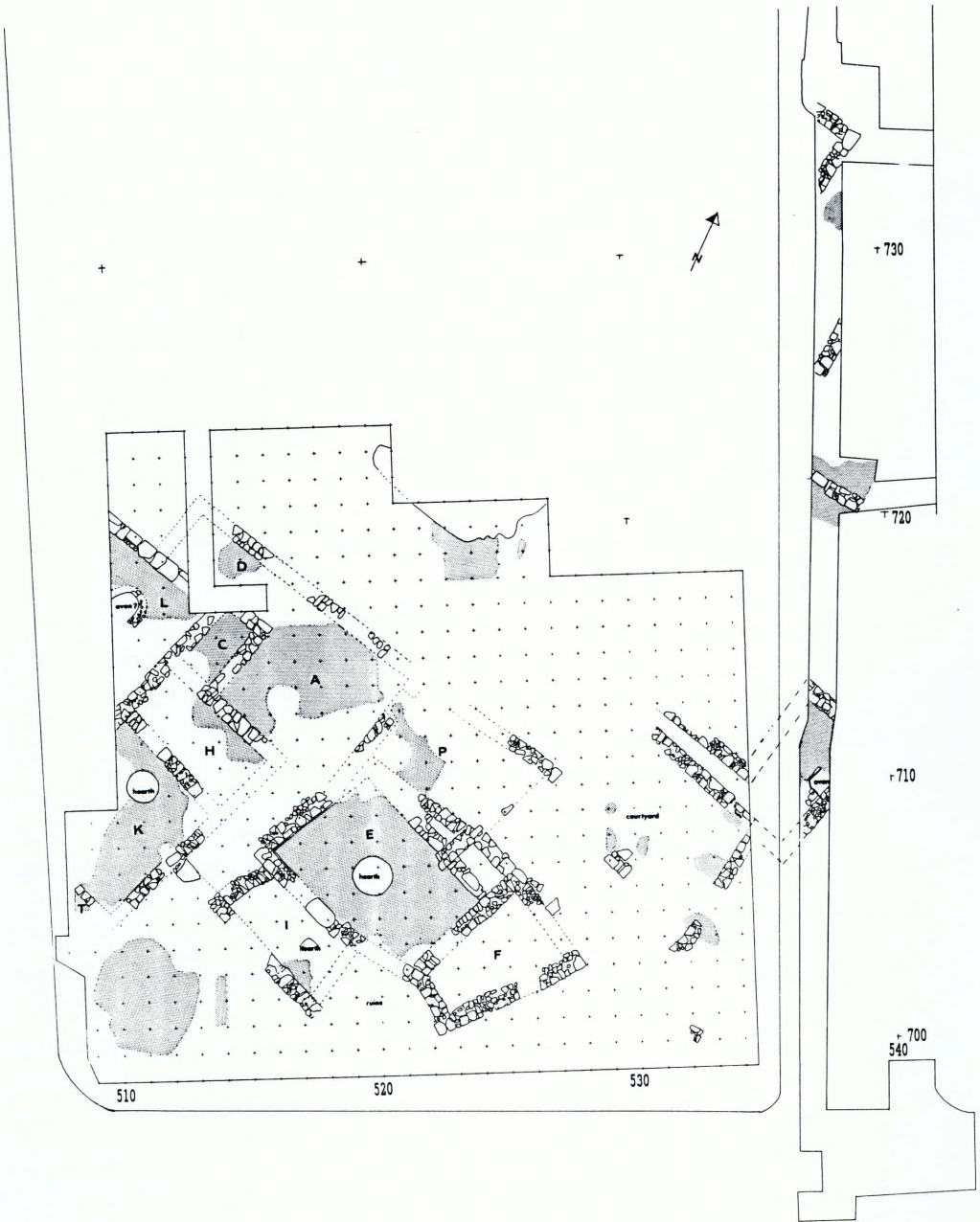

Fig. 22. Plan of the LM IIIB:2 settlement.

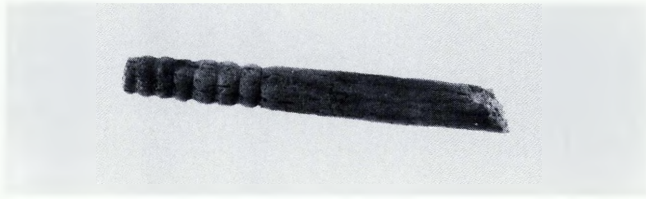

Fig. 23. Fragment of bone pin from LM IIIB:2 rubbish deposit.

for an almost complete stemmed cup found in the northern part of the room upon the upper floor.

New buildings, north

The area north of the reused room up to ca 719.5 was destroyed by later activities, but from then northwards we did come upon new constructions of the LM IIIB:2 period. At ca 721 we came upon 2.5 m. of a wall, constructed on top of the previous destruction level. In the western part of this wall there was a well constructed door. On the south side three floor levels could be followed down to the destroyed area around 719.5. The floors which showed traces of repair reminded indoor floors, and if so one may suspect that the northern wall of the reused room towards south had been standing in a height to constitute the southern wall of the room which would then have measured ca 5.5 m. N-S. From the room north of the wall only very little could be excavated due to the disturbances of the wall foundation of the church. There appeared to have been only one floor level. In this room, where much ash and charcoal was found, we discovered most of a

tripod jar just east of the door. It is conjectured that the northwestern wall of this room is the one we found around 726. It is as yet uncertain whether or not a large wall in 721/539.5 which functioned in the LM IIIC period was actually also the southeastern wall of the room during the LM IIIB:2 phase.

On the west side of the northwestern wall a huge dump was found where the lower part seemed piled up against the wall while the upper part partly overlay the destroyed wall. In this dump, containing almost entirely LM IIIB:2 pottery were found extremely many bones, fragments of two loom weights and spindle whorls, a few stone stools, imprints from basketry and several small pieces of bronze including fragments from a needle, a pin and the knob from a pin.

In the space towards the north where we have the corner of a room or building there was a fragment of a floor, but without any deposit. More interesting were the pits surrounding the walls and which revealed three fragments of bronze, two spindlewhorls, a single obsidian, the fragment of a worked bone-pin/needle (fig. 23) and a fragment from a crucible.

The Late Minoan IIIC period (fig. 24)

The LM IIIC period was represented continuously with new architecture from ca 706 to 722 with remains from three or four rooms and the area of the northern IIIB:2 building appear to have been in continuous use.

New building(s)

In the area south of 706 all possible levels of the III C period had been levelled away by later activities. But from here northwards to 716 we found remains of two rooms (C and B) of different sizes, both with a fixed hearth in the floor.

Room C. The southern and smaller of the two rooms (C) measured 2.60 m. N-S, but we have no indications of the eastern or western wall. We excavated four floors in this room, all of the LM IIIC period. Except from two stone tools and a spindlewhorl, no finds were made on these floors. There were, however, in the upper floors indications of a slightly sunk fire place in the northeastern part of the excavated area, and constructed in the original floor was noted a small circular hearth of the "classical mainland type"²⁹. This hearth had a diameter of ca 75 cm. and it was situated in the middle of the axis between the two preserved walls. The surface of the hearth was at the level of the floor and the bedding consisted of not one, but two layers of sherds (fig. 25).

Room B. The room further north was of larger dimensions. We had part of the southern wall and a small part of the western wall preserved. The northern wall

shown on the plan is probably a later addition. Undoubtedly the room belongs to a building complex which was partly excavated in 1984 in the eastern part of Trench 22³⁰ with the western wall of Room B in common. In Room A we discovered only one floor, while in Room B there were four floors, some of which were largely destroyed. In connection with the three oldest floors there was a large squarish hearth, but this had apparently become disused in connection with youngest and upper floor. Much charcoal was found above the upper floor of this room. The only almost complete vase from the deposit, the majority of which consisted of fragments from different pithoi, was a decorated cup with flaring rim and ringbase (fig. 26). On the floor was found a fragment of a figurine. Of the remaining floors only the second last revealed finds: very close to the southern wall was found a small collection of stone tools including a mortar and a part of a bronze hook(?).

The most impressive construction in the room was the hearth which, from the preserved part to judge, was—in its latest phase— of a squarish form measuring at least 1.5×1.1 m. The original one to which part of the bedding with broken sherds was found in the scarp might have

29. As for example described by Kilian in Tirins, e.g. AA 1979, p. 385, fig. 6; AA 1981, p. 162; AA 1982, p. 401, figs 12, 16.

30. Hallager - Tzedakis (*supra* n. 9), p. 26 and fig. 16.

Fig. 24. Plan of the LM III C settlement.

Fig. 25. The original floor of the LM IIIC-Room A; the upper layer of sherds from the hearth is visible.

been considerably smaller. Five new surfaces were during its existence added to the original one and it seemed also to grow in size when new surfaces were added and at least the southern edge was coated with kouskouras.

In the area further north —up to the southern church wall at 722 the situation is not clear since only very small deposits

were actually excavated. In space D were found three successive floors. Immediately above the upper one, the date of which is not absolutely certain, was found the door from an undecorated “hut-urn” and into this floor where the majority and latest pottery was LM IIIC was found a broken but complete incised bronze-fibula.

Fig. 26. Decorated cup from "floor deposit" in LM IIIC-Room B.

In Space E were noted four floors, apparently all of LM IIIC date. The lower, original one, was the larger and in the undisturbed part above this floor were found two spindlewhorls and a small bronze knife. Upon this floor was built a partition wall and north of this, the younger LM IIIC floors were noted.

In space F there are two floors and one deposit with many fragments of a pithos which seem to belong to the LM IIIC period.

Reused IIIB:2 building, north

In this area there were no clear LM IIIC deposits —only indications that the area had been reused continuously after the LM IIIB:2 period and possibly the upper floor in the area which seemed to be an outdoor floor might have been laid in this period.

Post-Minoan to Byzantine period

The post-Minoan to Byzantine period was mainly represented by stray finds and

rubbish pits, but we did, however, for the first time Greek-Swedish Excavations come upon fragments of architecture in the form of floors from the Geometric period.

The Geometric period. In the southern part, up to the LM IIIC building we only found a few minor rubbish pits of the Geometric period with no significant finds. The more substantial remains of activity in this period we discovered in the deposits above the IIIC-Room B. Here among many fallen stones supposedly from the walls of the LM IIIC building was found Geometric pottery as the latest indicating that this room might possibly have been reused in the Geometric period —although we did not find the corresponding floor. A Geometric reuse of LM IIIC buildings has previously been noted in connection with the old excavations.

Only in the very northern part of the excavated area from ca 738.5-740.5 did we come upon regular Geometric structures in the form of two successive floors. In both floors were embedded Geometric pottery as the latest —a few pieces also found below the lower floor and both floors had been cut by productive Geometric rubbish(?) pits. There were no floor deposits to any of these floors and no walls were found which could be associated with the floors and they might possibly be an out-door area (fig. 27). From the pits which destroyed the floors the most impressive find was an almost completely preserved bucranium lying next to the lower part of a decorated amphora (fig. 28).

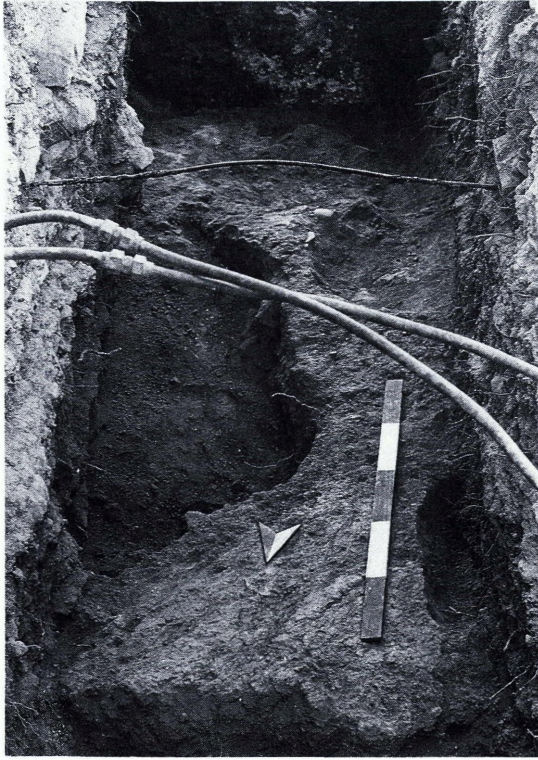

Fig. 27. The lower of the two Geometric floors excavated in the northern area. In front a Venetian pit and to the left one Geometric pit. In the background the wall foundation of the Early Christian/Venetian church.

Archaic and Classical periods. These periods were only represented by casual finds of sherds and a few possible roof tiles.

Hellenistic and Roman periods. These periods too were mainly represented by sherds, but in much larger quantities than the previous periods. Regular activities in the period was noted in the area 702-703 the continuation of the long Hellenistic/Roman V-shaped ditch which in the old

excavations could be followed almost 25 m. towards the west. In the area around 540/721 there were a few small deposits of the same period. For the remaining part north there were no pure deposits, but it was noteworthy how much pottery of the period was recognized in connection with the excavation of the foundation pits and levelling deposits for the Early Christian and later Venetian church.

Fig. 28. Bucraanium and part of amphora in a Geometric pit.

Byzantine to modern period (fig. 29)

Architecturally this period was clearly dominated by the floors and wall (foundations) of two churches. To our surprise, the Venetian cathedral, built in the late 13th century apparently was built (to a certain extent) on the foundations of an earlier, Early Christian church with fragments of mosaics still *in situ*. But also south of the church we came upon architectural remains from this period.

Area south of church

In the southern part we found three walls which seemed to belong to a larger building destroyed by the late construction of the “Gazoseria”³¹, the eastern wall

of which must be found somewhere in the unexcavated area between the old and the 1990 excavation. At 714-715 we found the continuation of yet another wall the architectural context of which is not yet certain, but which, with regard to building technique, appeared to be of Venetian date. No floors were recognized in connection with any of these walls.

The Early Christian church

Actual and certain remains of this church we discovered from *ca* 733 to *ca*

31. Hallager - Tzedakis (*supra* n. 9), p. 26.

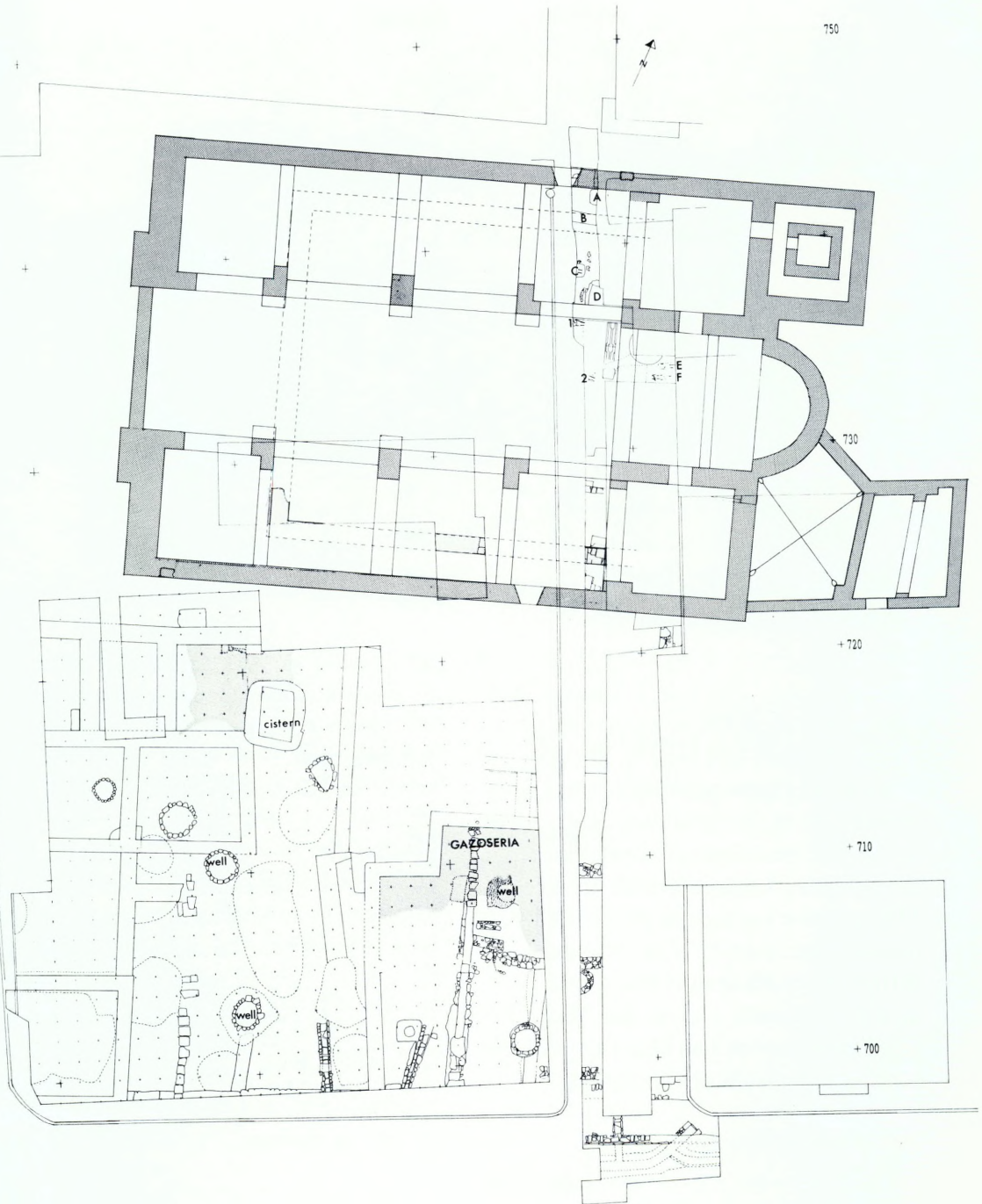

Fig. 29. Plan of the site in the "Byzantine to modern" period. The Santa Maria Church it has been possible to place rather exactly, and the conjectural outline of the Early Christian church it has been indicated with dotted lines.

Fig. 30. The preserved fragments of mosaics from the northern aisle.

740.5 in the form of a floor, a base for the parapet (fig. 30) and a regular wall. South of 733 all floors connected to any of the churches had been removed during the cleaning operations after the war. The identification of the church as Early Christian was done by the Byzantine Ephoreia and was based on the size and type of tessera in the mosaics, the mosaics themselves and the type of floor into which the mosaics were set.

The mentioned wall divided the mosaic floor into two parts. There was no evidence to show that the floor was cut by 31-W4 which seems to indicate the presence of a 3-naved basilica. It may be conjectured that the wall foundation found south of 730 was the pendent to the above mentioned wall indicating a width of the main nave to approximately 6.8 m. The

width of the side aisles is more problematic since it cannot be taken for granted that the outer walls of the Santa Maria church are identical with those of the Early Christian one: In the area 724.5-725.5 was discovered a wall foundation which had previously been excavated in 1965 and 1969³² and could thus be followed in a length of 15 m. E-W. This wall was overlaid by constructions of the Santa Maria church and is thus older. So unless there was a major extension of the Santa Maria church, it seems fair to argue that this was the outer wall of the older christian church indicating a width of the southern

32. Styrenius (*supra* n. 11), p. 4., fig. 4.

Fig. 31. Foundation stone for parapet in the Early Christian church.

aisle to approximately 3.20 m. In the northern aisle the floor of the Early Christian church stopped precisely 3.20 m. north of the wall which divided the existing floor and precisely here started a deep pit which was not excavated to the bottom and the southern side of which was absolutely vertical clearly indicating that a wall might have existed here. Apparently the north wall including the foundation was broken down and the stones reused in connection with later constructions. This would imply proportions between main

nave and aisles which are in accordance with contemporary churches. If correctly interpreted the width of the Early Christian church was 17 m. and if the rough proportion of 2:3 known from other basilicas also applies to this, one may suspect it had a length of 24-26 m.

The floor of the Basilica had originally been covered with mosaics of which only few smaller bits remained *in situ*. The preserved fragments consisted of Geometric designs mainly kept in blue and white with few spots of red (fig. 31).

The mosaics and the finds from the few deposits which could surely be connected to the construction of the church have not yet been studied in detail and we dare not at present date the construction. May one, however, guess that it was, like so many other churches, destroyed by the Arabs at the beginning of the 9th century?

The Santa Maria church

The Santa Maria church was bombed during World War II, and only very few remains are visible today. A plan can be found in Gerola³³ and according to this plan the width of the church is *ca* 21.30 m. In 1990 we found both walls and the width was 21.45 m. The foundation walls indicating the main nave were reused from the Early Christian church while both aisles were widened 2.10 m. In this church we found three floor levels —all of which exceeded the position of the hypothetical north wall of the earlier church and which continued up to the north wall of the church. Below the earliest floor were found two coins which have not yet been cleaned and dated.

The most conspicuous in connection with this church was the discovery of several tombs and/or burials which were in almost all cases cut through the two earlier floors as well as the floor of the earlier church (to which none of the burials could be connected). There seemed to be a difference between the burials in the chorus and the aisle on the one hand and the main nave on the other hand. Those found in the chorus and aisle had all been buried in wooden coffins, the iron nails of

which were found in quantities. We have called these, Tombs A-F, and they were all dug to a depth of a meter or more below the surface of the floor. The most completely excavated skeletons were the two people in Tombs E and F, in the chorus —both of which, however, were buried without their heads. In connection with the burials in the main nave (B1 and B2) we did not find any nails from coffins and the dead were buried less deep, burial 2 was in fact lying above the floor of the Early Christian church. All were buried in direction East-West with the head (when existing) westwards.

The 1990 excavation combined with the few existing visible remains and Gerola's plan which is not exact concerning the additions to the church in the southeast end, has enabled us to place the position of the church rather precisely on the plan.

Evaluations

In most respects the 1990 excavation confirmed knowledge obtained by earlier excavations but it did at three major points add considerably to our previous knowledge of the site. One is the identification of Geometric structures (however small), a period which had previously only been known from rubbish pits. The second point is the identification of an Early Christian church, the presence of which previously only had been hinted at

33. G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, II, Venezia 1908, fig. 64.

in the written sources. It was of a slightly smaller size than the Venetian cathedral. The third point of major importance was the find of three Linear B tablets *in situ*, which has now given the proof that the Mycenaean palatial administrative system functioned in Crete during the LM IIIB:1 period and strongly indicated the presence of a "Mycenaean palace" in Khania during this time.

Apart from these three major points it shall not be forgotten that the 1990 excavation, especially where architecture could

be directly connected to the one already excavated in the Agia Aikaterini square, did solve many "hangovers" from the excavations here. This concerns for example the architecture of the LM IIIA:2/IIIB:1 House II, the IIIB:2 habitation in the same area and not least did it give us a clue to a better understanding of the LM IIIC settlement on the square. And finally the indications of the LM IB destruction level (with the find of a Linear A tablet) in the very northern part should not be neglected.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Ήδη από το 1972 είναι γνωστό ότι ο μινωικός οικισμός της πόλης των Χανίων δεν περιορίζεται στα όρια του λόφου Καστέλι, αλλά εξαπλώνεται τουλάχιστον στα νοτιοανατολικά, στην επίπεδη έκταση της συνοικίας Σπλάτζια¹. Στην περιοχή αυτή, κατά το έτος 1989 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Ν. Παπαδόπουλου, ένα στενόμακρο χώρο διαστάσεων 22,50×6,70 μ., ανάμεσα σε δύο οικοδομές, από τις οποίες η βορειότερη είναι η ιδιοκτησία Γαλλιά, που είχε ερευνηθεί το 1972² (εικ. 1).

Η οκτάμηνη ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως υπολείμματα κτιρίων διαφόρων οικοδομικών φάσεων χρονολογούμενων από τα πρωτομινωικά έως τα υστερομινωικά ΙΙΒ χρόνια³. Προς το τέλος της, εντελώς απρόσμενα, αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά στο μινωικό οικισμό των Χανίων ένα εντυπωσιακό, ως προς την όψη και το βαθμό διατήρησης, υπό-

Χατζηδάκη, την οποία ευχαριστώ επίσης. Δεν μπορώ να παραλείψω και την πολύ θετική στάση του κ. Τζεδάκι, ανασκαφέα του Καστελιού, ο οποίος ευθύς εξ αρχής είχε δηλώσει ότι παραχωρεί στο προσωπικό της Εφορείας τις ανασκαφές έξω από τα όρια του λόφου. Επικεφαλής του εργατοτεχνικού συνεργείου της ανασκαφής υπήρξε ο εξαιρετικός αρχιτεχνίτης της Εφορείας κ. Μανώλης Μπουτζουκάκης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά τα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν, όλος ο χώρος διατηρήθηκε ορατός και επισκέψιμος στο υπόγειο της οικοδομής Παπαδόπουλου, σε μία πρώτη προσπάθεια προβολής των αρχαιοτήτων και έξω από τα τείχη του Καστελιού. Παράλληλα ερευνήθηκε και όλο το τμήμα που καταλαμβάνει το πεζοδρόμιο της οδού Δασκαλογιάννη ώστε σήμερα τα αρχιτεκτονικά λείψανα που διασώζονται εδώ να είναι ορατά και προσιτά από το εσωτερικό της ανασκαφής. Συγχρόνως, έχει προγραμματιστεί ανασκαφική έρευνα και σε όλο το πλάτος της οδού, σε συνεννόηση με το δήμο Χανίων. Στις παραπάνω πολύμοχθες ρυθμίσεις και εργασίες καθοριστική υπήρξε η συνεργασία του ίδιου του ιδιοκτήτη, αλλά και οι προσπάθειες του αρχιτέκτονα της Εφορείας κ. Γιάννη Χριστοδουλάκου, ο οποίος είχε αναλάβει τη σχεδιαστική αποτύπωση της ανασκαφής. Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι το σύντομο αυτό άρθρο αποτελεί μία πρώτη παρουσίαση του ευρήματος, διότι ούτε η συντήρηση των τοιχογραφιών έχει ολοκληρωθεί ούτε η ίδια η ανασκαφική έρευνα έχει εξαντληθεί. Αναλυτικότερα η ανασκαφή του οικοπέδου Ν. Παπαδόπουλου παρουσιάζεται στα Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου.

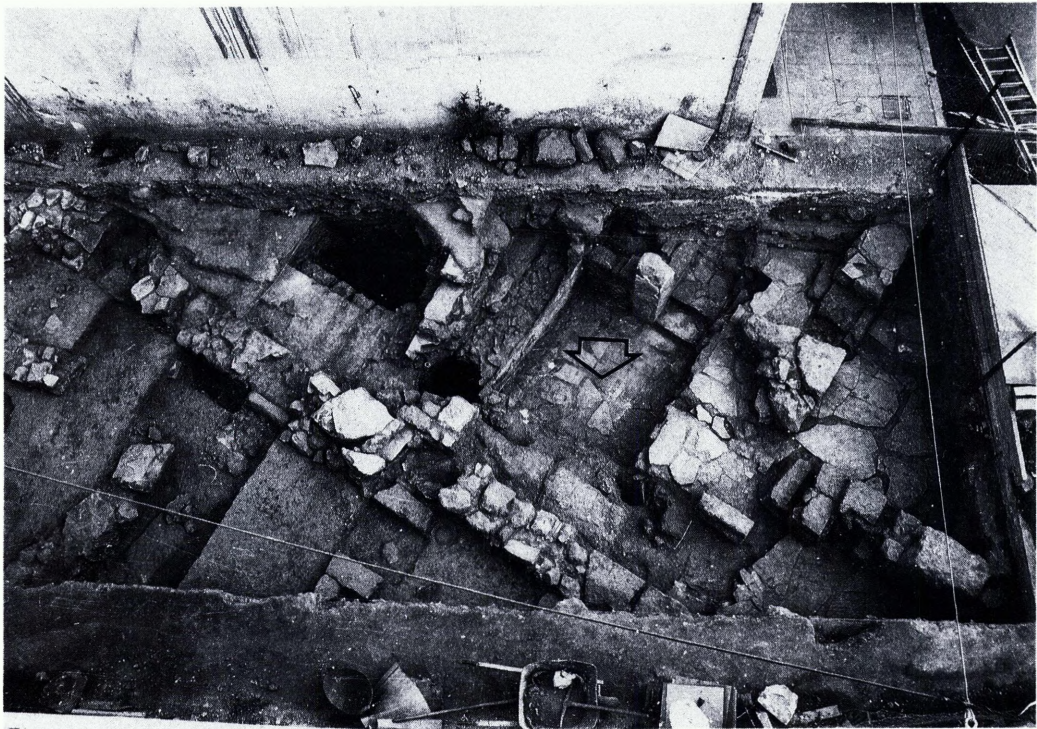
Οι φωτογραφίες που περιλαμβάνονται στο άρθρο είναι έργο των κ.κ. Β. Νινιού, Ε. Hallager και Στ. Αλεξάνδρου. Η σχεδίαση της κεραμικής έγινε από την κ. Π. Κατσικανδαράκη.

1. Πρόσφατη σωστική ανασκαφή έδειξε ότι ο μινωικός οικισμός εκτείνεται και στα νότια του λόφου. Η μικρής κλίμακας έρευνα πραγματοποιήθηκε στη συμβολή των οδών Σήφακα και Ποτιέ, με αφορμή εργασίες της ΔΕΗ στο σημείο αυτό.

2. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 582.

3. Την ανασκαφή διεξήγαγε η συνάδελφος κ. Βάννα Νινιού-Κινδελή, σε συνεργασία με την υπογεγραμμένη στην κ. Νινιού απευθύνω θερμές ευχαριστίες για την παραχώρηση της δημοσίευσης του ευρήματος. Για ένα μικρό χρονικό διάστημα εργάστηκε και η συνάδελφος κ. Ελπίδα

Εικ. 2. Οικόπεδο Παπαδόπουλου. Κάτωση της ανασκαφής από Ν. Το βέλος σημειώνει το υπόγειο άδυτο.

γειο δωμάτιο. Πρόκειται για μία «δεξαμενή καθαρμών», ή καλύτερα, ένα υπόγειο άδυτο, όρο που θεωρούμε ως πιο επιτυχή για τον χαρακτηρισμό της κατασκευής αυτής⁴. Σκαμμένο μέσα στο βράχο μέχρι ύψ. 0,50 μ., είχε γεμίσει κυριολεκτικά από τα συντρίμια της ανωδομής του, εξαιτίας μιας καταστρεπτικής πυρκαγιάς και αδιατάραχτο, κατά τα άλλα, είχε θαφτεί στη σιωπή των αιώνων (εικ. 2).

Η «δεξαμενή καθαρμών» ή υπόγειο άδυτο, αλλά και το ισόγειο άδυτο αποτελούν τυπικό χαρακτηριστικό της δομής της μινωικής ανακτορικής αρχιτεκτονι-

κής των νεοανακτορικών χρόνων. Απαντώνται επίσης σε επαύλεις και σε άλλα σημαντικά κτίρια⁵. Μέχρι σήμερα είναι

4. Ο Σπ. Μαρινάτος πρώτος χρησιμοποίησε τον όρο άδυτο (Thera VII, σ. 24-25), τον οποίο στη συνέχεια υιοθέτησαν και οι Ν. Μαρινάτου και R. Hägg (Μαρινάτος - Hägg, σ. 60). Τα ισόγεια άδυτα αυτού του τύπου είναι σχεδόν πάντα ανυψωμένες δεξαμενές καθαρμών.

5. Πρόκειται για τον τύπο Ι της μινωικής οικίας, κατά McEnroe, *A Typology of Minoan Neopalatial Houses*, *AJA* 86 (1982), σ. 3-7, εικ. 1. Για τις «δεξαμενές καθαρμών» ή άδυτα των νεοανακτορικών χρόνων η σχετική βιβλιογραφία είναι

γνωστά περίπου 34 παραδείγματα, όλα προερχόμενα από την Κρήτη, εκτός από ένα, της Ξεστής 3, του Ακρωτηρίου Θήρας, το οποίο επίσης ακολουθεί μινωικά πρότυπα⁶. Συνήθως τα μικρά αυτά δωμάτια γειτονεύουν με πολύθυρες αίθουσες και η πολύ επιμελημένη κατασκευή τους δηλώνει την εξέχουσα θέση τους στο οικικόδομημα.

Το άδυτο των Χανίων έχει τετραγωνική κάτοψη με εξωτερική πλευρά 4 και εσωτερική 2 μ. και σώζεται έως το ύψος των 0,70 μ.⁷ (εικ. 3, 4). Η κάθοδος γίνεται με θλαστή κλίμακα πλ. 0,80 μ., από το ανώτερο τμήμα της οποίας σώζεται κτιστό μόνο το χαμηλότερο σκαλοπάτι. Στηθαίο πλευρίζει το νότιο άκρο της, το οποίο καταλήγει σε πεσσό. Ο πεσσός έχει σωζόμενο ύψος 1,18 μ., πλευρά πλ. 0,40 μ. και προφανώς στήριζε ξύλινο κίονα. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση της ανατολικής πλευράς του δωματίου σε υπερυψωμένο πλακόστρωτο διάδρομο με δύο εισόδους. Ο ιδιαίτερος αυτός χώρος ασφαλώς χρησιμοποιείτο για τη διέλευση και τη στάση ανθρώπων και για την εξασφάλιση περισσότερου φωτισμού για το άδυτο. Ταυτόχρονα προϋποθέτει την απαραίτητη τοποθέτηση ενός στηθαίου στο δυτικό άκρο του. Απάντηση στην απορία για τον τρόπο κατασκευής αυτού του στηθαίου δίνουν τα εξής ευρήματα:

1. Τα καρβουνιασμένα λείψανα τριών επιμήκων, οριζόντιων ξυλοδοκών, οι οποίες διέσχισαν εγκάρσια το διάδρομο κάτω από τις πλάκες του δαπέδου (μήκος 0,90, διάμετρος 0,10/0,15 μ.) (εικ. 5).

2. Τα υπολείμματα ξύλινης καμένης

κατασκευής, τα οποία βρέθηκαν πεσμένα μέσα στο χώρο της δεξαμενής, ακριβώς μπροστά στο δυτικό άκρο του διαδρόμου (πάχος 0,04/0,05 μ.).

3. Ίχνη δικτυωτού πλέγματος στον ίδιο χώρο (πλευρά τετραγώνων: 0,05 μ.) (χρωμ. πίν., α).

Αν ερμηνεύουμε σωστά τα παραπάνω, αυτά αποτελούν τους μάρτυρες μιας ξύλινης κατασκευής, ενός θωρακίου με δικτυωτό πλέγμα, το οποίο στηριζόταν στις ξυλοδοκούς του δαπέδου. Η κατασκευή, η οποία π.χ. εικονίζεται σε μικρογραφική τοιχογραφία της Κνωσού, περιέχει αρκετά στοιχεία της προτεινόμενης αποκατάστασης⁸ (εικ. 6).

πλούσια, όπως: N. Platon, *Bathrooms and Lustral Basins in Minoan Dwellings*, Europa. Studien und Epigraphik der frühen Aegaeis. Festschrift für Ernst Grumach, Berlin 1967, σ. 236-245. Αλεξίου, σ. 414-434. J. W. Graham, *Bathrooms and Lustral Chambers*, στο *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory*. Studies presented to F. Schachermeyr on the Occasion of his Eightieth Birthday, Berlin-New York 1977, σ. 110-125. S. Mirié, *Das Thronraumareal des Palastes von Knossos*. Versuch einer Neuinterpretation seiner Entstehung und seiner Function, Bonn 1979, σ. 62-68. G. Gesell, *Town and House Cult in Minoan Crete*, SIMA LXVII, Göteborg 1985, σ. 22-26. Nordfeldt, σ. 187-194. Μ. Πλάτωνος, σ. 141-155.

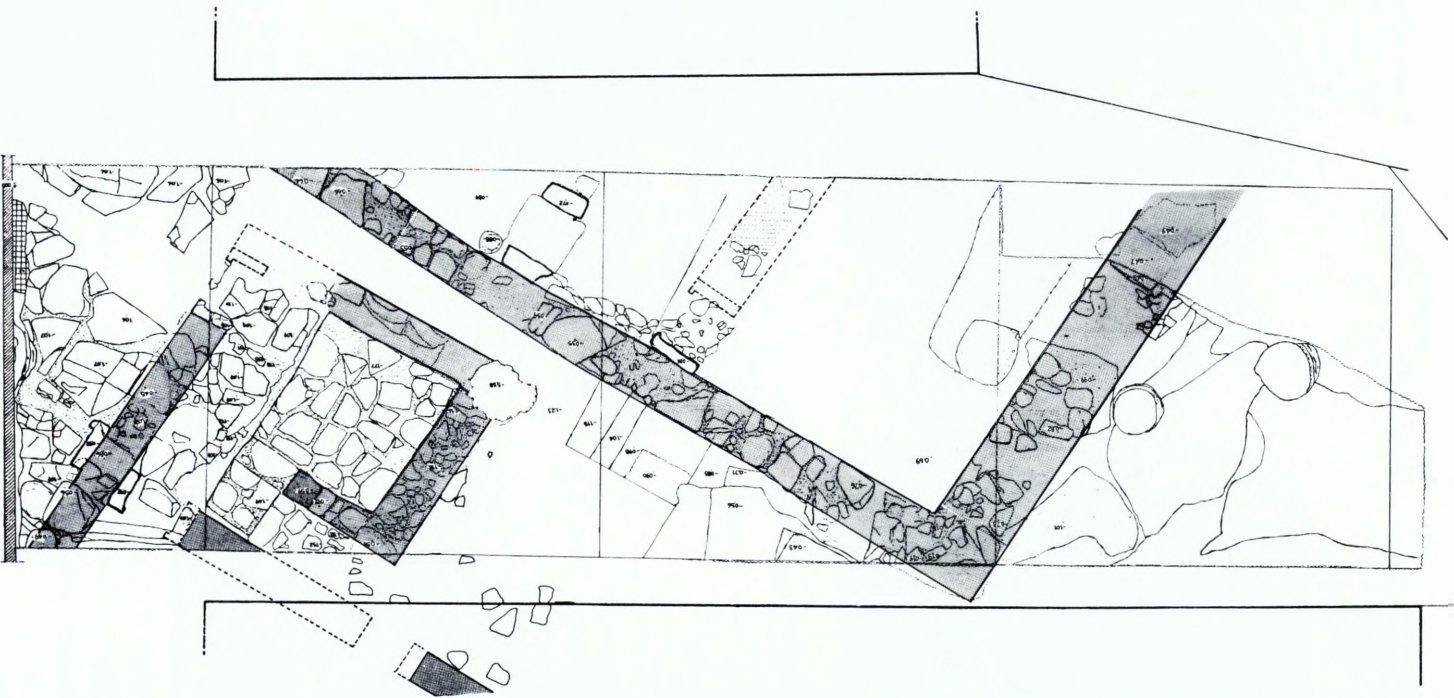
6. N. Marinatos, *Art and Religion in Thera*, Αθήνα 1984, σ. 73-84, εικ. 52-57.

7. Σε βάθος 0,70 μ. από τα παρακείμενα ισόγεια δωμάτια βρίσκεται και η «δεξαμενή καθαρμών» της Αίθουσας του Θρόνου της Κνωσού: Αλεξίου, σ. 417. S. Mirié, ό.π., σ. 62.

8. PM II, εικ. 376 και III, εικ. 75.

Εικ. 3. Οικόπεδο Παπαδόπουλου. Το υπόγειο άδυτο από ΝΔ.

Εικ. 4. Οικόπεδο Παπαδόπουλου. Κάτοψη του οικοδομήματος των ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ χρόνων (σχεδίαση: Γ. Χριστοδουλάκος).

Εικ. 5. Οικόπεδο Παπαδόπουλου. Ο υπερυψωμένος διάδρομος και τα καμένα ίχνη οριζόντιας ξυλοδοκού, από Δ.

Υπερύψωση του ανατολικού τμήματος σε μορφή διαδρόμου απαντάται επίσης στη «δεξαμενή καθαρμών» του Μικρού Ανακτόρου της Κνωσού⁹, με τη διαφορά ότι το στηθαίο εκεί στηρίζει κιονοστοιχία (εικ. 7), και στη «δεξαμενή καθαρμών» (δωμάτιο 83) της Φαιστού¹⁰. Με την παρακολούθηση από ψηλότερο επίπεδο των διαδραματιζομένων στο εσωτερικό του αδύτου, το στοιχείο της άμεσης και έμμεσης συμμετοχής στα δράματα είναι καταφανές σε χώρους, όπου λίγα μόνο άτομα είχαν τη δυνατότητα να συγκεντρωθούν ταυτόχρονα¹¹.

Ανοικτή διαμόρφωση, κατά μία τουλάχιστον πλευρά, παρατηρείται στη «δεξαμενή καθαρμών» της Αίθουσας του

9. PM II, σ. 519-544, εικ. 317, 318 και σ. 321. Marinatos - Hägg, σ. 65-66, εικ. 10.

10. Festòs II, σ. 254-304, εικ. 182. Nordfeldt, σ. 189, εικ. 1. Marinatos - Hägg, σ. 62-64, εικ. 8.

11. Nordfeldt, σ. 193. Marinatos - Hägg, σ. 63. Ο J. Graham, αναφερόμενος στη «δεξαμενή» (δωμάτιο 83) της Φαιστού, θεωρεί τον υπερυψωμένο χώρο ως ιδανική θέση για τους υπηρέτες για να ρίχνουν νερό στο λουόμενο: J. Graham, βλ. ό.π. (υποσημ. 5), σ. 121-122, και σ. 125. Η Nordfeldt όμως αντικρούει την άποψη αυτή: Nordfeldt, σ. 189, σημ. 29. Όμοια διαχωρίσματα υπάρχουν και στα ισόγεια άδυτα, όπως της Βασιλικής Έπαυλης της Κνωσού: J. McEnroe, ό.π., σ. 5., Driessen, σ. 28, σημ. 12. Marinatos - Hägg, σ. 60-61, εικ. 3.

Εικ. 6. Μικρογραφική τοιχογραφία της Κνωσού (PM II, εικ. 376).

Θρόνου¹² και στο ισόγειο «Λουτρό της Βασίλισσας» της Κνωσού¹³, στη «δεξαμενή καθαρμών» της Οικίας Δα των Μαλίων¹⁴ και στις δύο «δεξαμενές καθαρμών» της Ζάκρου¹⁵. Η αρχιτεκτονική μελέτη των δύο τελευταίων πιστεύουμε ότι θα δώσει πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Τα «ανοικτά», όπως μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε, άδυτα είναι προφανώς πολύ περισσότερα, αλλά στις περιπτώσεις κατά τις οποίες τα τοιχώματά τους δεν έχουν διασωθεί σε ικανοποιητικό ύψος, το αρχιτεκτονικό αυτό στοιχείο είναι αδύνατο να εξακριβωθεί.

Από τον προθάλαμο στα δυτικά και βόρεια του αδύτου των Χανίων τα σωζόμενα ίχνη είναι ελάχιστα. Συνδυάζοντας με αυτά και τα πολύ λίγα στοιχεία που

έχουν προκύψει από την ανασκαφή του οικοπέδου Γαλλιά στα βόρεια, συμπληρώσαμε την κάτοψη του χώρου (εικ. 4, 8). Στα νότια του δωματίου διαμορφώνεται ένας στενός διάδρομος, ο οποίος φαίνεται ότι επικοινωνούσε τόσο με τον προθάλαμο όσο και με την ανατολική μεγάλη πλακόστρωτη αίθουσα, απ' όπου γνωρίζουμε ότι ελεγχόταν η πρόσβαση στο ανατολικό, υπερυψωμένο τμήμα του αδύτου. Ο συνδυασμός της «δεξαμενής καθαρμών» με τη μεγάλη πολύθυρη αίθουσα και το φωταγωγό της (Minoan Hall)¹⁶, και με έναν προθάλαμο για την ίδια τη «δεξαμενή» αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρχιτεκτονικής των ανακτόρων και των επαύλεων των νεοανακτορικών χρόνων και ίσως σχετίζεται με συγκεκριμένη τελετουργία, βασική για τη μινωική κοινωνία¹⁷. Ο ίδιος αρχιτεκτονικός συνδυασμός νομίζουμε ότι έχει εφαρμοστεί και στην περίπτωση

12. PM IV, σ. 901-946. Marinatos - Hägg, σ. 62.

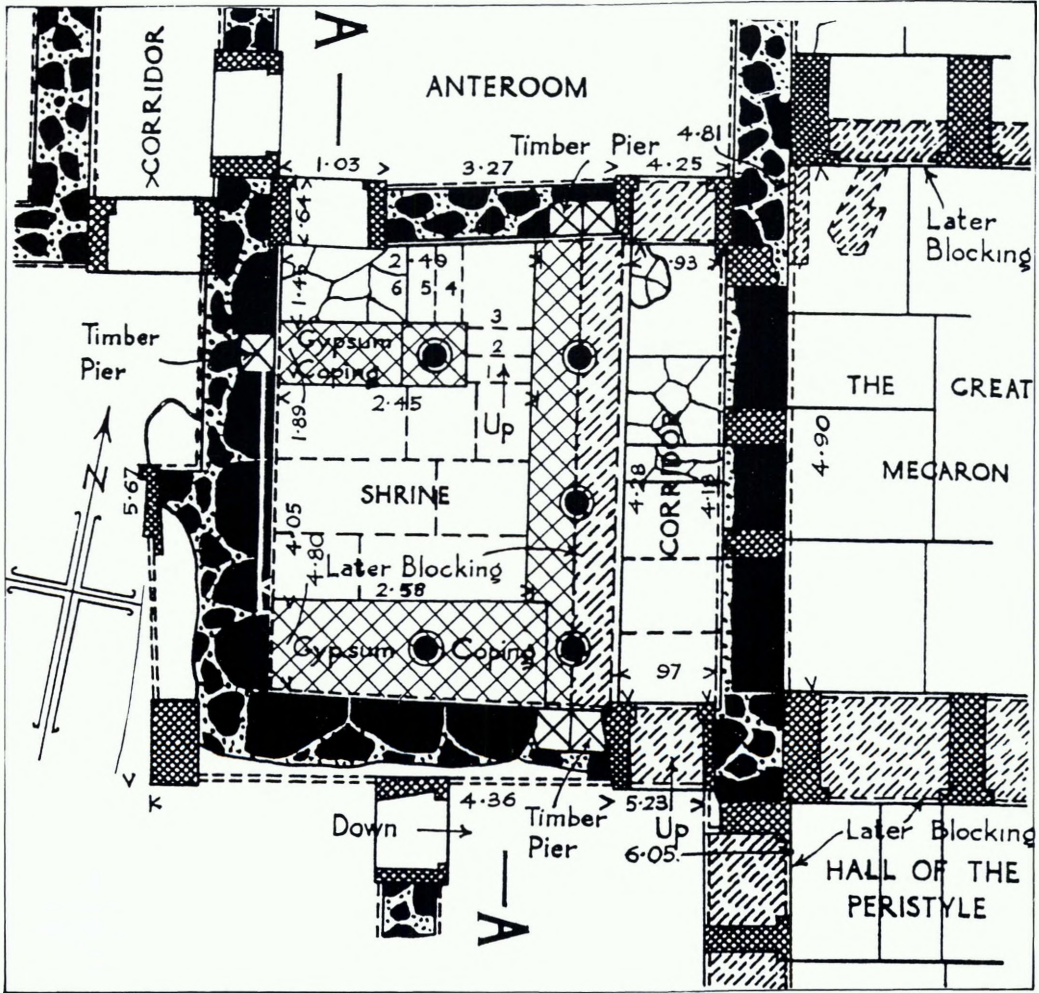
13. PM III, εικ. 249 και 252.

14. Maisons I, σ. 45. Αλεξίου, σ. 418.

15. ΠΑΕ 1966, παρένθετος πίν. Α' (δωμάτια XXIV και LVIII). Αλεξίου, 418. Ν. Πλάτων, Ζάκρος, Αθήναι 1974, εικ. 43, 60, 101. Nordfeldt, σ. 192, σημ. 57.

16. Driessen, σ. 27-58.

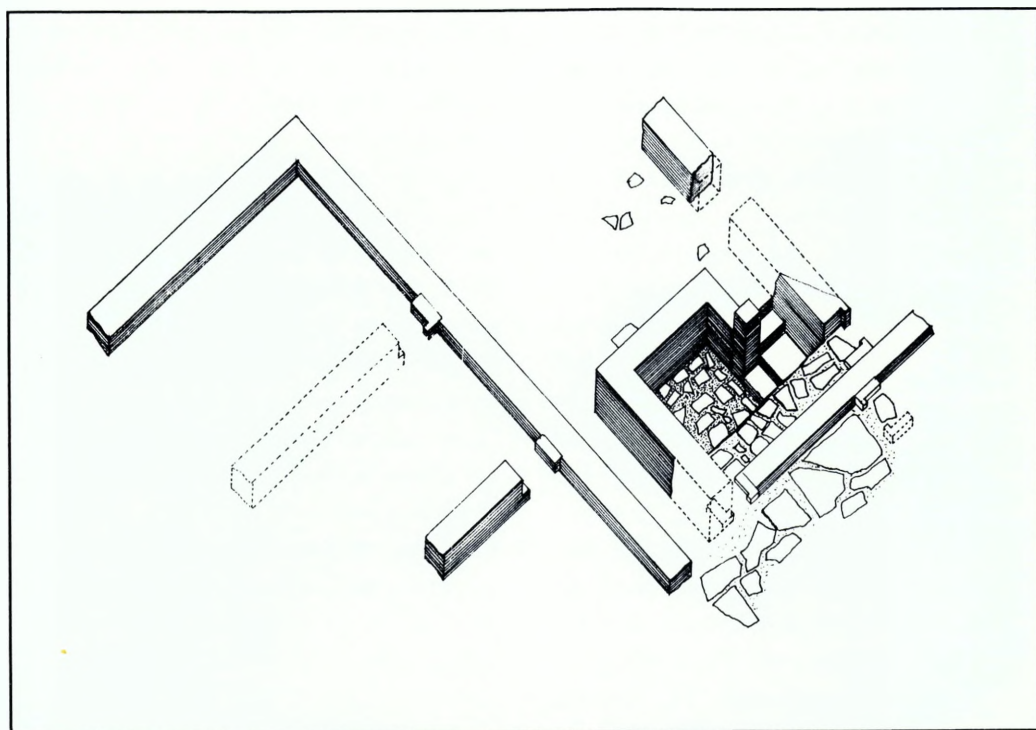
17. Συνήθως ένας τρίτος χώρος παρεμβάλλεται ανάμεσα στο άδυτο και την πολύθυρη αίθουσα δημιουργώντας δύο ανεξάρτητες δομικές και λειτουργικές ενότητες. Αντίθετα, στο άδυτο των Χανίων επιδιώκεται άμεση επαφή με την πλακόστρωτη πολύθυρη αίθουσα, όπως παρατηρείται και στη «δεξαμενή καθαρμών» της Δυτικής πτέρυ-

Εικ. 7. Κάτοψη της «δεξamēnē katharmōn» του Μικρού Ανακτόρου της Κνωσού (PM II, εικ. 321).

γας της Ζάκρου (ΠΑΕ 1966, παρένθετος πίν. Α' δωμάτιο XXIV. Nordfeldt, σ. 191-192 και σημ. 57. Μ. Πλάτωνος, σ. 144-145, πίν. 24-25), της Νότιας Οικίας της Κνωσού (Marinatos - Hägg, σ. 63, εικ. 6) και των Οικιών Δα και Ζα των Μαλιών (Marinatos - Hägg, σ. 66-67). Η ίδια αμεσότητα υπάρχει και στη «δεξamēnē katharmōn» του Μικρού Ανα-

κτόρου ό.π. (υποσημ. 9), η οποία παρουσιάζει πολύ μεγάλη ομοιότητα στη διάταξη του χώρου με το άδυτο των Χανίων. Επομένως, το άδυτο και η πολύθυρη αίθουσα παρουσιάζουν εικόνα ισχυρής αλληλεξάρτησης ως προς τη λειτουργία και τον προορισμό τους.

Εικ. 8. Οικόπεδο Παπαδόπουλου. Αναπαράσταση του οικοδομήματος των ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ χρόνων (σχεδίαση: Γ. Χριστοδουλάκος).

των Χανίων και ελπίζουμε ότι η ανασκαφή κάτω από το σύγχρονο δρόμο θα δώσει τα απαραίτητα τεκμήρια.

Η πολυτέλεια και η επιμέλεια της κατασκευής αυτού του τμήματος του οικοδομήματος δηλώνουν την ιδιαίτερη βαρύτητα του λειτουργικού χαρακτήρα του. Οι πλάκες του δαπέδου και της κλίμακας του αδύτου είναι από σκληρό ασβεστόλιθο και οι αρμοί και τα κενά ανάμεσά τους έχουν συμπληρωθεί με κόκκινο κονίαμα, όπως π.χ. στο λεγόμενο «μωσαϊκό δάπεδο» της «Αίθουσας της Βασιλίσ-

σας» στην Κνωσό¹⁸ και στο δάπεδο της «δεξαμενής καθαρμών» (Δωμάτιο 83) της Φαιστού και της Οικίας Γ της Τυλίσου¹⁹. Δάπεδο από κόκκινο κονίαμα έχει η βορειοανατολική «δεξαμενή καθαρμών» της Ζάκρου²⁰. Αν όμως κάποιος

18. Για την κατασκευή αυτού του τύπου δαπέδου (mosaico) βλ. ΡΜ ΙΙΙ, σ. 356-361.

19. Μ. Πλάτωνος, σ. 149 και 151.

20. ΠΑΕ 1966, σ. 167.

ενιαίος κανόνας διέπει αυτές τις οριζόντιες επιφάνειες του αδύτου, ομοιομορφία διακατέχει και τις κατακόρυφες επιφάνειες. Όλοι οι τοίχοι είναι κατάγραφοι μέχρι το δάπεδο (εικ. 11), ενώ ίχνη τοιχογραφιών σώθηκαν και στους παρακείμενους χώρους. Τα τμήματα των τοιχογραφιών που βρέθηκαν στη θέση τους, καθώς και όσα συγκεντρώθηκαν από την επίχωση του δωματίου, δείχνουν ότι κάθε τοίχος χαμηλά είναι χωρισμένος σε διάχωρα διακοσμημένα με σχέδια μιμούμενα ορθομαρμάρωση σε αντίρροπη διάταξη (εικ. 9). Ο καλλιτέχνης, χρησιμοποιώντας το χρωστήρα ελεύθερα, έχει αποδώσει ποικιλία φλεβώσεων αποτρέποντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μονοτονία της επανάληψης. Ψηλότερα, διάζωμα σπείρας περιέτρεχε τις πλευρές (χρώμ. πίν. β). Ο συνδυασμός αυτός αυτόματα φέρνει στο νου τη διακόσμηση του «Λουτρού της Βασίλισσας» στην Κνωσό²¹ (εικ. 12). Την πιο εντυπωσιακή διακόσμηση, όμως, φέρει ο πεσσός. Το θέμα της ορθομαρμάρωσης επαναλαμβάνεται κι εδώ, αλλά με μεγαλύτερη ποικιλία φλεβώσεων και με πλουσιότερη χρωματική κλίμακα (λευκό, κόκκινο, βαθύ κόκκινο, ώχρα, πράσινο, μπλε, γαλάζιο και γκριζό) δίνοντας την εντύπωση σπάνιου πετρώματος. Η καλύτερη στιγμή της έμπνευσης και της δημιουργίας του καλλιτέχνη έχει αποτυπωθεί στην κύρια, νότια όψη, του πεσσού με τη γραπτή απόδοση του πυρήνα του μαρμάρου ωσάν στροβίλου (βλ. εικ. εξωφύλλου, 3 και 11). Ως πρότυπα για το θέμα αυτό μπορεί να θεωρηθούν δημιουργήματα από μάρμαρο, όπως ο τελετουρ-

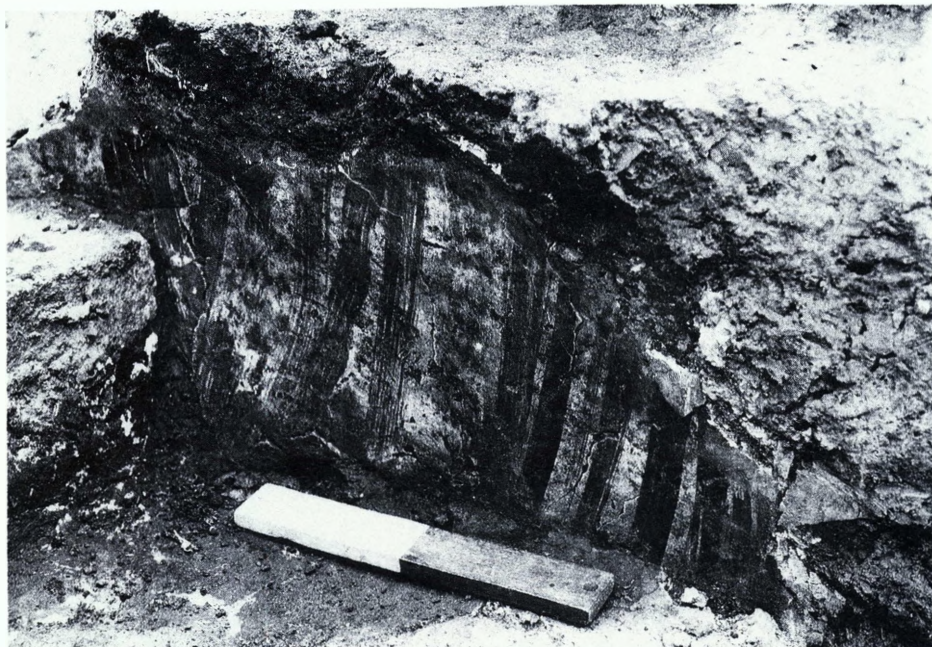
γικός αμφορέας της Ζάκρου, έργο αριστουργηματικής τέχνης, που βρέθηκε ομοίως σε επίχωση αδύτου («δεξαμενή καθαρμών» της δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου)²².

Στη σφραγισμένη επίχωση του αδύτου, πάχ. 0,60 μ. (εικ. 10) βρέθηκαν, εκτός των προαναφερθέντων και τα εξής αντικείμενα, τα περισσότερα συνηθισμένα και σε άλλα άδυτα: αρκετά άωτα κωνικά κύπελλα, κυρίως από βυσσινή πηλό (εικ. 13 και 14: 1-3), τρεις βαθείς πήλινοι κάδοι (εικ. 15, 16), ο πυθμενας πήλινου γραπτού ρυτού πάνω στο πλατύσκαλο (εικ. 14: 4 και 17), μικρό τμήμα από σχιστολιθικό πώμα (εικ. 14: 10), και

21. PM III, σ. 381-383, εικ. 255. Η ομοιότητα αυτή ενισχύει ακόμη περισσότερο την άποψη ότι το «Λουτρό της Βασίλισσας» είναι ανυψωμένη «δεξαμενή καθαρμών»: J. Graham, *ό.π.* (υποσημ. 5), σ. 120. McEnroe, *ό.π.* (βλ. υποσημ. 5), σ. 5, σημ. 8. Nordfeldt, σ. 190. Marinatos - Hägg, σ. 67. M. Πλάτωνος, σ. 148.

Ίδιο διάζωμα σπείρας διακοσμούσε και όλους σχεδόν τους γειτονικούς χώρους του «Λουτρού»: PM I, σ. 333 και III, εικ. 229 και 252. Στην ίδια ευρύτερη περιοχή (Ανατολικός/Δυτικός διάδρομος) βρέθηκε τμήμα τοιχογραφίας με μίμηση ορθομαρμάρωσης χαμηλά και διακοσμητικό θέμα λαβυρίνθου ψηλότερα: PM I, σ. 356-357, εικ. 255-256. Μίμηση ορθομαρμάρωσης δηλώνεται και στη βορειοανατολική «δεξαμενή καθαρμών» της Ζάκρου: M. Πλάτωνος, σ. 146.

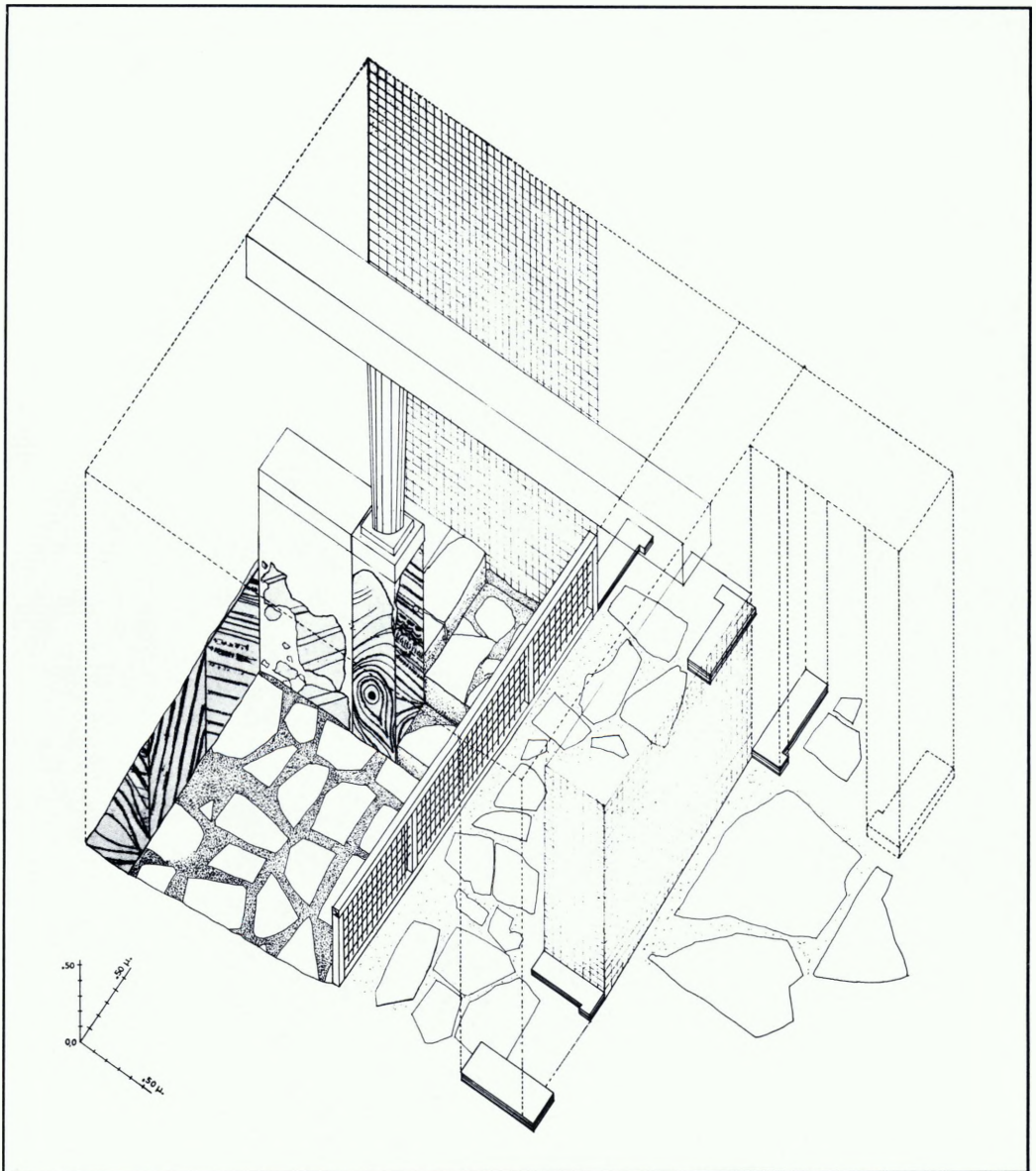
22. N. Πλάτων, Ζάκρος, Αθήναι 1974, σ. 136, εικ. 80. M. Πλάτωνος, σ. 145. Η αποκόλληση των τοιχογραφιών και το αρχικό στάδιο της συντήρησής τους έγιναν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προσοχή από τον συντηρητή της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Δημ. Τσίγκανα.

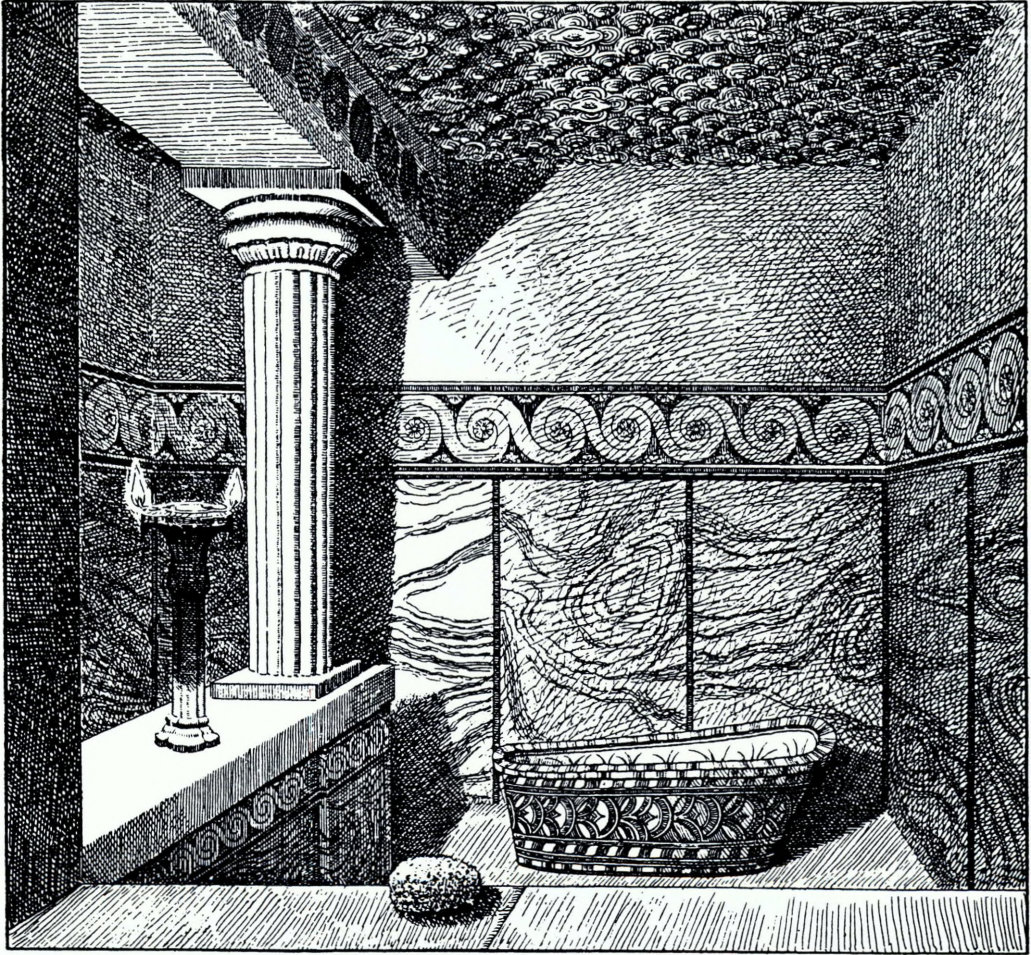
Εικ. 9. Τμήμα κατά χώραν της τοιχογραφίας του δυτικού τοίχου του αδύτου των Χανίων με μίμηση ορθομαρμάρωσης.

Εικ. 10. Οικόπεδο Παπαδόπουλου. Η επιφάνεια της επίχωσης του αδύτου. Δεξιά μάρτυρας με τα αλληπάλληλα μεταγενέστερα δάπεδα (ΥΜ ΙΑ/τέλος ΙΒ).

Εικ. 11. Οικόπεδο Παπαδόπουλου. Αξονομετρικό σχέδιο του αδύτου των Χανίων (σχεδίαση: Γ. Χριστοδουλάκος).

Εικ. 12. Αναπαράσταση του «Λουτρού της Βασίλισσας» της Κνωσού (ΠΜ III, εικ. 255): η πήλινη λάρνακα, νεότερη, βρέθηκε σε γειτονικό χώρο.

δύο πήλινες αγνύθες²³. Τα καμένα υπολείμματα μιας ξύλινης κατασκευής, η οποία δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να διατηρηθεί, αποκαλύφθηκαν πάνω στο δάπεδο του αδύτου, πεσμένα από το στηθαίο της κλίμακας καθόδου, όπου ήταν αρχικά τοποθετημένη. Είχε σχήμα ανά-

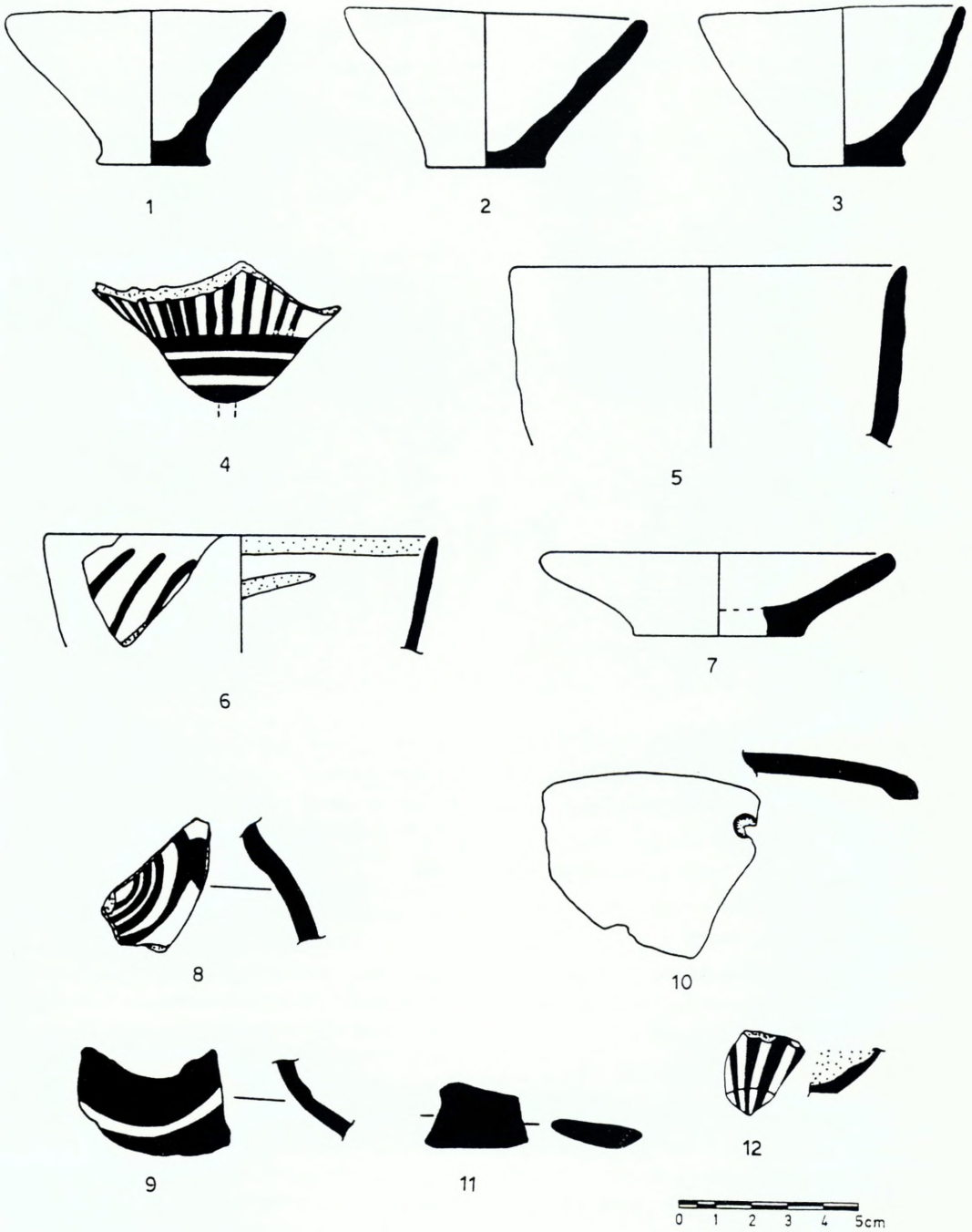
23. Το ρυτό υποδηλώνει την τέλεση λατρευτικής πράξης. Τέσσερα ρυτά βρέθηκαν στο πλατύσκαλο «δεξαμενής καθαρμών» της Φαιστού (δωμάτιο 63d) και ένα λίθινο με ανάγλυφη παράσταση χταποδιού στη «δεξαμενή καθαρμών» της Αιθούσας του Θρόνου της Κνωσού (βλ. Αλεξίου, σ. 423-424 και σ. 428-430, όπου αναφέρονται επίσης περιπτώσεις ρυτών που βρέθηκαν κοντά σε «δεξαμε-

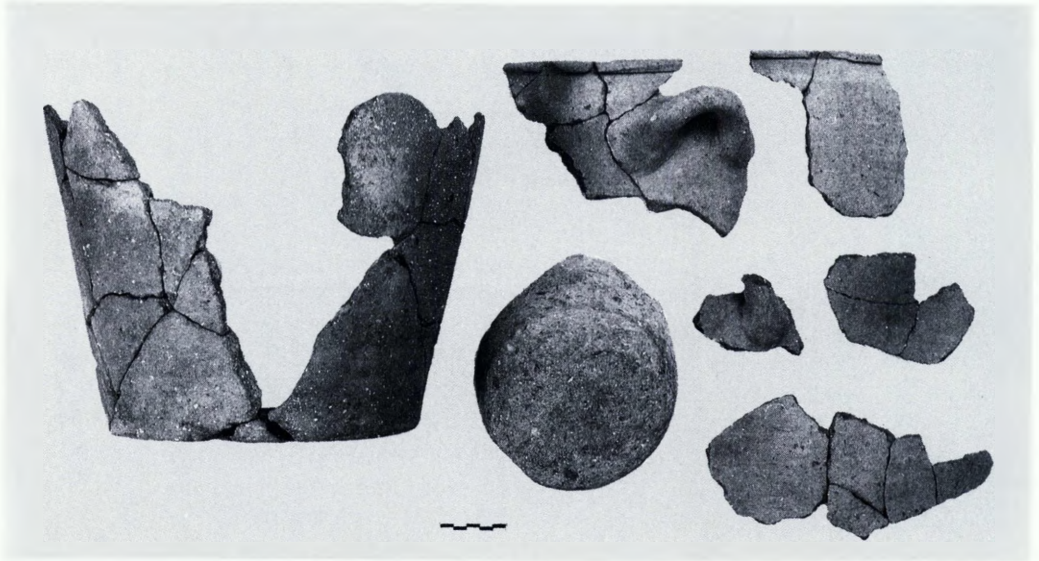
Εικ. 13. Άωτα κωνικά κύπελλα από την επίχωση.

νές καθαρμών». Η αναφορά άωτων κωνικών κυπέλλων είναι συχνή. Έχουν βρεθεί στις «δεξαμενές καθαρμών» (δωμάτιο 70) της Φαιστού, της Νότιας Οικίας του Αρχιερέα της Κνωσού, των Οικιών Ε και Δα των Μαλίων, της Οικίας Δα της πόλης της Ζάκρου και του συγκροτήματος Β του Παλαικάστρου. Σε ανεστραμμένη θέση, η οποία υπονοεί πράξη προσφοράς (Αλεξίου, σ. 424 και σημ. 56), βρέθηκαν τα κύπελλα στη «δεξαμενή καθαρμών» της Οικίας Ε και της Οικίας Δα των Μαλίων και του συγκροτήματος Β του Παλαικάστρου (Μ. Πλάτωνος, σ. 149-153). Υδροφόρα, κυλινδρικά αγγεία (κάδοι) προέρχονται από τη «δεξαμενή καθαρ-

μών» (δωμάτιο 63d) της Φαιστού, μεγάλος κάδος έχει βρεθεί έξω από το «Λουτρό της Βασιλίσσας» στο ανάκτορο της Κνωσού και υδροφόρα αγγεία μνημονεύονται στη «δεξαμενή καθαρμών» της Οικίας Ε και της Οικίας Δα των Μαλίων (Μ. Πλάτωνος, σ. 148-152). Στη «δεξαμενή καθαρμών» του συγκροτήματος Β του Παλαικάστρου βρέθηκαν κυλινδρικοί πίθοι, ο ένας από τους οποίους περιείχε θαλάσσια βότσαλα (Αλεξίου, σ. 424, σημ. 56). Τέλος, τα λίθινα αγγεία και σκεύη δεν απουσιάζουν από τα άδυτα. Υπενθυμίζουμε μόνο τον τελετουργικό αμφορέα της Ζάκρου που ήδη προαναφέραμε.

Εικ. 14. Κεραμική από την ελίχωση.

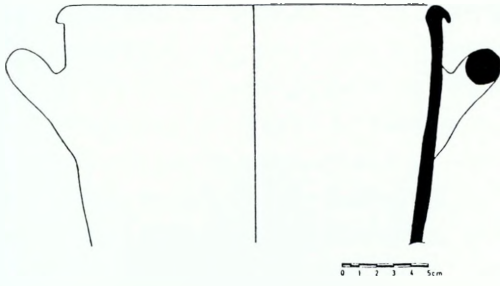

Εικ. 15. Πήλινος κάδος από την επίχωση.

στροφου Π με καμπυλωτές απολήξεις. Το μέγιστο μήκος της ήταν 0,42 και το πλάτος κυμαινόταν από 0,04/0,06 μ. στα άκρα έως 0,10 μ. στον κορμό. Χωρίς να υπάρχει δυνατότητα αποκατάστασης, το ιδιόρρυθμο σχήμα της σπρώχνει τη φαντασία σε τολμηρές υποθέσεις, όπως π.χ. ξύλινα κέρατα καθοσιώσεως²⁴ (εικ. 18).

Από την εξέταση της κεραμικής συμπεραίνουμε ότι η ανέγερση του αδύτου ανάγεται στη ΜΜ ΙΙΒ περίοδο. Η καταστροφική πυρκαγιά εκδηλώθηκε κατά τη μετάβαση προς τη ΥΜ ΙΑ, δηλαδή τη στιγμή του μεγάλου σεισμού που έπληξε την Κρήτη και τη Θήρα (ΜΜ ΙΙΙ Β/ΥΜΙΑ). Αμέσως μετά ο χώρος δεν καθαρίστηκε, αλλά σφραγίστηκε και στρώθηκε με χωματένιο δάπεδο, με αποτέλεσμα

24. Η σύνδεση κεράτων καθοσιώσεως και «δεξαμενών καθαρμών» είναι βεβαιωμένη. Τοιχογραφίες με απεικόνιση ιερών κεράτων υπάρχουν στο άδυτο της Ξεστής 3 της Θήρας, όπου πάνω σε βωμό δηλώνονται ματωμένα κέρατα (Ν. Μαρίντος, ό.π. (υποσημ. 6), εικ. 43 και 53), και στη βορειοανατολική «δεξαμενή καθαρμών» της Ζάκρου, όπου σε κόκκινο βάθος δηλώνονται λευκά κέρατα με γαλάζιους στιλεούς διπλών πελέκων, επίσης πάνω σε βωμό γαλάζιο, πλαισιωμένο από γαλάζιους ιστούς (Μ. Πλάτωνος, σ. 146). Δύο ζεύγη μικρών λίθινων κεράτων βρέθηκαν στο δάπεδο και ένα ρυτό σε σχήμα ταυροκεφαλής στην κλίμακα της «δεξαμενής καθαρμών» (δωμάτιο 63d) της Φαιστού, ζεύγος κεράτων από κονίαμα αναφέρεται στη «δεξαμενή καθαρμών» του Μικρού Ανακτόρου της Κνωσού, κατά τη δεύτερη χρήση του χώρου, και μεγάλο πήλινο κάλυμμα σε σχήμα ημίτομου ταύρου αποκαλύφθηκε στη «δεξαμενή καθαρμών» του συγκροτήματος Β του Παλαικάστρου (Αλεξίου, σ. 423-424).

Εικ. 16. Πήλινος κάδος από την επίχωση.

λούν λουτρά και οι Ν. Πλάτων και J. W. Graham τους αποδίδουν λουτρικό και εξαγνιστικό χαρακτήρα. Ο Στ. Αλεξίου τα χαρακτηρίζει αποκλειστικά ως ιερούς χώρους και κάνει λόγο για συμβολικό καθαρό με ελάχιστη ποσότητα νερού, αλλά και για τέλεση σπονδών στη θεότητα της βλάστησης με ρυτά και άλλα σκεύη, όπως άωτα κωνικά κύπελλα. Την

το παλαιό υπόγειο να μετατραπεί σε νέο ισόγειο δωμάτιο, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλα αδύτα²⁵. Σε μια μεταγενέστερη φάση μέσα στην ΥΜ ΙΑ περίοδο, η βορειοανατολική είσοδος αποκλείστηκε με πρόχειρο τρόπο. Πριν το τέλος της ΥΜ ΙΑ μετατροπές μεγαλύτερης κλίμακας έγιναν στο οικοδόμημα, κατά τη διάρκεια των οποίων ο χώρος αυτός ενσωματώθηκε σε ένα μεγαλύτερο δωμάτιο, που καταστράφηκε ολοσχερώς στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου. Σ' αυτή την τελευταία φάση ανήκει θραύσμα πινακίδας της Γραμμικής Α γραφής, με διπλή όψη, το οποίο προέρχεται από το γειτονικό, βόρειο δωμάτιο.

Για τη χρήση των αδύτων έχουν γραφεί πολλά. Ο Α. Evans ομιλεί για κάθοδο προς τη Μητέρα Γη, ο D. Mackenzie χαρακτηρίζει τη διαμόρφωσή τους ως ένα είδος τεμένους και πρώτος παρατηρεί τη δημιουργία έμμεσης προσπέλασης, ο Σπ. Μαρινάτος ανάγει την αρχή τους στη λατρεία των σπηλαίων, οι Μ. Nilsson, L. Pernier και L. Banti τα αποκα-

25. Για τη μεγάλη σεισμική καταστροφή βλ. P. Warren A New Minoan Deposit from Knossos, c. 1600 BC and its Wider Relations BSA 86 (1991), σ. 319-340, όπου δημοσιεύεται κεραμική όμοια με του αδύτου. Μετατροπή σε ισόγειο δωμάτιο κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο παρατηρείται στη βορειοδυτική και τη νοτιοανατολική «δεξαμενή καθαρμών» του ανακτόρου της Κνωσού, καθώς και στις εξής «δεξαμενές καθαρμών»: της Νότιας Οικίας της Κνωσού, της Οικίας Α της Τυλίσου και της Έπαυλης των Κρίνων της Αρμισού. Ανύψωση του δωματίου πραγματοποιείται και κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο, όπως συμβαίνει με τις «δεξαμενές καθαρμών» της Οικίας Γ της Τυλίσου και της Οικίας Γ του Παλαικάστρου (Driessen, σ. 27, σημ. 11. Marinatos-Hägg, σ. 61, σημ. 30 και 62, σημ. 39. Μ. Πλάτωνος, σ. 148 και 151). Για την έλλειψη επαρκών στοιχείων που θα μπορούσαν να στηρίξουν τη θεωρία ότι τα ανυψωμένα δωμάτια χρησιμοποιήθηκαν ως λουτρά βλ. Αλεξίου, σ. 423. Για την αντίθετη άποψη βλ. Μ. Πλάτωνος, σ. 155. Το χωμάτινο δάπεδο του ανυψωμένου δωματίου στα Χανιά δε συνηγορεί, ασφαλώς, ως προς ένα λουτρικό χαρακτήρα. Το τυπικό λουτρό της ΥΜ Ι περιόδου των Χανίων έχει πλακοστρωμένο δάπεδο και αποχετευτικό σύστημα: Υ. Tzedakis - Ε. Hallager, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Chania 1976 and 1977, AAA XI (1978), σ. 32, εικ. 1.

Εικ. 17. Πυθμένας πήλινου γραπτού ρυτού από το πλατύσκαλο του αδύτου των Χανίων.

τελετουργική χρήση, επίσης, υποστηρίζουν οι: R. Hutchinson, G. Gesell, N. Μαρινάτου και R. Hägg²⁶. Ειδικά η Ν. Μαρινάτου, με αφορμή την εικονογράφηση του αδύτου της Ξεστής 3, προχωρεί στη σύνδεσή του με τελετές σχετιζόμενες με την ενηλικίωση των κοριτσιών²⁷. Τέλος, ο M. Smith στο Ζ' Κρητολογικό Συνέδριο ταύτισε το άδυτο με την καρδιά του μινωικού λαβυρίνθου.

Η ιδιαίτερη επιμέλεια που παρατηρείται στη διαμόρφωση του αδύτου των Χανίων το αποκλείει από χώρο πρακτικής χρήσης, αντίθετα προβάλλει τη θέση του μέσα στο κτίριο. Την ερμηνεία ως λουτρό ή δεξαμενή αντικρούει το βασικό επιχείρημα ότι απουσιάζει κάθε ίχνος αποχέτευσης, αλλά και λουτήρα, παρ' ότι το στρώμα καταστροφής ήταν σφραγισμένο. Πρέπει πάντως να επιση-

μανθεί ότι η παρουσία καδόσχημων αγγείων οδηγεί στο υγρό στοιχείο ή σε υγρές προσφορές, και οι γραπτές «ορθομαρμαρώσεις» δείχνουν προσπάθεια αποδόσεως πραγματικών πετρωμάτων.

Ποιος νάταν άραγε για το μινωίτη ο πιο φυσιολογικός τρόπος να προσεγγίσει τη ζωοποιό χθόνια θεότητα της βλάστησης απ' ότι η κατάβασή του σ' έναν υπόγειο χώρο; Παρά τις διαφορετικές απόψεις ως προς τον προορισμό των αδύτων, οι οποίες αναγκαστικά παραμένουν στο χώρο των εικασιών λόγω ελλείψεως αποδεικτικών στοιχείων, νομίζουμε ότι ο σκοπός και η χρήση τους είναι στενά συνδεδεμένα με τελετουργικές πράξεις, εξαιρετικά προσφιλείς στον προϊστορικό άνθρωπο, στην αγωνιώδη προσπάθειά του να ερμηνεύσει τα διάφορα φυσικά φαινόμενα που παρατηρούσε τόσο στο περιβάλλον του όσο και στον ίδιο τον οργανισμό του.

Η απρόσμενη, όχι όμως και ανέλπιστα, αποκάλυψη ενός αδύτου στο μινωι-

26. Βλ. Αλεξίου, σ. 425, Marinatos - Hägg, σ. 58-63 και Μ. Πλάτωνος, σ. 141-144, οι οποίοι έχουν συγκεντρώσει τη σχετική βιβλιογραφία.

27. N. Marinatos, *The Function and Interpretation of the Thera Frescoes*, στο *L'iconographie minoenne*, BCH 1985, Suppl. XI, σ. 219-230. Marinatos - Hägg, σ. 59-60.

28. Οι εκθέσεις των πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών στο λόφο φιλοξενούνται στα AAA ετησίως. Η δημοσίευση των πινακίδων και των σφραγισμάτων γίνεται τακτικά στο περιοδικό *Kadmos*: η πιο πρόσφατη δημοσίευση αναφέρεται στις πολύ σημαντικές πινακίδες Γραμμικής Β

Εικ. 18. Καμένη ξύλινη κατασκευή πεσμένη από το στηθαίο του αδύτου των Χανίων.

κό οικισμό των Χανίων, τη μινωική Κυδωνία, με τα πολύ σημαντικά ευρήματα των τελευταίων χρόνων²⁸, τονίζει ακόμη περισσότερο τη σπουδαιότητα της εγκατάστασης. Τα πλούσια κτίρια του Καστελιού της ΥΜ Ι περιόδου δικαιολογούν απόλυτα την ύπαρξη ενός τέτοιου χώρου στη Σπλάτζια. Μετά την ανεύρε-

ση του αρχείου των πινακίδων της Γραμμικής Α γραφής όλοι ελπίζουν στην αποκάλυψη του ανακτορικού συγκροτήματος της Κυδωνίας. Αν το ανάκτορο βρίσκεται στα πεδινά και η πόλη στο λόφο, όπως συμβαίνει στη Ζάκρο, η αποκάλυψη του αδύτου ίσως αποτελεί οινώ ότι πλησιάζουμε.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αλεξίου: Στ. Αλεξίου, Περί των μινωικών δεξαμενών καθαρισμών, Κρητ. Χρον. ΚΔ' (1972), σ. 414-434.

Driessen: J. Driessen, The Minoan Hall in Domestic Architecture on Crete: To be in Vogue in Late Minoan IA? Acta Archaeologica Lovaniensia 21 (1982), σ. 27-92.

Festòs II: L. Pernier - L. Banti, Il palazzo minoico di Festòs, II, Rome 1951.

Maisons I: P. Demargne - H. Gallet de Santerre, Fouilles exécutées à Nollia, I, Paris 1953.

Marinatos - Hägg: N. Marinatos - R. Hägg, On the Ceremonial Function of the Minoan Polythyron, ΟΑ XVI (1986), σ. 57-73.

Πλάτωνος: Μ. Πλάτωνος, Νέες ενδείξεις για το πρόβλημα των καθαρηθρίων δεξαμενών και των λουτρών στο μινωικό κόσμο, τα Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1986, Α2 (Χανιά 1990), σ. 141-155.

Nordfeldt: Ann Ch. Nordfeldt, Residential Quarters and Lustral Basins, στο The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984 (Stockholm 1987), σ. 187-193.

PM: A. Evans, The Palace of Minos at Knossos, I-IV, London 1921-1935.

Thera VII: S. Marinatos, Thera VII, 1973.

SUNKEN ADYTON OR "LUSTRAL BASIN" IN KHANIA

MARIA ANDREADAKI-VLASAKI

The remains of several architectural phases dating from the EM II to the LM IIIB period came to light in 1989, during a rescue excavation in Papadopoulou plot in the Splatzia quarter in the town of Khania, Krete.

During the final stage of the excavation, a "Lustral Basin" or sunken adyton, a more successful term for such a construction, was quite unexpectedly revealed. Dating from the MM IIIB period it was destroyed by fire in the MM IIIB/LM IA and the floor raised during the LM IA.

It has a square ground plan and is preserved to a height of 0.70 m. There is a raised slab corridor along the east wall with a wooden parapet at the west end which seems to have been used for trans-

portation and attendance at the proceedings as well as in the better illumination of the sunken room.

The floor of the adyton is stone slabbed with red painted plaster joints. The walls were covered with frescoes representing blocks of marble on the lower zone and a running spiral on the upper one. The pillar at the end of the staircase has the finest in situ decoration in imitation of marble again, as well as the depiction of the marble core like a whirl on the main side.

The luxury of this room and its intercommunication with the adjacent large slabbed area (Minoan Hall) point the great significance of its function. We think that its use is connected with specific ceremonies basic to Minoan society.

Ο ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΥΜΒΟΣ «ΤΟΥ ΣΑΛΓΑΝΕΑ» (ΛΙΘΟΣΩΡΟΣ) ΣΤΙΣ ΑΚΤΕΣ ΤΗΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ - ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Ο τύμβος του Σαλγανέα είναι χαμηλός, φυσικός, μακρόστενος λόφος, διαστάσεων 1 40×1 60 μ. και ύψους 20 μ. Βρίσκεται σε παραθαλάσσια θέση, στο δρόμο Χαλκίδας-Αρχαίας Ανηθδόνας κοντά στο χωριό Δροσιά (Χάλια), με εύφορη πεδιάδα ανατολικά, και με το Μεσσάπιο όρος, το σημερινό Κτυπά δυτικά, λόφους που ευνοούσαν την κτηνοτροφία νότια, και τη θάλασσα στη βόρεια πλευρά του.

Οι αλληπάλληλες εγκαταστάσεις στο λόφο από τη νεολιθική έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, δικαιολογούνται από τη γεωγραφική θέση, η οποία επέτρεπε μεικτή οικονομία, βασισμένη στη γεωργία, την κτηνοτροφία και τη ναυτιλία. Πρόκειται, λοιπόν, για μια από τις σημαντικότερες θέσεις στις βοιωτικές ακτές, μαζί με τη Γλύφα και το Δράμεσι, που αντιστοιχούν στις ακμάζουσες ευβοϊκές θέσεις της Μάνικας, του Λευκαντί και της Αμαρύνθου. Το νεότερο όνομα του λόφου είναι Λιθοσωρός.

Τα αρχαία ερείπια πρέπει να ήταν περισσότερο ορατά το 1835, όταν τα επισκέφτηκε ο W. M. Leake¹, ο οποίος αναφέρει ότι είδε λείψανα «ελληνικής πόλεως», τα τείχη της οποίας παραβάλλει με αυτά αρχαίων πόλεων της Συρίας όπως του Αλερ²! Τη θέση αργότερα επισκέπτονται οι L. Ross, H. Lolling και άλλοι, που ενδιαφέρονται κυρίως για τον τόπο που θα βρισκόταν «ο τάφος του

ήρωα Σαλγανέα», τον οποίο αναφέρει ο Στράβων (ΙΧ, 2, 9, 403c) και άλλοι συγγραφείς, θέμα που δε θα μας απασχολήσει εδώ². Τα μυκηναϊκά λείψανα αναφέρει ο Hope Simpson³ και κάποιες πληροφορίες δίνει ο Jacobson⁴.

Συστηματική ανασκαφή δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα. Η έρευνα στο λόφο περιορίζεται στις σωστικές ανασκαφές και μόνο με την απαλλοτρίωση, που έγινε τελευταία, είναι δυνατή πλέον η οριστική έρευνα στο λόφο, η οποία πιστεύουμε πως σύντομα θα είναι εφικτή. Κρίνουμε γι' αυτό ενδιαφέρον να συγκεντρώσουμε τα μέχρι σήμερα στοιχεία της έρευνας.

Σύντομη ανασκαφική έρευνα είχε γίνει το 1912 από τον Ν. Παπαδάκη στο νότιο τμήμα του λόφου, που έδωσε κεραμική από τα νεολιθικά μέχρι τα υστεροελλαδικά χρόνια⁵. Το 1969 έγιναν ορισμένες τομές από τον Θ. Σπυρόπου-

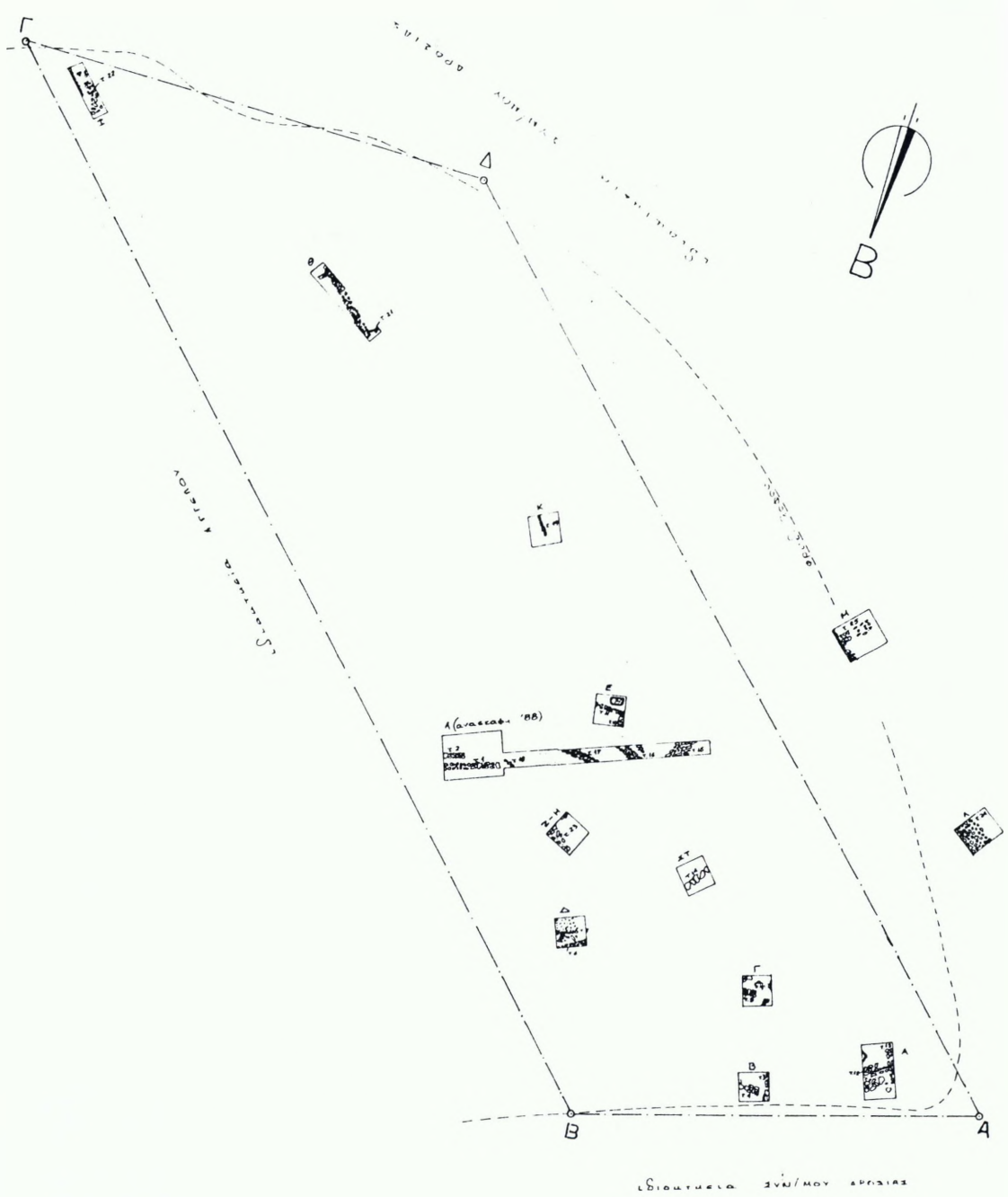
1. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, II, London 1835, σ. 267-268.

2. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία επί του θέματος βλ. στο S. C. Backhuizen, *Salganeus and the Fortifications on its Mountains*, Groningen 1970.

3. R. Hope Simpson, *A Gazeteer and Atlas of Mycenaean Sites*, London 1965, σ. 128, αριθ. 436.

4. T. Jacobson, *Prehistoric Euboea*, 1964, σ. 82.

5. Ν. Παπαδάκη, ΑΔ 1915, Παράρτημα, σ. 55 κ.ε.

Εικ. 1. Τύμβος «του Σαλαγνέα». Οι παλαιές και οι νέες ανασκαφές.

λο⁶ στη βόρεια πλαγιά του λόφου (εικ. 2), που αποκάλυψαν πολλά στρώματα της εποχής του χαλκού, από τα οποία σημαντικά ήταν τα ΠΕ και τα ΥΕ. Αργότερα, το 1978, στο οικόπεδο Κ. Παπαδάκη η Εφορεία αποκάλυψε λείψανα της ΜΕ περιόδου, τόσο της αρχαιότερης φάσης, όσο και της νεότερης, με δωμάτια χτισμένα με επιμέλεια (με πλακοειδείς λίθους στην κατασκευή των τοίχων) και εφοδιασμένα με αυλές, αφιδωτό κτίριο και τάφο κιβωτιόσχημο με ορθογώνιες πλάκες. Ενδιαφέρουσα είναι η κεραμική: γκριζα και ερυθρά μινύεια, καθώς και πολύχρωμη (εικ. 18), αμαυρόχρωμη, αντίστοιχη της οποίας βρέθηκε στη Γλύφα, το Δράμεσι, την Αμάρυνθο και τη Μάνικα (εικ. 19).

Το 1983-84 στη δυτική πλευρά του λόφου σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Βαρβαρέσου (εικ. 1), επισημάνθηκαν λείψανα τοίχων μυκηναϊκών οικιών και δάπεδα από βότσαλα με λεπτό στρώμα από πηλό, καθώς και τμήμα πιθανώς περιβόλου μαζί με ελάχιστη αρχαιότερη κεραμική. Πλήθος ήταν τα θαλάσσια όστρεα⁷. Οι ανασκαφές των τελευταίων ετών ενισχύουν την άποψη ότι στη μεσοελλαδική και τη μυκηναϊκή περίοδο ο οικισμός εκτείνεται τόσο πάνω στο λόφο όσο και στην περιφέρεια. Σε όλες τις τομές διαπιστώθηκε εκτεταμένη καταστροφή στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, καταστροφή που διαπιστώθηκε και στη Γλύφα⁸.

Το 1988 σε μικρή ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Β. Κοντογιάννη στην κορυφή και το δυτικό τμήμα του λόφου διαπιστώθηκε α) η μεγάλου πάχους επίχωση που υπάρχει στην κορυφή (σε

πολλά σημεία έως 2 μ.), β) η μεγάλη διατάραξη των στρωμάτων σε νεότερες εποχές και γ) η συνεχής κατοίκηση στην κορυφή του λόφου από την ΠΕ έως την ΥΕ περίοδο.

Το 1989 η ανασκαφή αποσκοπούσε στο να διερευνηθεί το οικόπεδο, προκειμένου να ζητηθεί η απαλλοτριώσή του και ακόμη να διαπιστωθεί όσο το δυνατόν η έκταση του οικισμού στα όρια του υπό ανασκαφή οικοπέδου, πράγμα που σε μεγάλο μέρος επιτεύχθηκε όσον αφορά στα μυκηναϊκά μόνο στρώματα, αφού η ανασκαφή δεν εξαντλήθηκε στρωματογραφικά, επειδή αναμένουμε τις κατάλληλες συνθήκες για να την πραγματοποιήσουμε.

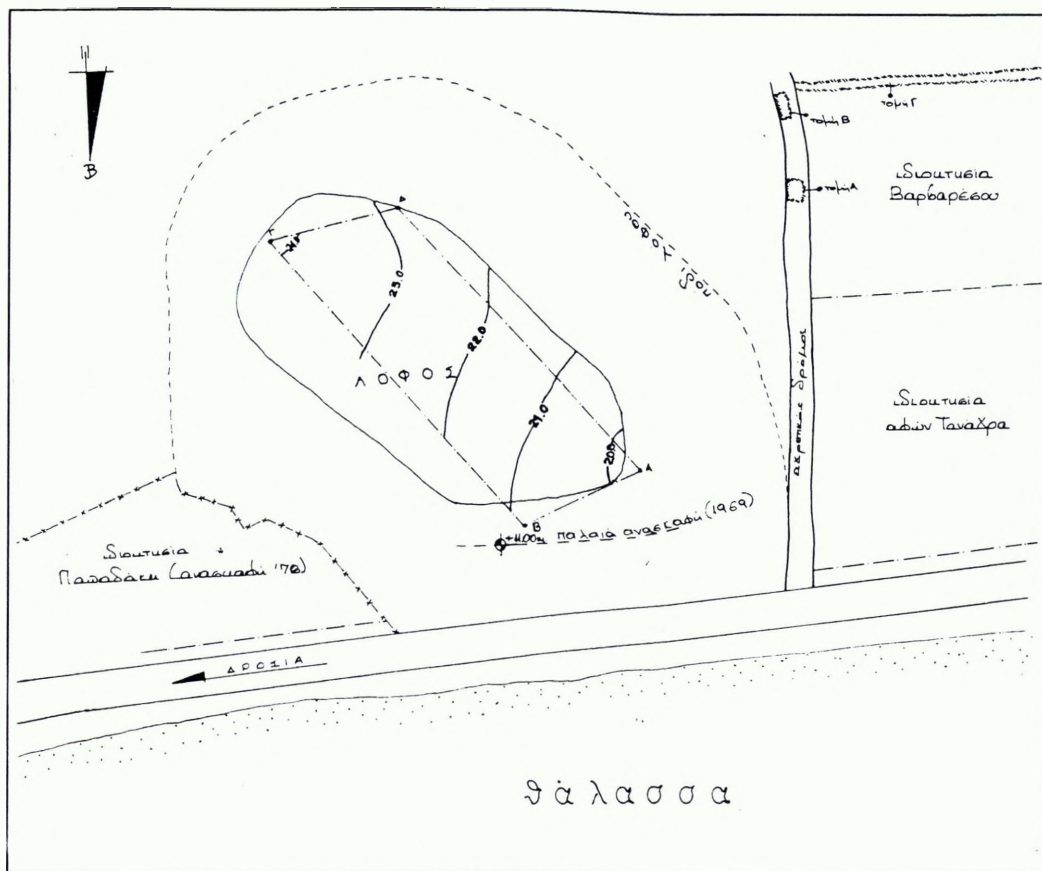
Η ανασκαφική έρευνα του 1989 (εικ. 1) έγινε σε 13 τομές, διαστάσεων 2×2 μ. οι 12, ενώ η 13η αποτέλεσε συνέχεια της τομής Α του 1988⁹. Και σε αυτή την ανασκαφική περίοδο επιβεβαιώθηκε ότι η επίχωση ήταν μεγάλη. Έφθανε τα 2-2,2 μ. στην κορυφή του λόφου και κάτω από αυτή αποκαλύφθηκαν οι μυκηναϊκοί τοίχοι.

6. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 222 κ.ε.

7. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 125-126.

8. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Γλύφα ή Βλύχα Βοιωτίας. Η μυκηναϊκή Αυλίσ, ΑΑΑ XX (1987), σ. 191 κ.ε. Κ. Demakopoulou, Glypha or Vlycha, Chalkis, A Major Mycenaean Settlement, Teiresias 18 (1988), σ. 1-18.

9. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, ΑΔ 43 (1988): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

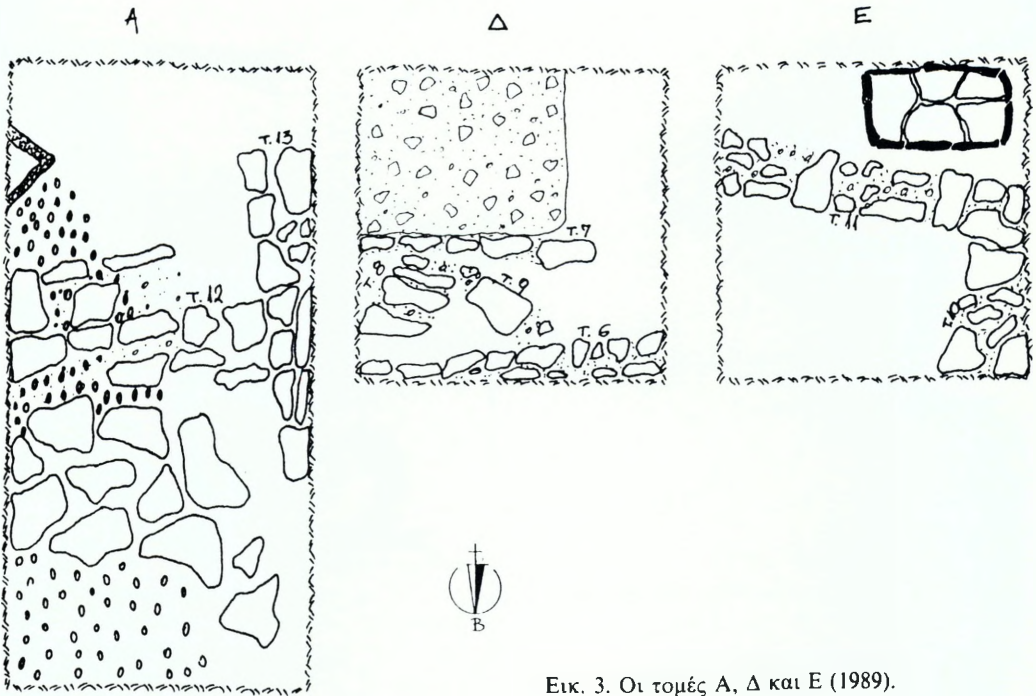

Εικ. 2. Κάτοψη του λόφου. Παλαιά και νέα (1990) ανασκαφή.

Στην τομή Α, που βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι (Τ12 και Τ11), πλάτους 0,50 και ύψους 0,15 μ. (εικ. 3). Οι τοίχοι πρέπει να ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, όπως αποδεικνύει η κεραμική (πόδια κυλίκων, κρατηροειδή και ημισφαιρικά κύπελλα), εδράζονταν όμως σε αρχαιότερο δάπεδο από βότσαλα, με το οποίο συνδέεται επίσης ημικυκλική κατασκευή, ίσως εστία (εικ. 3), όμοια

με αυτήν που βρέθηκε από τον Σπυρόπουλο¹⁰. Μία λίθινη λεκάνη 0,40×0,40 μ., που βρέθηκε στην τομή, ίσως σχετίζεται με αυτή την αρχαιότερη φάση, η οποία (από την κεραμική) μπορεί να

10. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 224.

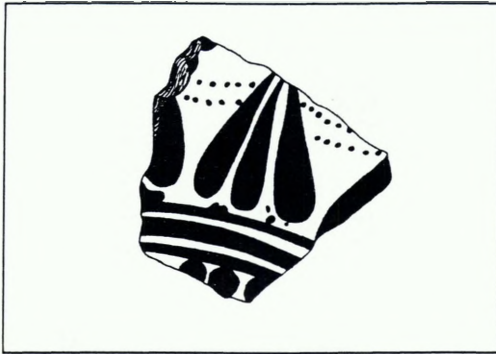
Εικ. 3. Οι τομές Α, Δ και Ε (1989).

χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο (εικ. 4), ενώ τα περισσότερα όστρακα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ (εικ. 5 α,β). Πρέπει να σημειωθεί το πλήθος των θαλασσίων οστρέων που βρέθηκε εδώ, όπως και σε όλες τις τομές.

Στην τομή Β αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι κάθετοι ο ένας στον άλλο. Ο τοίχος 3 που πατάει στον τοίχο 4, ανήκει σε νεότερη φάση. Και οι δύο τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από πλακοειδείς λίθους διαφόρων μεγεθών. Οι τοίχοι έχουν πλάτος 0,50 και σώζονται σε ύψος 0,30 μ. Η τομή αυτή έδωσε ενδιαφέρουσα ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική και ελάχιστη παλαιότερη.

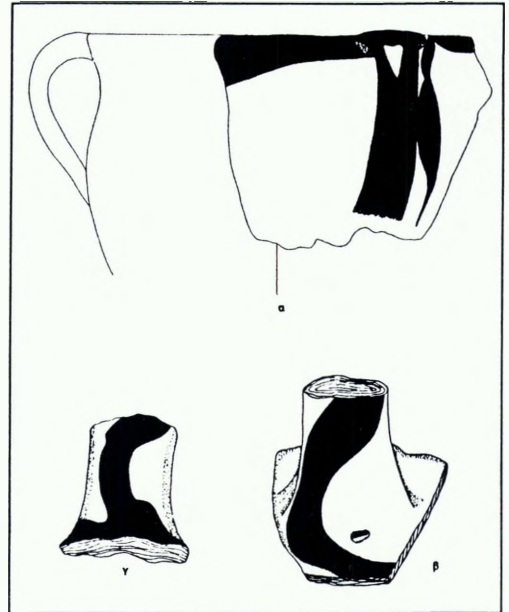
Η τομή Γ αποκάλυψε τη γωνία ενός τοίχου και αρκετούς πεσμένους λίθους, πιθανώς από τον ίδιο τοίχο. Μία κατηγορία κυπέλλων με κατακόρυφα τοιχώματα, αλλά και τμήματα ημισφαιρικών (εικ. 10: α,γ) εμφανίζονται στο εξωτερικό της γωνίας, ενώ καλή ΥΕ ΙΙΙΒ (εικ. 6: α) και ΥΕ ΙΙΙΓ (εικ. 5: γ, 7: β) κεραμική συνοδεύει την εμφάνιση των τοίχων.

Στην τομή Δ (εικ. 3) εμφανίζονται τέσσερις τοίχοι μυκηναϊκής περιόδου από τους οποίους οι Τ8 και Τ9 σχηματίζουν γωνία, πάνω στην οποία πατάει ο τοίχος 7, που είναι σχεδόν παράλληλος

Εικ. 4. Τμήμα ΥΕ IIIA ρυτού. Τομή Α.

Εικ. 5. Λαβές και χείλη ΥΕ III κρατήρων. Τομή Α (α, β) και Γ (γ).

με τον τοίχο 6. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μικρούς πλακοειδείς λίθους και έχουν πλάτος 0,25-0,45 μ. Ο τοίχος 7 ορίζει λιθόστρωτο που ανήκει σε δρόμο ή αυλή. Καλής ποιότητας είναι η κεραμική της ΥΕ IIIA2 περιόδου (εικ. 7: α) σε αυτό το σημείο.

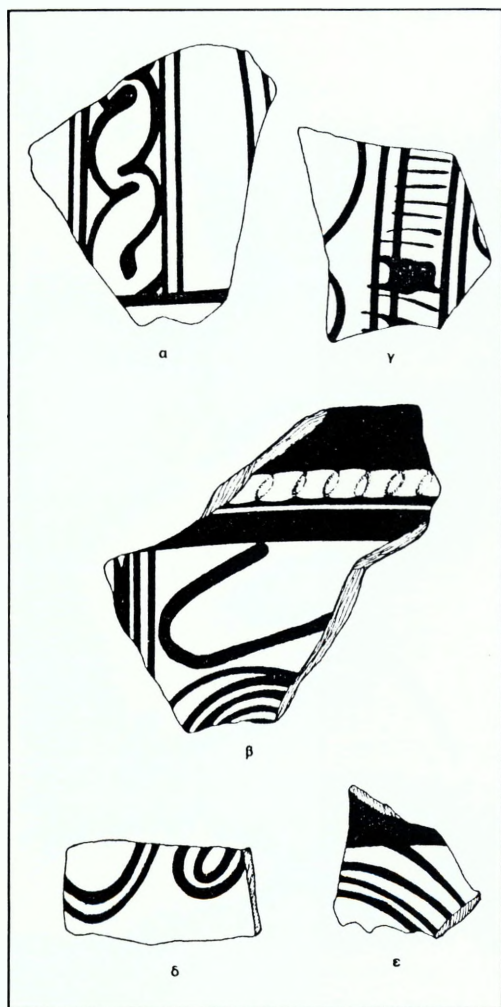
Στην τομή Ε (εικ. 3) αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι που σχηματίζουν γωνία (Τ10, Τ11). Η τομή είναι μία από αυτές του 1989, όπου βρέθηκε στρώμα πυράς τεφρού χώματος, κάτω από το οποίο το χρώμα είναι ερυθρό. Στην εξωτερική γωνία των τοίχων βρέθηκε πυθμένας μικρής, πήλινης λάρνακας χωρίς όμως λείψανα οστών. Ίσως με την πήλινη λάρνακα έχει σχέση και το θραύσμα ωραίου μικρού πίθου (εικ. 7, κάτω) με ανάγλυφη διακόσμηση, ενώ γύρω από αυτή βρέθηκαν θραύσματα κρατήρων

(εικ. 14, πάνω: α), ημισφαιρικών και κωνικών κυπέλλων κτλ. Η κεραμική ανήκει στο μεγαλύτερο μέρος της στην τελευταία μυκηναϊκή φάση (εικ. 8: β, δ, ε, 10).

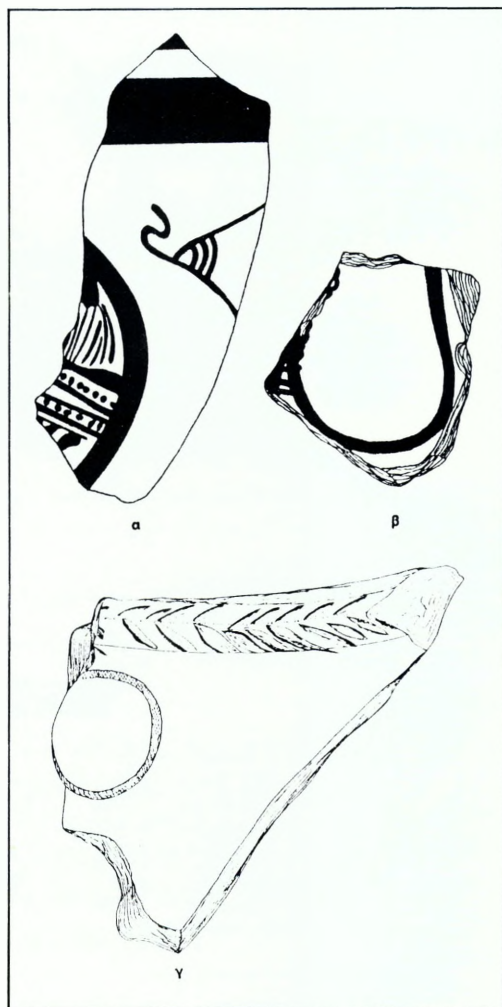
Στην τομή ΣΤ αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ14) με πλακοειδείς λίθους, όπως άλλωστε, οι περισσότεροι. Η κεραμική ανήκει τόσο στην ΥΕ IIIB όσο και στην ΥΕ IIIΓ περίοδο. Στην τομή βρέθηκε και τμήμα ειδωλίου ζώου (εικ. 11: β).

Στις τομές Ζ-Η αποκαλύφθηκε ένας τοίχος (Τ23). Και εδώ διαπιστώθηκε στρώμα στάχτης, όπως στην τομή Ε. Η κεραμική είναι εξαιρετικά σημαντική: λαβές και χείλη από κρατήρες με διακόσμηση ΥΕ IIIΓ περιόδου (εικ. 13) καθώς και υψίποδες (εικ. 12) ή με χαμηλό πόδι (εικ. 10: β) κύλικες.

Μεταξύ των τομών Ε και Ζ-Η, που

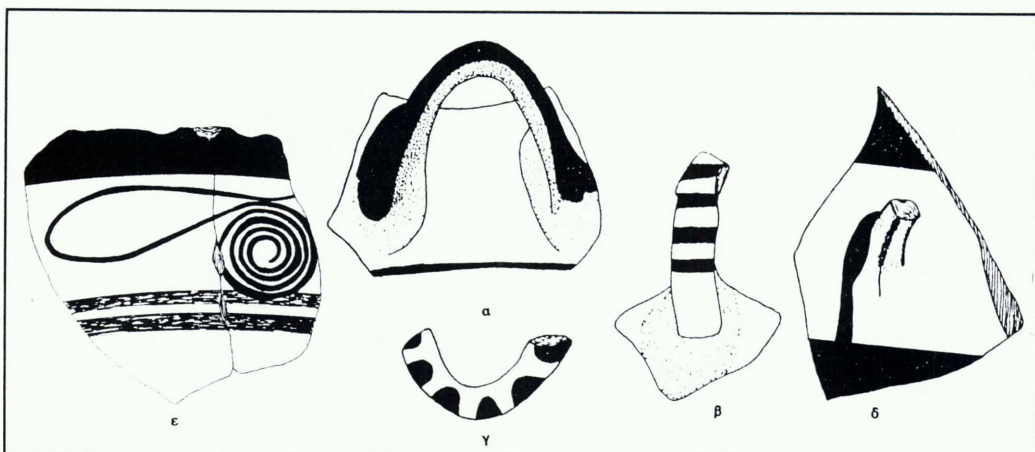
Εικ. 6. Κεραμική ΥΕ ΙΙΒ από την τομή Γ (α) και ΥΕ ΙΙΙ Γ από την τομή Θ (γ) και προέκταση της τομής Α/1988 (δ, β, ε).

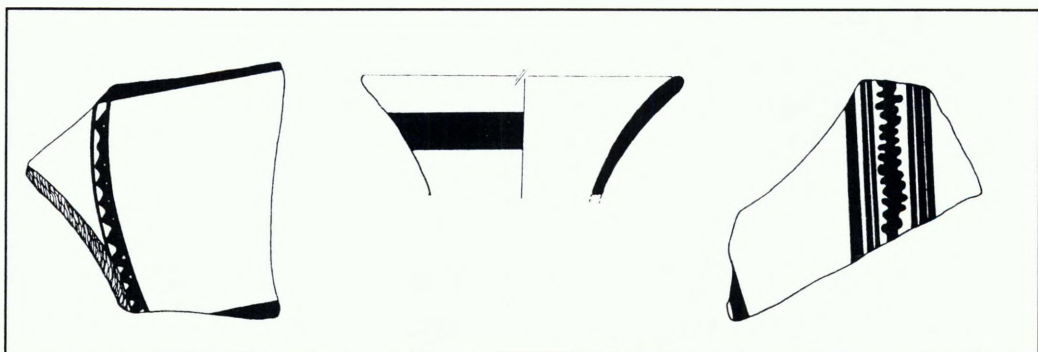
Εικ. 7. Κεραμική ΥΕ ΙΙΙ. Τομή Δ (α) και Γ (β). Τμήμα μικρού μυκηναϊκού πίθου από την τομή Ε (γ).

όπως είδαμε εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, βρίσκεται η τομή Α, του 1988, με δύο παράλληλους τοίχους (Τ1 και Τ2). Κάθετα σε αυτή την τομή και σαν επέκτασή της προς τα ανατολικά ανοίχτηκε νέα τομή, όπου αποκαλύφθηκαν τέσσερις τοίχοι (Τ15-18) σε λοξή κατεύ-

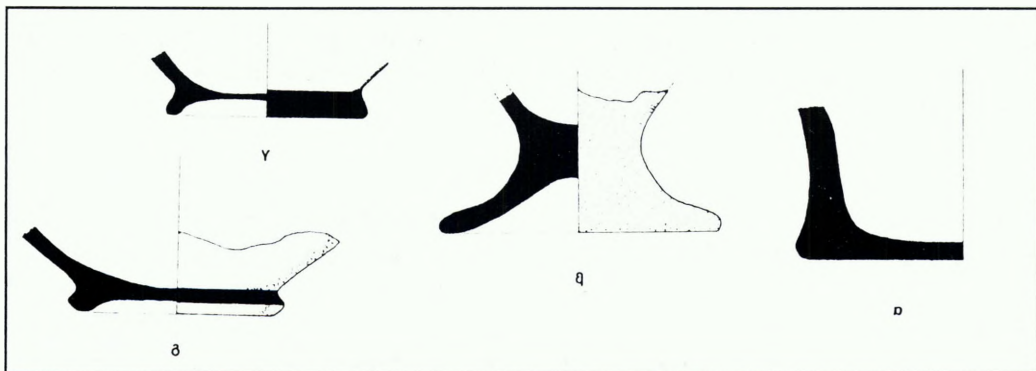
θυνση σχετικά με τους λοιπούς του λόφου. Μεταξύ των Τ17 και Τ18 βρέθηκε δάπεδο από πατημένο χώμα που δεν έχει, μάλλον, σχέση με τους τοίχους. Οι Τ15 και Τ17 έχουν μεγάλο πλάτος. Ιδιαίτερα ο Τ15, που έχει πλάτος 1,35 μ., δίνει την εντύπωση ότι περικλείει κάποιους χώ-

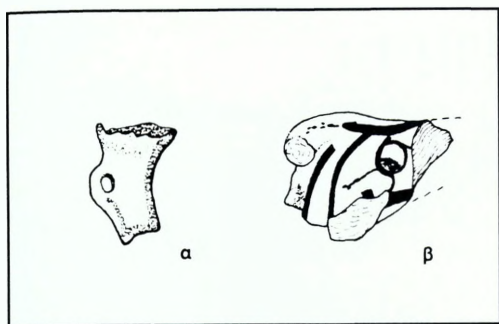
Εικ. 8. Κεραμική ΥΕ ΙΙΙΓ. Λαβές σφαιρικών κυπέλλων και κρατηρίσκων από την τομή ΣΤ (α, β) και από την Ε (γ, δ). Τμήμα ΥΕ ΙΙΙΓ κρατήρα από την τομή Ε (ε).

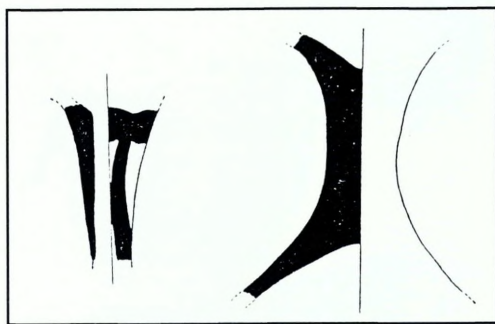
Εικ. 9. Τμήματα ΥΕ ΙΙΙΓ κυπέλλων και καλάθου από την τομή Ε.

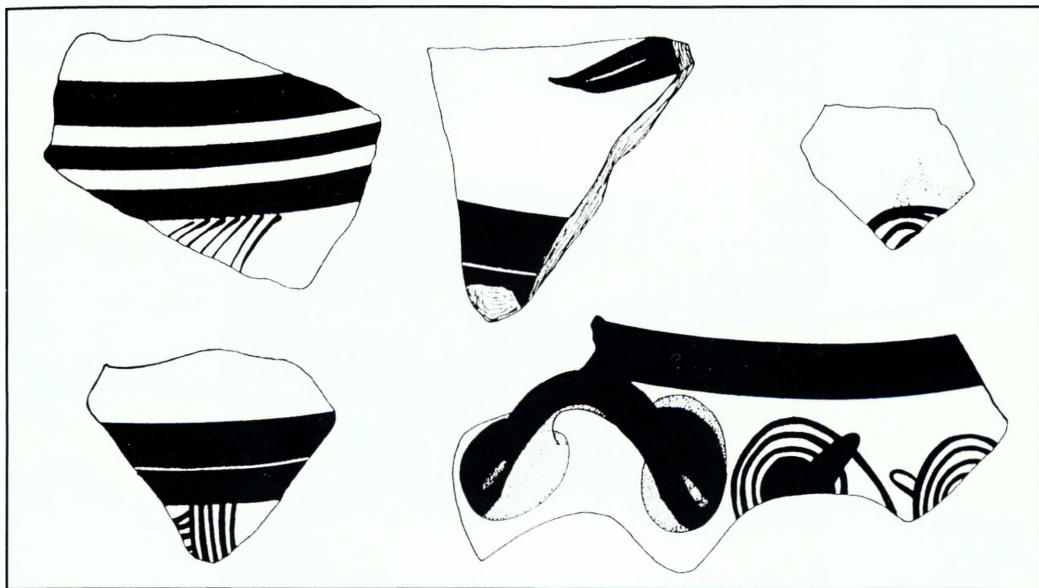
Εικ. 10. Βάσεις καλάθου (α), κύλικας (β) και σκύφων (γ, δ), από τις τομές ΣΤ, Θ, Γ, αντίστοιχα.

Εικ. 11. Μυκηναϊκά ειδώλια από την επέκταση της τομής Α/1989 (α) και από την τομή ΣΤ (β).

Εικ. 12. Πόδια υψίποδων κυλίκων από την τομή ΣΤ.

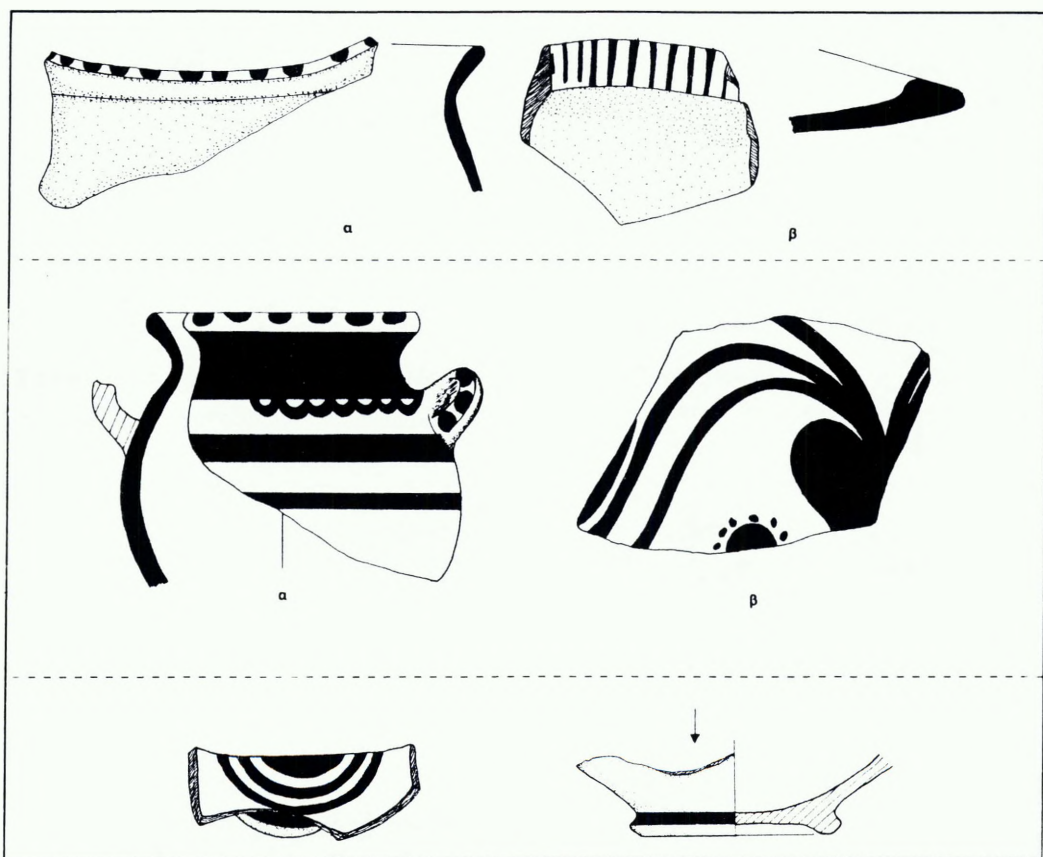

Εικ. 13. Κεραμική ΥΕ ΙΙΙΓ από την τομή ΣΤ.

ρους και δε θα ήταν άστοχο να χαρακτηρισθεί σύμφωνα με τα ευρήματα ως τοίχος τεμένους.

Στην τομή αυτή βρέθηκε εξαιρετική κεραμική ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ περιόδου: θραύσματα από αρτόσχημα, πλήθος υψιπό-

δων κυλίκων, παλαιότερο όστρακο με παράσταση φύλλου κισσού με μίσχους (ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΙΑ1) (εικ. 14, κέντρο: β), λίθινο σφονδύλιο και κεφαλή ανθρωπίνου ειδωλίου (εικ. 11: α). Φαίνεται έτσι ότι η περιοχή Ε-ΣΤ, Ζ-Η, μαζί με την

Εικ. 14. Κεραμική ΥΕ ΙΙΙΓ. Χείλη σφαιρικού κυπέλλου (α) από την τομή Ε και πινακίου (β) από την προέκταση της τομής Α/1988. Από την ίδια τομή αμφορίσκος (α) και ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ όστρακο. Κάτω, τμήμα σφαιρικού ΥΕ ΙΙΙ Γ κυπέλλου.

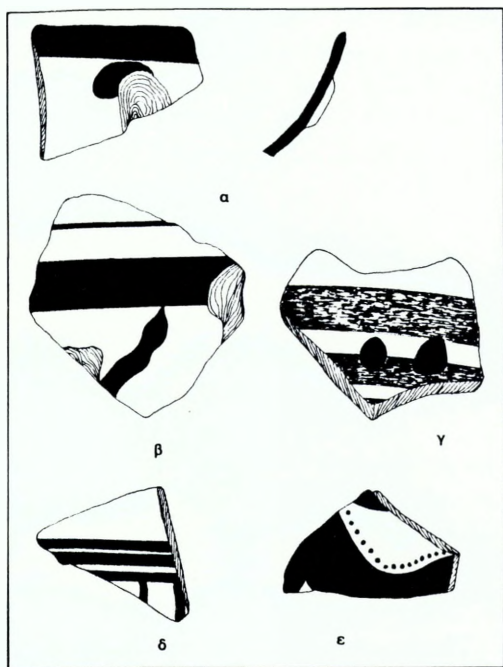
επέκταση της παλαιάς τομής Α έχουν ένα ιδιαίτερο χαρακτήρα ήδη από την ΥΕ ΙΙΒ ή την ΙΙΙΑΙ περίοδο (εικ. 14, κέντρο: β) μέχρι το τέλος της ζωής του μυκηναϊκού οικισμού (εικ. 14, πάνω: β, κέντρο: α).

Αρκετά νοτιότερα, στην τομή Θ, αποκαλύφθηκε ο Τ20, ενώ κάποιοι λίθοι κάθετα σε αυτόν αποτελούν ίσως ένα νέο τοίχο (Τ21;). Ωραία κεραμική ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, μεταξύ της οποίας σφαιρικό

κύπελλο με σπείρα στο εσωτερικό (εικ. 14, κάτω), υποδηλώνει τη σπουδαιότητα του χώρου στο σημείο αυτό.

Στην τομή Κ αποκαλύφθηκε τμήμα κιβωτιόσχημου τάφου με κάθετες πλάκες, όπως ο μεσοελλαδικός τάφος του οικοπέδου Κ. Παπαδάκη που προαναφέρθηκε, σωζ. μήκ. 1,70 μ., και ονομάστηκε τάφος 19.

Τομή Λ. Στο βορειοδυτικό τμήμα του λόφου αποκαλύφθηκε τοίχος πλ. 1,85 μ.

Εικ. 15. ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμική (α-δ) από την προέκταση της τομής Α/1988 και τμήμα αρτόσχημου ΥΕ ΙΙΒ αγγείου (ε).

που μπορεί να αποτελεί και εξωτερικό ή αναλημματικό τοίχο και αποδεικνύει την προς τα δυτικά επέκταση του οικισμού στη μεσοελλαδική φάση, αφού το πλήθος των κεραμικών είναι μεσοελλαδικά τεφρά μινύεια κυρίως (εικ. 16), ανάμεικτα με ελάχιστη ΠΕ κεραμική.

Τέλος, στην τομή Μ αποκαλύφθηκε ο Τ25, που είναι κάθετος σε άλλο τοίχο, παράλληλο με την πορεία του σκάμματος. Και εδώ η κεραμική ήταν μεσοελλαδική με ορισμένα όστρακα της τελευταίας ΠΕ περιόδου, όπως πινάκια του τύπου Λευκαντί Ι (εικ. 17)¹¹.

Σε όλες τις τομές παρουσιάστηκαν άφθονα θαλασσινά όστρα.

Από τη μέχρι σήμερα —έστω αποσπασματική— έρευνα είναι σαφές ότι ο λόφος κατοικείται τουλάχιστον από την ΠΕ περίοδο¹², ενώ σημαντικότερα είναι τα μεσοελλαδικά ερείπια στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου Κοντογιάννη, που σχετίζονται άμεσα με αυτά που βρέθηκαν στην ανασκαφή του οικοπέδου Κ. Παπαδάκη στα ανατολικά του λόφου.

Ελάχιστα, αλλά εκλεκτά δείγματα της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου βρέθηκαν στην τομή Α, όπως τμήμα από ρυτό με κρεμάμενα φυλλοειδή κοσμήματα¹³ (εικ. 4), παράλληλο του οποίου έχει βρεθεί στο νεκροταφείο της Βρωμούσας στη Χαλκίδα¹⁴ ή η κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου¹⁵, όπως το όστρακο που βρέθηκε στην επέκταση της τομής Α του 1988 (εικ. 14, κέντρο: β) και το τμήμα αρτόσχημου με διακόσμηση rock pattern (εικ. 15: ε) από την ίδια τομή¹⁶. Το μεγαλύτερο όμως μέρος της κεραμικής, που προήλθε από τις τομές που έγιναν στο λόφο, ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο:

11. M. Popham - H. Sackett, Ανασκαφή εν Λευκαντί Ευβοίας 1964-1966 (μεταφρ. σε ΑΕΜ 1970), σ. 112, εικ. 7.

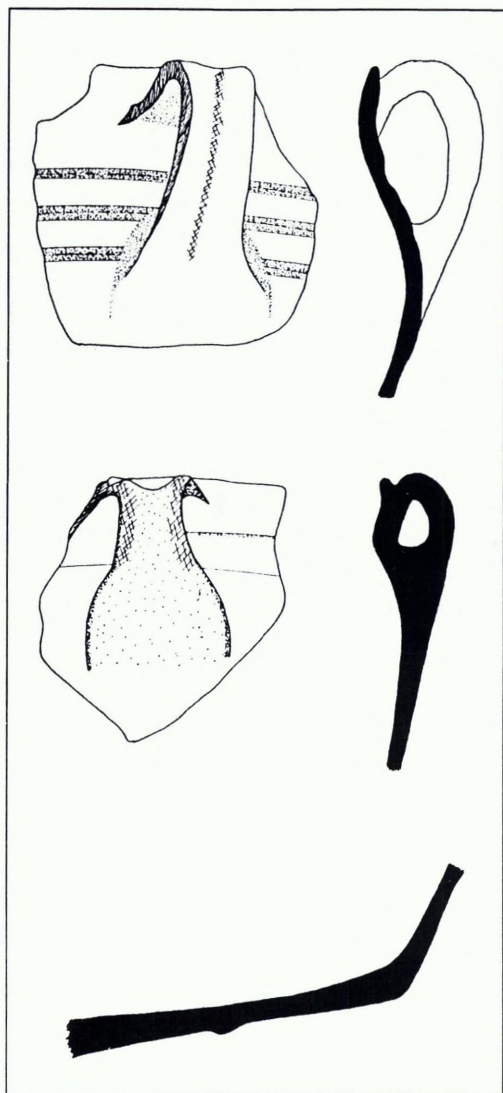
12. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, 222 και ΑΔ 43 1988: Χρονικά (υπό εκτύπωση).

13. Βλ. σχετικό σε P. Mountjoy, Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification, Studies in Mediterranean Archaeology, LXXIII, Göteborg 1986, σ. 29 εικ. 181. Στο εξής MDP.

14. V. Hankey, Late Helladic Tombs at Chalkis, BSA 48 (1952), σ. 62, εικ. 1.

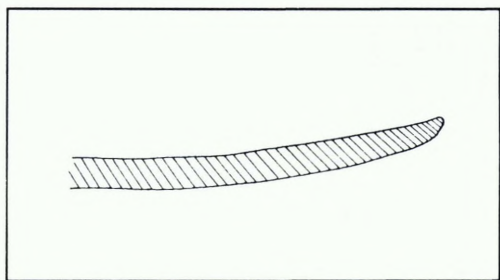
15. MDP, σ. 42, εικ. 44.

16. MDP, σ. 41, εικ. 43, 4.

Εικ. 16. Τεφρά μινύεια αγγεία από την τομή Λ.

Από τα πρωιμότερα δείγματα (ΥΕ ΙΙΑ περίοδου) είναι το θραύσμα κρατήρα με διακόσμηση τμήματος πτηνού και γωνία ρόμβου (*elaborate lozenge*)¹⁷ από την τομή Δ (εικ. 7: α). Από την κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου αναφέρεται το όστρα-

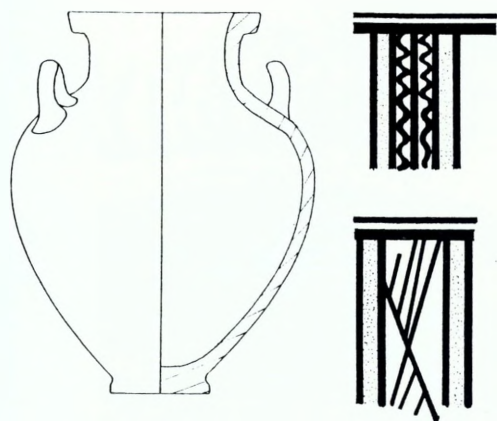
Εικ. 17. ΠΕ πινάκιο από την τομή Μ.

κο με πλοχμό¹⁸ από την τομή Γ (εικ. 6: α), τμήμα αρτόσχημου από την επέκταση της τομής Α του 1988, καθώς και πόδια κυλίκων από την τομή ΣΤ (εικ. 10: β, 12).

Περισσότερο αντιπροσωπεύεται όμως η ΥΕ ΙΙΙΓ φάση, από την οποία αναφέρονται ως χαρακτηριστικά: πολλά τμήματα από λαβές και χείλη που προέρχονται από την επέκταση της τομής Α του 1988 και από την τομή Θ του 1989, αρκετές λαβές όμοιων αγγείων από τις τομές Α και Γ, τμήματα όμοιων αγγείων από τις τομές Ε και ΣΤ με ζιγκ-ζαγκ ή κυματοειδή γραμμή (εικ. 9), κύπελλα (τομή Ε), λαβές καλάθων ή κρατηρίσκων από την τομή Γ. Ακόμη, θραύσματα από σφαιρικά κύπελλα από την τομή Θ, ένα από τα οποία με σπείρα στον πυθμένα (εικ. 14, κάτω), αμφορίσκος από την

17. A. Furumark, *Mycenaean Pottery Analysis and Classification*, Stockholm 1941, σημ. 7, εικ. 29 και σημ. 71, εικ. 71.

18. Furumark, ό.π., σημ. 75, αριθ. 11, εικ. 72.

Εικ. 18. ΜΕ αμφορέας με πολύχρωμη διακόσμηση από την «παλαιά» ανασκαφή (οικόπεδο Κ. Παπαδάκη (:).

επέκταση της παλαιάς τομής Α «με κόσμημα από φιστόνι» στη βάση του λαιμού (εικ. 14, κέντρο: α) κτλ.

Σύμφωνα με όσα στοιχεία ήταν δυνατό να έχουμε από τις σωστικές αυτές έρευνες φαίνεται ότι η βορειοδυτική και η βόρεια πλευρά κατοικούνται πολύ νωρίς, όπως το γνωρίζουμε από τις ανασκαφές του 1969. Η νότια πλευρά (ανασκαφή 1912, Ν. Παπαδάκη) έδωσε λείψανα κατοίκησης από τη νεολιθική ήδη περίοδο, ενώ οστέινη χρωματοθήκη κυκλαδικού τύπου που βρέθηκε εκεί, ανάλογη αυτών της Μάνικας, δείχνει τις πρώιμες σχέσεις με τις Κυκλάδες και η ΜΕ κεραμική δηλώνει τη συνεχή χρήση του χώρου σε αυτό το σημείο, όπως και ανατολικά του λόφου, όπου στο οικόπεδο Κ. Παπαδάκη βρέθηκαν ΜΕ οικίες και τάφοι (1978). Η ΥΕ ΙΙΑ και Β περίοδος αντιπροσωπεύεται στην κορυφή του

λόφου με λίγη, αλλά καλή κεραμική των τομών Α και της επέκτασης της Α του 1988. Η πρώιμη φάση της ΥΕ ΙΙΑ (τομή Δ) και ΙΙΒ περιόδου αντιπροσωπεύονται επίσης, ενώ το πλήθος της κεραμικής ανήκει στη ΙΙΓ περίοδο, που επίσης διαπιστώνεται δυτικά του λόφου (οικόπεδο Βαρβαρέσου).

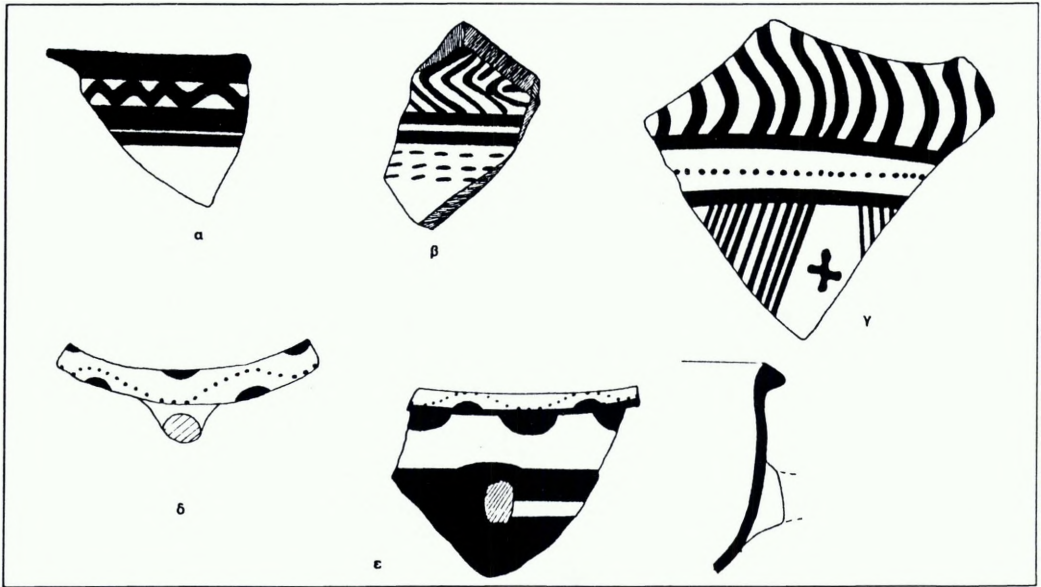
Είναι προφανές ότι μία καταστροφή επέρχεται στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, ιδιαίτερα διαπιστωμένη στις ανασκαφικές τομές του 1988¹⁹ με στρώματα πυράς, αλλά και στις τομές Ε και Ζ-Η του 1989. Η καταστροφή αυτή διαπιστώθηκε τόσο στη Γλύφα²⁰, επίσης σημαντική προϊστορική θέση στις βοιωτικές ακτές όσο και στην ευβοϊκή Αμάρυνθο²¹. Με τα στοιχεία που υπάρχουν μέχρι σήμερα είναι προφανές ότι, ενώ στην ΥΕ ΙΙΓ περίοδο η Γλύφα²², όπως και πολλές περιοχές στην κεντρική Ελλάδα, βρίσκονται σε μαρασμό, ο Σαλγανέας και η Αμάρυνθος εξακολουθούν να δίνουν δείγματα μιας κοινότητας με ανεπτυγμένο βιοτικό επίπεδο, όπως φανερώνεται από την πολύ καλής ποιότητας, αν και αποσπασματική, κεραμική που βρίσκεται στο λόφο, κάτι που παρατηρείται και στο Λευκαντί (στο οποίο όμως η ΥΕ ΙΙΒ φά-

19. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

20. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Γλύφα ή Βλύχα Βοιωτίας ή Μυκηναϊκή Αυλίδα, ΑΑΑ ΧΧ (1987), σ. 210 κ.ε.

21. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Προϊστορική Αμάρυνθος και Μαγούλα, ΑΕΜ 9 (1988) (σ. 91-104).

22. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Γλύφα, ό.π. (υποσημ. 20).

Εικ. 19. ΜΕ κεραμική από τη Γλύφα (α), το Δράμεσι (β) και τη Μάνικα (γ-ε).

ση αντιπροσωπεύεται ισχνά). Ίσως ο Σαλγανέας, όπως και η Αμάρυνθος (Παλαιοχώρα) και το Λευκαντί κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο υπήρξαν κέντρα συγκεντρώσεως προσφύγων από άλλες περιο-

χές μετά την ΥΕ ΙΙΙΒ καταστροφή.

Το τέλος του οικισμού επέρχεται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, μετά την οποία δεν έχουμε στοιχεία κατοίκησης από τη μέχρι σήμερα έρευνα.

THE PREHISTORIC MOUND OF "SALGANEAS" ON THE COAST OF BOEOTIA

E. SAPOUNA-SAKELLARAKI

The Salganeas Mound on the east coast of Boeotia, facing southern Euboea, is among the most important prehistoric sites; it was occupied successively from the Neolithic to the LH IIIC periods.

In the EH period it developed contacts with the Cyclades. The MH period is represented by considerable building re-

mains and pottery; fewer but excellent examples have been found from the LH IIA and B periods. The LH IIIC phase is the most important here, unlike other sites, such as neighbouring Glypha, where no important finds have appeared.

The settlement at Salganeas was destroyed at the end of LH IIIC.

ΔΥΟ ΧΑΛΚΙΝΑ ΠΕΡΙΑΠΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΞΙΟΥΠΟΛΗ ΚΙΛΙΚΙΑ*

ΘΩΜΑΝ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Εικ. 1. Το περίαπτο ΑΕΚ 496.

Κατά τη διάρκεια εργασιών για την κατασκευή αγωγού υδροδότησης στην περιοχή Μπαϊρια, 1 χλμ. βόρεια από την Αξιούπολη, βρέθηκαν το 1988 και παραδόθηκαν στο Μουσείο Κιλκίς δύο χάλκινα περίαπτα¹.

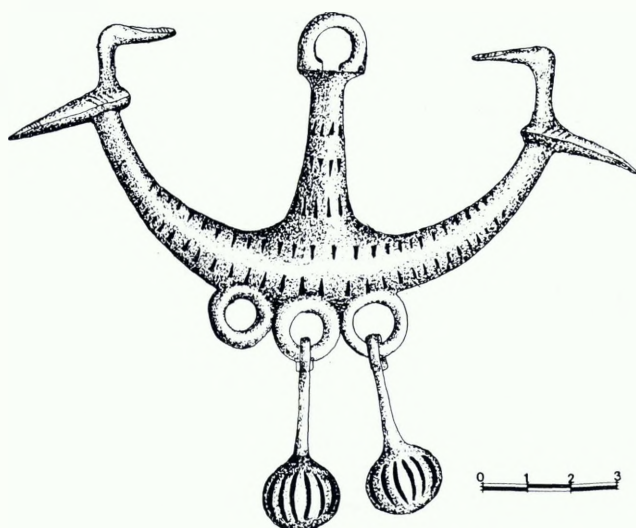
Το πρώτο περίαπτο με αριθμό ευρετηρίου Κιλκίς (ΑΕΚ) 496², σώζεται σχεδόν

* Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. J. Bouzek που είχε τη διάθεση να διαβάσει το κείμενο, καθώς

και την κ. Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, αναπληρώτρια καθηγήτρια του ΑΠΘ για τις χρήσιμες γλωσσικές υποδείξεις. Για τα σχέδια και τους πίνακες τον αρχιτέκτονα κ. Γιάννη Γιαννάκη. Για τις φωτογραφίες τον κ. Κωστή Τουτουντζή, φωτογράφο της ΙΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

1. Τα περίαπτα παρέδωσε στο Μουσείο Κιλκίς ο κ. Κ. Πετρίδης, μετά από υπόδειξη του φύλακα Αρχαιοτήτων Κιλκίς κ. Σάββα Παπαδόπουλου, και εκτίθενται στη βιτρίνα αριθ. 2 του προθαλάμου του Μουσείου Κιλκίς.

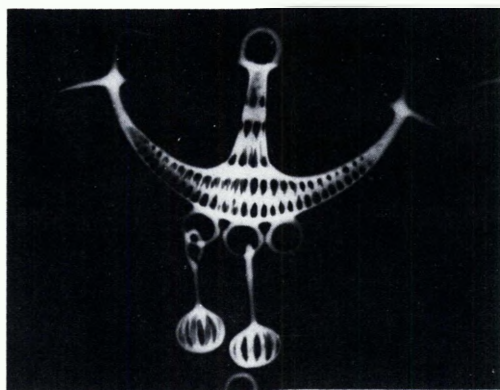
2. Οι διαστάσεις του περιάπτου ΑΕΚ 496 είναι: ύψ. 0,11, πλ. 0,135 μ., βάρος 100 gr.

Εικ. 2. Το περίπτο ΑΕΚ 496. Σχεδιαστική αποτύπωση.

Εικ. 3. Περίπτο ΑΕΚ 496. Λεπτομέρεια.

Εικ. 4. Περίπτο ΑΕΚ 496. Ακτινογραφία.

ακέραιο (εικ. 1). Αποτελείται από έναν αγκυρόσχημο κορμό, του οποίου το κάθετο τμήμα καταλήγει στο πάνω μέρος σε κρίκο ανάρτησης, ενώ τα αγκυρόσχημα άκρα του καταλήγουν σε σύμφυ-

τες σχηματοποιημένες μορφές πουλιών. Στο κάτω μέρος του κορμού υπάρχουν σύμφυτοι τρεις χάλκινοι εφαπτόμενοι κρίκοι, από τους οποίους κρέμονται δύο διακοσμητικά εξαρτήματα. Τα εξαρτή-

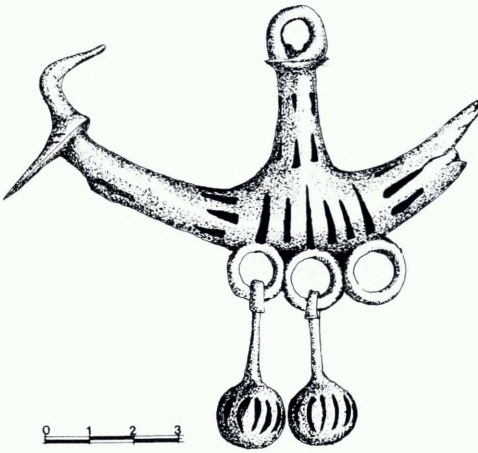
Εικ. 5. Το περίπτο ΑΕΚ 495.

ματα είναι όμοια μεταξύ τους και αποτελούνται από ένα κάθετο στέλεχος που σχηματίζει κρίκο στο πάνω μέρος του και απολήγει σε σφαιρίδιο. Το εξάρτημα του τρίτου κρίκου λείπει. Το κάθετο τμήμα του κορμού είναι διακοσμημένο με τρεις επάλληλες διάτρητες σειρές από πυκνές σχεδόν τριγωνικές οπές, ενώ στο οριζόντιο τμήμα υπάρχουν μόνο δύο παρόμοιες σειρές. Οι λεπτομέρειες στις σχηματοποιημένες μορφές των πουλιών αποδίδονται στα φτερά και τα μάτια με εγχαράξεις (εικ. 2, 3, 4).

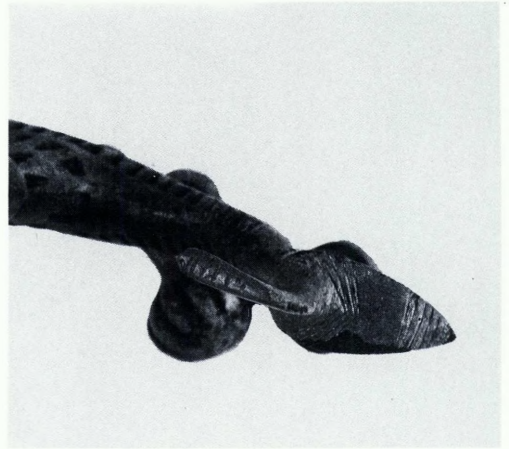
Το δεύτερο περίπτο, ΑΕΚ 495³, είναι όμοιο με το προηγούμενο, αλλά δε σώζεται ακέραιο. Λείπουν η απόληξη του ενός άκρου με το σχηματοποιημένο που-

λί και το εξάρτημα του τρίτου κρίκου (εικ. 5). Στο σωζόμενο άκρο υπάρχει ρωγμή, μήκ. 0,023 μ., που διαπερνά το σώμα. Διαφέρει από το προηγούμενο στη διακόσμηση του αγκυρόσχημου κορμού. Στο κάθετο τμήμα, που είναι μικρότερο από το προηγούμενο, υπάρχουν δύο σειρές με οπές, ενώ στο κεντρικό μέρος του κορμού μία σειρά με έξι παρόμοιες.

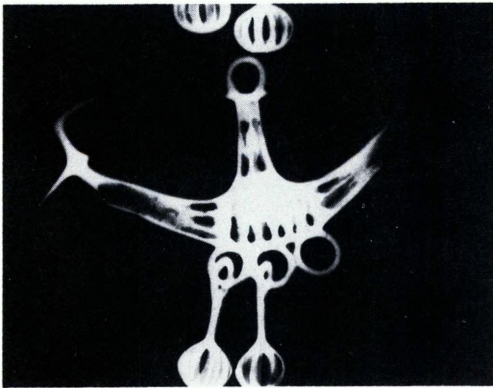
3. Οι διαστάσεις του περιπτου ΑΕΚ 495 είναι: ύψ. 0,10, πλ. 0,103 μ., βάρος 77,5 gr.

Εικ. 6. Το περίαπτο ΑΕΚ 495. Σχεδιαστική αποτύπωση.

Εικ. 7. Περίαπτο ΑΕΚ 495. Λεπτομέρεια.

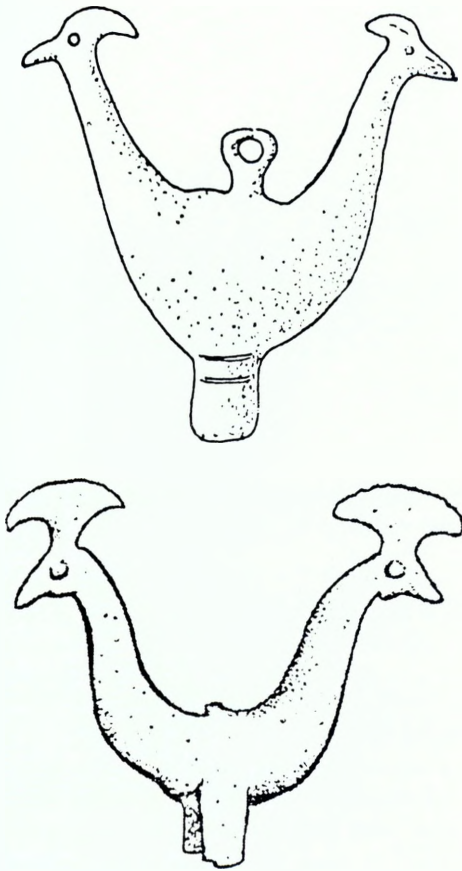
Εικ. 8. Περίαπτο ΑΕΚ 495. Ακτινογραφία.

Οι οπές στις απολήξεις του αγκυρόσχημου κορμού ακολουθούν την κλίση των άκρων (εικ. 6, 7, 8). Επειδή πρόκειται για τυχαία ευρήματα και δεν υπάρχουν πληροφορίες για την ακριβή περιοχή της προέλευσής τους, ούτε άλλα αντικείμενα βοηθητικά στη χρονολόγησή

τους αυτή αναγκαστικά θα γίνει με βάση τεχνολογικά και μορφολογικά στοιχεία.

Τα περίαπτα είναι κατασκευασμένα με την τεχνική του χαμένου κεριού (*cire perdue*). Διασώζεται μάλιστα ο πυρήνας της αργιλλώδους μάζας (εικ. 4, 8), που χρησιμοποιήθηκε για τη μήτρα κατασκευής⁴. Προφανώς κατασκευάστηκαν

4. Τα περίαπτα συντηρήθηκαν από τους έμπειρους και άξιους τεχνίτες του Μουσείου Θεσσαλονίκης Τάσο και Έφη Μοδίτση, στους οποίους οφείλεται και η παρατήρηση του πυρήνα. Ανάλυση του πυρήνα και ακτινογραφίες των περιάπτων, έκανε η χημικός του Μουσείου Θεσσαλονίκης Μαίρη Κεσίσογλου. Για τις παρατηρήσεις και τη συνεργασία, τους ευχαριστώ θερμά. Για τη μέθοδο κατασκευής βλ. Η. Hodges, *Artifacts* 1976, σ. 72-73, αλλά και Η. Blümmer, *Technologie und Terminologie IV2* (1969), σ. 286.

Εικ. 9. Χάλκινα περίαπτα σε σχήμα δικέφαλων ειδωλίων ζώων.

στο ίδιο εργαστήριο και μπορούν να χαρακτηρισθούν ως μοναδικά από τον τρόπο κατασκευής τους και μόνο. Τα πλησιέστερα —μορφολογικά— πρότυπα στα περίαπτα ΑΕΚ 495 και 496 από την Αξιούπολη, ανήκουν σε δύο κατηγορίες αντικειμένων:

Α. Στα χάλκινα περίαπτα με τη μορφή δικέφαλων ειδωλίων ζώων, που στηρίζο-

νται σε κάθετο στέλεχος⁵. Αυτά είναι γνωστά κυρίως από τη γεωμετρική εποχή και μετά. Υπάρχουν και μερικά, σπάνια βέβαια, από τη νεολιθική εποχή (εικ. 9).

Β. Στα χάλκινα αγκυρόσχημα περίαπτα της ομάδας β' των λεγόμενων anchor-shaped από την Τσαουσίτσα⁶ (εικ. 10). Τα τελευταία, τα οποία χρονολογούνται από τον 8ο έως τις αρχές του 7ου αι. π.Χ., μπορούν να θεωρηθούν ως μεταφορά σε χαλκό των πήλινων αγκυρόσχημων ειδωλίων της εποχής του χαλκού. Δεν γνωρίζουμε παρόμοια νεότερα αντικείμενα της ίδιας σειράς.

Περισσότερες ομοιότητες παρουσιάζουν τα περίαπτα της Αξιούπολης με τα αντικείμενα της κατηγορίας Β. Σ' αυτά το αγκυρόσχημο σώμα διατηρείται αέριο και προστίθενται δύο ολοκληρωμένες μορφές πουλιών στα δύο άκρα. Αντίθετα, στα αντικείμενα της κατηγορίας Α συντίθενται δύο προτομές ζώων αντίωτα και συμμετρικά ενωμένες. Τα περίαπτα ΑΕΚ 495, 496 μπορούν να χαρακτηρισθούν και ως «σύνθετα», γιατί συνδυάζουν τον αγκυρόσχημο κορμό με διακοσμητικά στοιχεία, που λειτουργούν αυτά

5. Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, 'Ένα δικέφαλο περίαπτο από το Ψυχρό, ΑΕ 1977, σ. 99-108, με αναφορά σ' όλα τα γνωστά παραδείγματα από τη νεολιθική εποχή μέχρι τα γεωμετρικά χρόνια, και Κ. Kilian, *Fibeln in Thessaloniki*, PBF XIV 2 (1975), σ. 82, 2.

6. J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes*, 1973, σ. 98, 100, Β: 1, 2, εικ. 14: 9, 10. Για τα παλαιότερα πήλινα αγκυρόσχημα βλ.: Η.-J. Weisshaar, *Ägäische Tonanker*, MA 95 (1980), σ. 33-49.

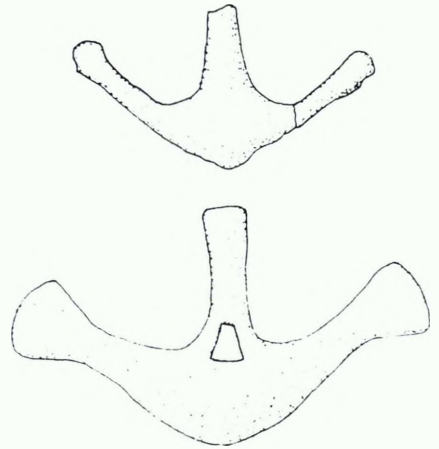
καθεαυτά ως ανεξάρτητα περιάπτα, όπως π.χ. τα πουλιά και τα εξαρτήματα των κρίκων.

Η απόδοση των πουλιών θυμίζει τη μορφή του πουλιού σε θεσσαλικό περίαπτο της Συλλογής Ménil του Houston. Το περίαπτο αυτό συμπεριλαμβάνεται στην ομάδα των λεγόμενων birds on cage του Bouzek⁷. Η ομάδα αυτή χρονολογείται, σύμφωνα με το μελετητή, στον 7ο-6ο αι. π.Χ.⁸. Η διαμόρφωση του ράμφους και η επίπεδη κάτω πλευρά δεν επιτρέπουν υποθέσεις σχετικές με το είδος του πουλιού.

Τα εξαρτήματα των κρίκων και των δύο περιάπτων ανήκουν στην ομάδα Α1 των λεγόμενων cages with loops⁹, που χρονολογείται από τις αρχές του 8ου έως το α΄ μισό του 7ου αι. π.Χ.¹⁰.

Ο αρχαιολογικός χώρος της Αξιούπολης είναι γνωστός στη βιβλιογραφία από τις ανασκαφές του Rey μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο¹¹. Κατά την περίοδο εκείνη ανασκάφηκαν σημαντικότετοι αρχαιολογικοί χώροι στον ελληνικό και το γιουγκοσλαβικό τομέα, αλλά το υλικό που συγκεντρώθηκε παραμένει στο σύνολό του αδημοσίευτο. Ερευνήθηκε κυρίως η πεδιάδα του Αξιού και αποκαλύφθηκαν αρκετοί οικισμοί και νεκροπόλεις της πρώιμης εποχής του σιδήρου¹². Χαρακτηριστικό των οικισμών και των νεκροπόλεων είναι ότι οι μεν πρώτοι είναι οχυρωμένοι, οι δε νεκροπόλεις είναι συνήθως επίπεδα νεκροταφεία στις όχθες λιμνών ή ποταμών¹³.

Στην Αξιούπολη¹⁴ ανασκάφηκαν τότε περισσότεροι από είκοσι κιβωτιόσχημοι

Εικ. 10. Χάλκινα αγκυρόσχημα περιάπτα από την Τσαουσίτσα.

7. J. Bouzek, ό.π., σ. 72, κ: 3, εικ. 27: 6.

8. Ό.π., σ. 62.

9. Ό.π., σ. 63, Α1: 4, εικ. 21: 6.

10. J. Bouzek, ό.π., σ. 60.

11. L. Rey, Albania IV (1932), σ. 40.

12. Στον ελλαδικό τομέα ανασκάφηκαν η Βοεμίτσα (Αξιούπολη), βλ. ό.π., η Τσαουσίτσα, βλ. S. Casson, BSA XXIV (1919-21), σ. 1-32 και BSA XXVI (1923-25), σ. 1-29, το Κιλιντίρ, βλ. S. Casson, Excavations in Macedonia, Ant. J VI 59-72, το Βάρδινο (Λιμνότοπος), βλ. W. Heurtley, Report on an Excavation at the Tomba of Vardino Macedonia, Ann. Arch. a Anthr 12 (1925), σ. 15-36, η Βαρδαρόφτσα (Αξιόχωρι), W. Heurtley, BSA XXVII (1925-26), σ. 1-66. Στο γιουγκοσλαβικό τομέα ανασκάφηκαν η Devdeli, η Suva-Reka, το Milci, η Marvicima, το Closu, το Zeleništvo, το Vardarkirid, βλ. R. Vasić, Gevgeljska Crupa, Praistoria Jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba (Pj Z V), σ. 701-711. Τη μετάφραση από το πρωτότυπο κείμενο οφείλω στη συνάδελφο Ντούσκα Κώτσου, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

13. Την παρατήρηση επισημαίνει και ο Θ. Μακρίδης, Χαλκά Μακεδονικά του Μουσείου Μπενάκη, ΑΕ 1937, σ. 513.

14. N. Hammond, Macedonia I, 1972, σ. 353-354.

τάφοι με αξιόλογα κτερίσματα, δηλαδή περιδέραια με χάνδρες από ήλεκτρο, πολύσπειρα βραχιόλια, μια σιδερένια αιχμή δόρατος κάθετα τοποθετημένη στο έδαφος σε απόσταση 4 μ. από έναν τάφο, καθώς και χάλκινα περιάπτα των εξής κατηγοριών κατά Bouzek¹⁵:

1. Full globe pendants και pendants with "buttons".
2. Cages with loops.
3. Jug-stoppers, type Bohemitsa.
4. Macedonian bell-pendants.
5. Chain pendants from Bohemitsa.

Τα ευρήματα αυτά Γιουγκοσλάβοι αρχαιολόγοι τα εντάσσουν σ' έναν πολιτιστικό κύκλο, στη λεγόμενη Geugelijska grupa, η οποία γεωγραφικά εκτείνεται από τα στενά των Σιδηρών Πυλών (Demir-Karija) μέχρι τις λίμνες Αρτζάν-Δοϊράνη (εικ. 11). Από τα καλύτερα μελετημένα αντικείμενα της πολιτιστικής αυτής ενότητας είναι τα χάλκινα περιάπτα. Ο Kilian¹⁷ χρονολογεί τα περιάπτα των ανασκαφών του Rey από την Αξιούπολη στη φάση II B της εποχής του σιδήρου, δηλαδή στο τέλος του γ' τέταρτου του 7ου αι. π.Χ. (εικ. 12). Ο Vasić¹⁸ διακρίνει τα περιάπτα σε δύο χρονολογικές φάσεις, παλαιότερη και νεότερη, σύμφωνα με την πλαστική ή τη γραμμική απόδοση των πουλιών ή των ανθρώπινων μορφών. Η παλαιότερη χρονολογείται από το τέλος του 8ου μέχρι το τέλος του 7ου αι. π.Χ., και η νεότερη από το τέλος του 7ου μέχρι το β' μισό του 6ου αι. π.Χ. Στα περιάπτα των ανασκαφών του Rey παρατηρούνται συνδυασμοί παλαιότερων και νεότερων στοιχείων, αλλά και επιδράσεων από Βορρά και Νό-

το¹⁹. Το φαινόμενο αυτό ίσως ερμηνεύεται από τη γεωγραφική θέση του οικισμού στις όχθες του Αξιού, ο ρόλος του οποίου στην επικοινωνία B=N, είναι ιδιαίτερα σημαντικός.

Τα περιάπτα ΑΕΚ 495 και 496 πιστεύουμε ότι εντάσσονται στην κατηγορία των «χάλκινων Μακεδονικών» του Bouzek, ανήκουν στον ίδιο πολιτιστικό κύκλο με εκείνα των παλαιών ανασκαφών του Rey και ενδεχομένως προέρχονται από το ίδιο νεκροταφείο. Η χρονολόγησή τους με βάση τα συγκριτικά στοιχεία θα πρέπει να τοποθετηθεί στο β' μισό του 7ου αι. π.Χ. Δυστυχώς, οι ελάχιστες πληροφορίες για τις συνθήκες ανεύρεσής τους δε δίνουν απάντηση σε ερωτήματα σχετικά με:

α. Το είδος του τάφου, και το περιεχόμενό του,

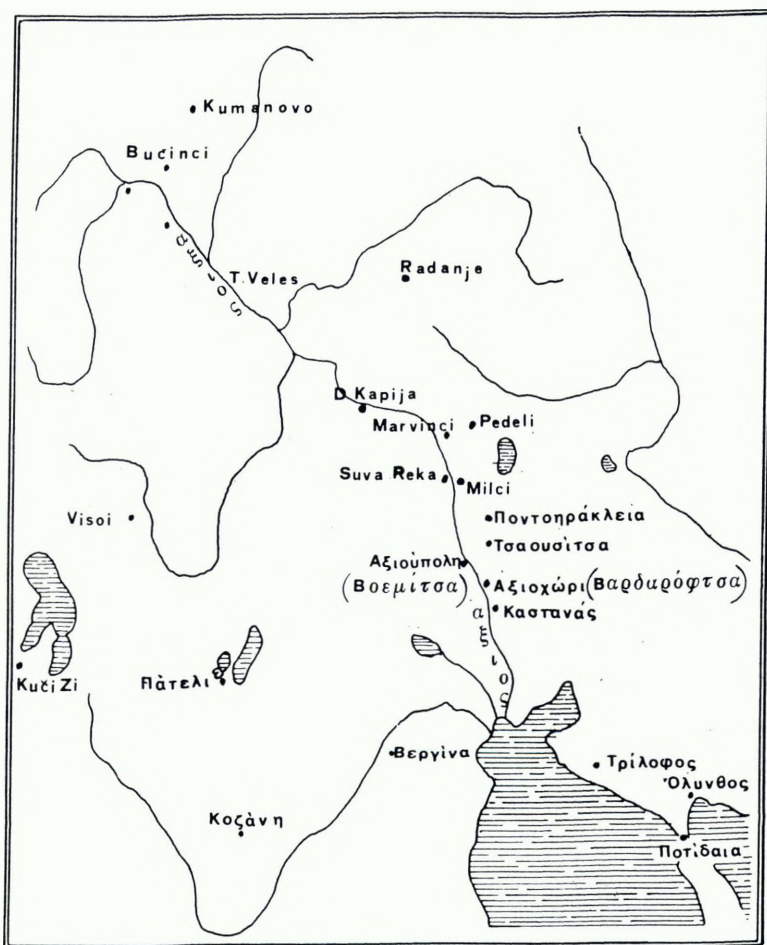
15. J. Bouzek, ό.π. ως εξής: 1) 50-53, A1: 9, 10 15: 6 και A2: 3, 7: 3. 2) 62-63, A1: 2, 15: 14. 3) 82, group D: 1-2. 4) 93, group E: 1, 26: 11-12. 5) 94-96, group B: 1, 2 15: 1, 14.

16. R. Vasić, ό.π., σ. 701.

17. K. Kilian, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, PZ 50 (1975), σ. 84, 97-98, 103, T 41-42.

18. R. Vasić, ό.π., σ. 705-706.

19. Αυτό επισημαίνεται τόσο από τον Vasić, όσο και από τον Hammond, στις μελέτες που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η ομάδα διαμορφώνεται κάτω από αυτές τις επιδράσεις και καταλαμβάνει το middle stage στον πίνακα της εξέλιξης των χαλκών Μακεδονικών, ενώ στην πεδιάδα του Αξιού τοποθετείται και η αρχή της παραγωγής τους, βλ. J. Bouzek, ό.π., σ. 168 και γ 183.

Εικ. 11. Χάρτης της περιοχής Αξιού.

β. τον τρόπο εξάρτησής τους, αν ήταν δηλαδή περασμένα σε αλυσίδα ή όχι. Δεδομένου ότι τα περιάπτα έχουν σχετικό βάρος και όγκο, μια μακριά αλυσίδα ή σκoinί θα δυσκόλευε ορισμένες κινήσεις. Θα πρέπει, επομένως, να υποθέσουμε ότι τα φορούσαν πολύ κοντά στο λαιμό, ώστε να επιτρέπουν άνετες κινήσεις.

γ. Το φύλο του νεκρού και την ηλικία του, πράγμα που θα μπορούσε να ερμηνεύσει την παρουσία των χάλκινων περιάπτων ίσως ως συμβόλων κοινωνικής τάξης ή ως συμβόλων με θρησκευτικό ή άλλο περιεχόμενο. Η ερμηνεία τους με τα δεδομένα αυτά είναι προβληματική και μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν.

1000 900 800 700 600 500 400 300 200 100	ΑΙΓΑΙΟ ΠΡΟΤΟ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΑΡΧΑΪΚΗ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (KILIAN)	Ν ΓΙΟΥΓΚΟΣ ΛΑΒΙΑ			ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ (REINECKE)	1000 900 800 700 600 500 400 300 200 100		
			ΟΧΡΙΔΑ	ΠΕΛΑΓΟΝΙΑ	ΓΕΥΓΕΛΗ				
		IB1	TREBENIŠTE TRI ČELJ- USTI	VISOJI -STARIJA VISOJI SARAJ	GEVGLIJSKA SKUPNA DEMIR- KAPIJA	Ia B1			
		IB2						Ia B2	
		IB3						Ia B3	
		IIA						Ia C ¹ ₂	
		IIB							
		IIC						Ia D ¹ _{2/3}	
		III				PETILEP CRKVIŠTE KALDRMA CRKVIŠTE			
								Lt A	
								Lt B1	
								Lt B2	
		IV			Lt C1				
					Lt C2				
					Lt D				

Εικ. 12. Χρονολογικός πίνακας κατά Kl. Kilian.

Η ποιότητα των περιάπτων ΑΕΚ 495 και 496, αλλά και των υπολοίπων από τις παλαιές ανασκαφές του Rey, φανερώνουν το υψηλό πολιτιστικό επίπεδο της περιοχής στην πρώιμη εποχή του σιδήρου, τη δεξιοτεχνία και τις εξειδικευμέ-

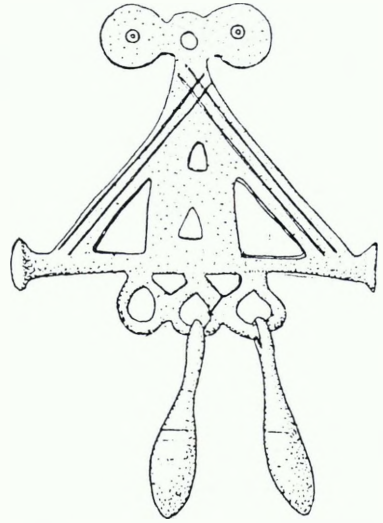
νες γνώσεις των τεχνιτών της εποχής στη κατεργασία του χαλκού.

Μια ενδιαφέρουσα πτυχή της μελέτης των περιάπτων της Αξιούπολης είναι η απόδοσή τους σε συγκεκριμένη εθνότητα. Η ανεύρεση της αιχμής του δόρατος,

που βρέθηκε καρφωμένη σε απόσταση 4 μ. από έναν τάφο, προκάλεσε πολλές συζητήσεις σχετικές με την εθνότητα που δημιούργησε τον πολιτισμό της Genge-lijska grupa. Το έθιμο αυτό μαρτυρείται ήδη από τον Όμηρο²⁰ στην Ιλιάδα. Στη διάρκεια της κλασικής εποχής ο Αριστοτέλης²¹ το αναφέρει ως έθιμο των Ιλλυριών, άποψη που συμμερίζεται και ο Hammond²². Γιουγκοσλάβοι μελετητές²³ υποστηρίζουν ότι, τόσο το έθιμο αυτό όσο και η δημιουργία του υψηλού πολιτισμού της πρώιμης εποχής του σιδήρου της περιοχής, θα πρέπει να αποδοθεί στους Παίονες²⁴, μία φυλή που από ιστορικές πηγές είναι γνωστό ότι κατοικούσε στην περιοχή του Αξιού.

Έτσι ο Vasić²⁵, συνοψίζοντας τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των νεκροταφείων της πρώιμης εποχής του σιδήρου στη Μακεδονία και τη Γιουγκοσλαβία, αναφέρει ότι τα επίπεδα νεκροταφεία, στα οποία υπάρχουν και τα λεγόμενα «χάλκινα Μακεδονικά», πρέπει να σχετισθούν και να αποδοθούν στους Παίονες. Αντίθετα, ο ίδιος υποστηρίζει ότι οι ταφικοί τύμβοι είναι το κύριο ταφικό μνημείο των Ιλλυριών, αλλά σ' αυτούς δε βρίσκονται συνήθως «χάλκινα Μακεδονικά». Ο Mitrevski²⁶ αποδεχόμενος την άποψη Vasić για την απόδοση των «χάλκινων Μακεδονικών» στους Παίονες, προτείνει να μετονομασθούν από «χάλκινα Μακεδονικά» σε «χάλκινα Παιονικά».

Ένα από τα περιάλπτα των ανασκαφών Rey, ιδιόμορφο και με τριγωνικά ανοίγματα²⁷ (εικ. 13), καθώς και ανάλογα παραδείγματα του ίδιου πολιτιστικού κύ-

Εικ. 13. Χάλκινο περιάλπτο από τις ανασκαφές του L. Rey.

20. Ιλιάς Κ, 151-3: *ἀμφὶ δ' ἑταῖροι εὐδον, ὑπὸ κρασὶν δ' ἔχον ἀσπίδας· ἔγχεα δέ σφιν ὄρθ' ἐπὶ σαυρωτῆρος ἐλήλατο...*

21. Αριστοτέλης, Ποιητ. 1461 α, 4: *τὰ δὲ ἴσως οὐ βέλτιον μὲν, ἀλλ' οὕτως εἶχεν, οἷον τὰ περὶ τῶν ὀπλων «ἔγχεα δέ σφιν ὄρθ' ἐπὶ σαυρωτῆρος» οὕτω γὰρ τότε ἑνόμιζον, ὥσπερ καὶ νῦν Ἰλλυριοί.*

22. N. Hammond, ὁ.π., σ. 354.

23. A. Bénac, O Etničkim Zajednicama starijeg Zeljeznog doba u Jugoslaviji, PJZ V (1987), σ. 740, 751, 783-786, 794-800 με αναφορές σε εργασίες των R. Vasić και F. Papazoglou.

24. Η παλαιότερη μνεία της φυλής των Παίωνων στον Όμηρο, Ιλιάς Β, 848-850.

25. R. Vasić, Nécropoles Hallstattiennes dans la vallée du Vardar, Πρακτικά συνεδρίου, Rites d'in-humation chez les Illyriens, 1979, σ. 225 (σε γαλλική περίληψη).

26. D. Mitrevski, Typical Shapes of "Macedonian Bronzes" from the Sites Along the Vardar River, MAA 9 (1988), σ. 101-102 (σε αγγλική περίληψη).

27. J. Bouzek, ὁ.π., σ. 50-52, Α1: 9, εικ. 15: 6.

κλου από το Milci και το Suve-Reke²⁸ του 7ου-6ου αι. π.Χ., οδήγησε τη Gergova²⁹ στην άποψη ότι η ιδιομορφία τους οφείλεται στη διείσδυση θρακικών στοιχείων στην κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη κατά τη διάρκεια της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Η ίδια χρονολογεί το περίπτο της Αξιούπολης στον 8ο αι. π.Χ. Ο Bouzek υποστηρίζει ότι τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα μιας ομάδας συχνά έχουν μεγαλύτερη διάδοση από ότι τα όρια μιας στενής γεωγραφικής ή φυλετικής ενότητας και ότι μπορεί ν' αναγνωρίσει κανείς επιδράσεις στα «χάλκινα Μακεδονικά» ακόμα και από τον

Καύκασο³⁰.

Πριν όμως διατυπώσει κανείς οποιαδήποτε υπόθεση για την απόδοση του πολιτιστικού αυτού κύκλου σε εθνότητα, επιβάλλεται η συστηματική ανασκαφική έρευνα στην παρθένα και ακριτική αυτή περιοχή, η οποία θα μπορούσε να διαφωτίσει, ίσως, την ταυτότητα του κύκλου αυτού, αλλά και να διευκρινίσει το σύνθετο πλέγμα των πολιτιστικών σχέσεων και των επιδράσεων στη Μακεδονία κατά τη συγκεκριμένη αυτή χρονική περίοδο, που εξακολουθεί να παραμένει «σκοτεινή».

Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 1991

TWO BRONZE AMULETS FROM AXIROUPOLIS, KILKIS

THOMAE SAVVOPOULOU

During work on the construction of a watermain 1 km north of Axioupolis, in 1988, two bronze amulets were found and handed over to the Kilkis Museum.

The amulets have bodies shaped like anchors, and their ends terminate in stylized birds. They were made by the "cire perdue" method.

They belong to the "Geugelijska gru-

pa", which includes the rest of the amulets from the same region and they are dated to the 7th c. BC. The attribution of the group to a particular nationality is an interesting aspect of the study of the finds, but what is needed, before any speculation, is systematic excavation in Macedonia, which continues to remain "dark" in this period.

28. R. Vasič, *ό.π.*, σ. 706.

29. D. Gergova, Contributions to the Problems of Thracian-Caucasian Relations in the Early Iron Age, Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de

l'histoire et de la culture Thrace, Sofia 1980, σ. 299.

30. J. Bouzek, Macedonia and Thrace in the Early Iron Age, Πρακτικά IV Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Μακεδονία, 1983, σ. 127-128.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΗΚΥΒΕΡΝΑ, ΤΟ ΕΠΙΝΕΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΟΛΥΝΘΟΥ

Φ. Κ. (ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ) ΧΑΝΙΩΤΗΣ

Ο πρότυπος παραθεριστικός οικισμός «Ακτή Μηκύβερνα» έχει δημιουργηθεί ανατολικά της αρχαίας Μηκύβερνας και μόλις λίγα μέτρα από την ακτογραμμή στο μυχό του Τορωναίου κόλπου ή Κασσάνδρας, του νομού Χαλκιδικής, στη βόρειο Ελλάδα (εικ. 1).

Με αφορμή την πρόταση για την κατασκευή λιμενικών έργων στην περιοχή, τον Οκτώβριο του 1987 καταδυτικό κλιμάκιο τριών υπολλήλων της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων αποτελούμενο από τους Φ. Κ. Χανιώτη αρχαιολόγο-αυτοδύτη, Ηλία Βήχο οδηγό-χειριστή ταχυπλόου και Γεώργιο Δημητρίου τεχνικό βυθού πραγματοποίησε υποβρύχια έρευνα στη θαλάσσια περιοχή των προτεινόμενων έργων μπροστά από το σύγχρονο οικισμό «Ακτή Μηκύβερνα», με σκοπό την εξακρίβωση πληροφορίας για την πιθανή ύπαρξη αρχαίου λιμενικού έργου¹.

Η αρχαία Μηκύβερνα είναι ήδη γνωστή στη σύγχρονη βιβλιογραφία από το 1899, όταν για πρώτη φορά δημοσιεύεται από τον Μ. Χρυσοχόο, ο οποίος την αναφέρει ως την «... Μηκύβερνα, έχουσα την ακρόπολιν επί της θαλάσσης...»². Από τις έρευνες που πραγματοποιήθηκαν κατά την προπολεμική και τη μεταπολεμική περίοδο εντοπίστηκε η ύπαρξη αρχαίου μώλου στη θαλάσσια περιοχή της Μηκύβερνας, γεγονός που χαρακτήρισε το χώρο ως το επίνειο της αρ-

χαίας Ολύνθου³. Κατά τη διάρκεια των πρώτων αυτών ερευνών τεκμηριώθηκαν οι προηγούμενες βιβλιογραφικές πληροφορίες με τον εντοπισμό ύψαλης κατασκευής αποτελούμενης από δουλεμένους ογκόλιθους, συνολικού πλ. 10 και μήκ. 25 μ. τουλάχιστον, η οποία σύμφωνα με τα τότε συμπεράσματα δημιουργούσε ένα διπλό λιμάνι (double harbour)⁴, μπροστά από την αρχαία ακρόπολη.

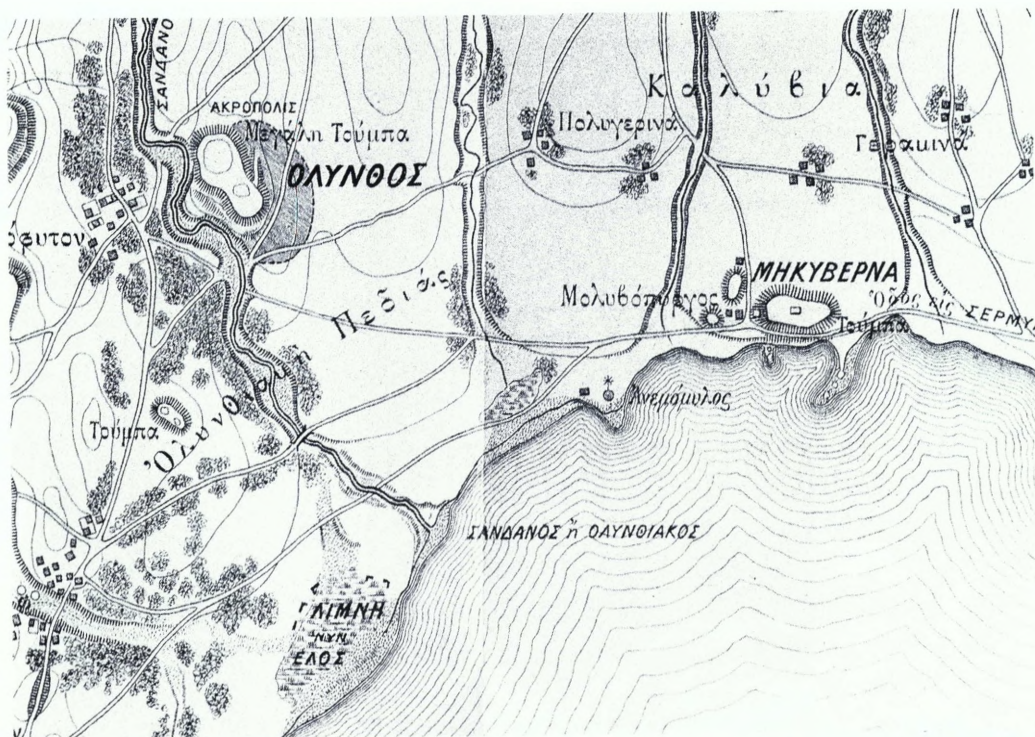
Η υποβρύχια έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων είχε σκοπό την επαλήθευση και την ενίσχυση των βιβλιογραφικών πληροφοριών. Διενεργήθηκε υποβρύχια φωτογράφιση, καθώς και μία πρώτη τοπογραφική αποτύπωση του αρ-

1. Ευχαριστώ τον προϊστάμενο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων κ. Δημήτριο Καζιάνη για την παραχώρηση του υλικού της δημοσίευσης. Για τις διορθώσεις του κειμένου ευχαριστώ τον καθηγητή μου κ. Σπ. Ιακωβίδη και τις κ.κ. Μαρία Σούτου και Α. Σίμωσι.

2. Μ. Χρυσοχόος, 'Ολυνθος, Γ' Επετηρίς Πarnaσού, Αθήνα 1899, σ. 149.

3. A. J. B. Wace, The Site of Olynthus, BSA XXI (1914-1915, 1915-1916), σ. 15. D. M. Robinson, The Third Campaign at Olynthus, AJA 39 (1935), σ. 229-231.

4. D. M. Robinson - G. E. Mylonas, The Fourth Campaign at Olynthus, AJA 43 (1939), σ. 69. G. E. Mylonas, Excavations at Meczyberna 1934, 1938, AJA 47 (1943), σ. 80.

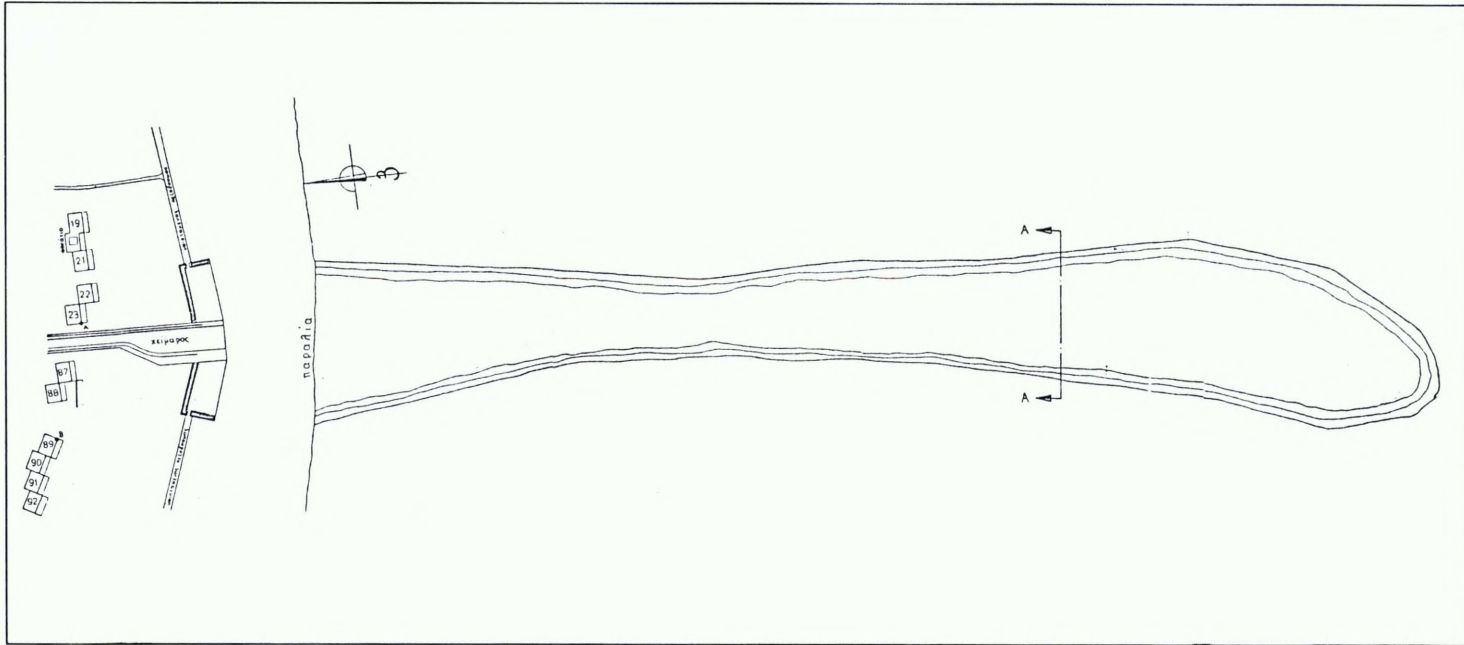
Εικ. 1. Χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Ολύνθου.

χαίου λιμενικού έργου, προκειμένου να προσδιοριστεί η ακριβής θέση του μόλου σε σχέση με την ακρόπολη της αρχαίας Μηκύβερνας, καθώς και με τις προτεινόμενες σύγχρονες λιμενικές εγκαταστάσεις.

Για να μετρηθεί το μήκος και το πλάτος του βυθισμένου μόλου χρησιμοποιήθηκαν δύο σταθερά σημεία (Α και Β) σε συνάρτηση με τα κτίρια 23 και 89, αντίστοιχα, του παραθεριστικού οικισμού (εικ. 2). Κατόπιν ορίστηκαν σημεία με τη βοήθεια πλαστικής μετροταινίας ανά 30 μ. υποβρυχίως, κατά μήκος του πο-

διού των δύο εξωτερικών πλευρών της λιθορριπής. Σ' αυτά τα σημεία δέθηκαν σημαδούρες, των οποίων οι θέσεις μετρήθηκαν με απλό ταχύμετρο από τη στεριά. Η εργασία αυτή φαίνεται απλή, στην πράξη όμως το υδάτινο στοιχείο περιπλέκει αρκετά τις υποβρύχιες αποτυπώσεις, με αποτέλεσμα να γίνονται κοπιαστικές οι μετρήσεις και να απαιτούν πάρα πολλές καταδυτικές ώρες προκειμένου να γίνουν οι απαιτούμενες επαληθεύσεις.

Το ξεκίνημα της αρχαίας λιθορριπής είναι ορατό στην αμμώδη παραλία, εξαιτίας ορισμένων διάσπαρτων και ακανό-

Εικ. 2. Κάτοψη του αρχαίου λιμενικού έργου και τμήμα του σύγχρονου παραθεριστικού οικισμού.

επιφάνεια

θάλασσας

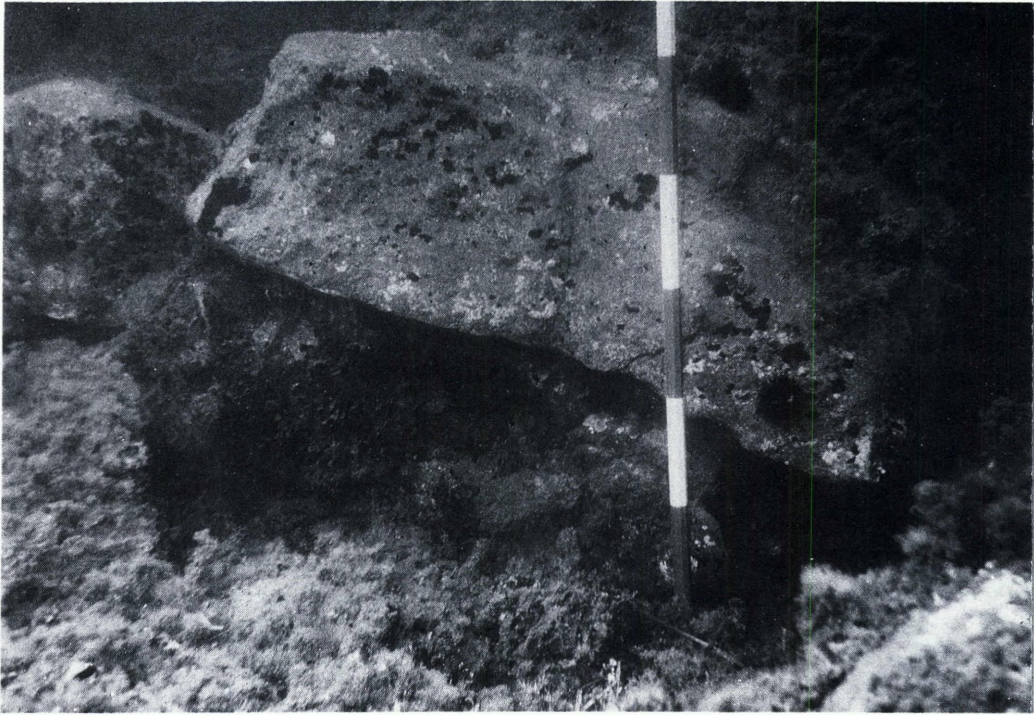

Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση της λιθορριπής, όπως παρουσιάζεται στην τομή Α-Α.

νιστου σχήματος λίθων, που ανήκουν στη δόμησή της. Τις ώρες που η στάθμη του νερού είναι χαμηλή, μια κατασκευή από μικρές και μεγάλες πέτρες, μήκ. περίπου 30 και πλ. 50-55 μ., διακρίνεται να εξέχει πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας με βόρεια κατεύθυνση. Σε απόσταση 30-40 μ. από την παραλία η κατασκευή γίνεται ύψαλη και το πλάτος της αρχίζει να μικραίνει μέχρι που φτάνει τα 45 μ. Μέχρι αυτό το σημείο η ύψαλη κατασκευή έχει διαταραχθεί, εξαιτίας των σφοδρών κυμάτων που πλήττουν την περιοχή, με αποτέλεσμα το σχήμα της να μη διαγράφεται καθαρά. Σε απόσταση 100 μ. από την παραλία το σχήμα της αρχαίας λιθορριπής αρχίζει να διαφαίνεται ευκρινώς επάνω στον αμμώδη πυθμένα, που έχει κατά τόπους ποσειδώνεια φύκια, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τη διαμόρφωση σε ύψος των δύο πρानών —εσωτερικά και εξωτερικά— της λιθορριπής. Σε απόσταση 135 μ. από την παραλία ο μόλος στενεύει αρκετά και το πλάτος εδώ φθάνει τα 28 μ. Στο όριο των 300 μ. δημιουργείται ελαφρά κλίση με βορειοδυτική κατεύθυνση. Στο τμήμα αυτό η λιθορριπή διαπλατύνεται ξανά για

να καταλήξει σε ένα κατωφερικό ακρομόλιο ημικυκλικού σχήματος, το οποίο βρίσκεται σε βάθος 9 και σε απόσταση 396 μ. από την ακτή.

Στο καλύτερα σωζόμενο τμήμα της λιθορριπής σχεδιάστηκε αρχιτεκτονική τομή⁷ προκειμένου να αποτυπωθεί η κλίση των δύο πλευρών του έργου. Σ' αυτό το σημείο το ύψος του μόλου είναι 7 μ. (πάνω από την επιφάνεια του πυθμένα), το πλάτος 34,30 μ. και το βάθος (από την επιφάνεια της θάλασσας) 2 μ. στην κορυφή της κατωφέρειας της δυτικής πλευράς και 2,50 μ. στην κορυφή της ανατολικής κατωφέρειας. Η εσωτερική, δηλαδή η δυτική, πλευρά είναι κατασκευασμένη από αργούς λίθους διαμ. 0,30-0,40 μ. και το πρανές της σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση (εικ. 3). Αντίθετα, τα βαθύτερα σημεία της προσήνεμης πλευράς του μόλου, η οποία είναι εκτεθειμένη στους βόρειους και νοτιοανατολικούς ισχυρούς ανέμους, έχουν κατασκευαστεί με δουλεμένους ορθογώνιου σχήματος ογκόλιθους, που κυμαίνονται από 0,80×1 έως 1,10×1,30 μ. Οι ογκόλιθοι αυτοί είναι σήμερα συγκολλημένοι με θαλάσσιους μικροοργανι-

Εικ. 4. Η ανατολική πλευρά της λιθορριπής.

σμούς σε τέτοιο βαθμό, που να μη μετακινούνται (εικ. 4).

Από τις παρατηρήσεις αυτές συνάγεται το συμπέρασμα ότι η εξωτερική πλευρά της λιθορριπής έχει ενισχυθεί σε μεγαλύτερο βαθμό από την εσωτερική. Ο τρόπος αυτός κατασκευής αρχαίων λιμενικών έργων έχει παρατηρηθεί και σε άλλες κατασκευές, όπως π.χ. στην αρχαϊκή προκυμαία του πολεμικού λιμανιού της Θάσου⁵. Η ενίσχυση της εξωτερικής πλευράς είχε ως αποτέλεσμα από τη μια πλευρά την προστασία αυτού καθεαυτού του λιμενικού έργου από τη

θαλασσοταραχή που προκαλούν οι ισχυροί νοτιοανατολικοί άνεμοι που πλήττονται την περιοχή, ενώ από την άλλη πλευρά εξασφαλιζόταν ένα ασφαλές αγκυροβόλιο στο εσωτερικό τμήμα του λιμανιού.

Ο εντοπισμός αρκετών δουλεμένων ογκολίθων και στην επάνω επιφάνεια

5. A. Archontidou-Argyri, κ. ά., The Underwater Excavation at the Ancient Port of Thasos, Greece, IJNA 18, 1 (1989), σ. 52.

Εικ. 5. Δουλεμένοι ογκόλιθοι από την επιφάνεια της λιθορριπής.

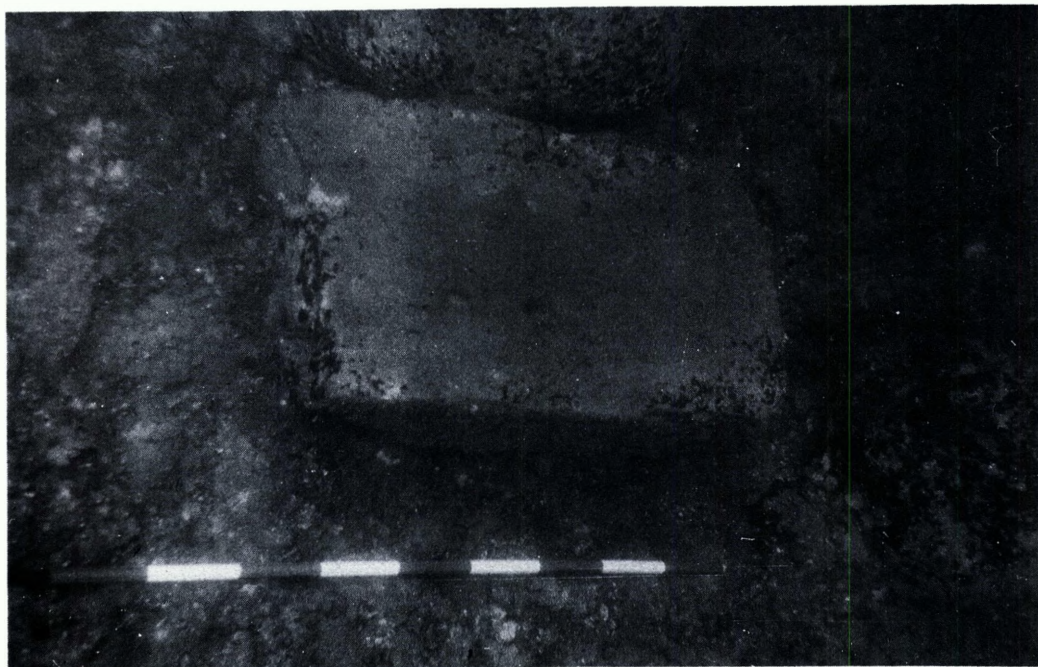
της λιθορριπής επιτρέπει την υπόθεση της επίστρωσης του αρχαίου λιμενικού έργου (εικ. 5 και 6). Η παρατήρησή μας αυτή επιβεβαιώνεται και από το άρθρο των Robinson - Mylonas, οι οποίοι αναφέρουν ότι σε διάφορα σημεία του μόλου κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας υπάρχουν σειρές από δουλεμένους ογκόλιθους πλ. περίπου 10 μ.⁶

Τα κύρια αίτια που συντελούν στη διαμόρφωση των παράκτιων και των υποθαλάσσιων αρχαιολογικών χώρων είναι: α) οι συνεχείς παλιρροιακές μεταβολές της θαλάσσιας στάθμης, β) οι ευστατικές κινήσεις, γ) οι τεκτονικές κινή-

σεις και δ) η αλλοίωση του εξωτερικού φλοιού της γης, δηλαδή οι διεργασίες πρόσχωσης ή διάβρωσης των παράκτιων γεωλογικών στρωμάτων⁷. Οι υποθαλάσσιες αρχαιότητες —βυθισμένοι οικισμοί και αρχαία λιμενικά έργα— λειτουργούν ως μέτρα σύγκρισης, όταν πρόκειται να

6. D. M. Robinson - G. E. Mylonas, ό.π.

7. Ευ. Καμπούρογλου, Ερέτρια, Παλαιογραφική και Γεωμορφολογική εξέλιξη κατά το Ολόκαινο. Σχέση φυσικού περιβάλλοντος και αρχαίων οικισμών, Αθήνα 1989, σ. 169, 170.

Εικ. 6. Δουλεμένοι ογκόλιθοι από την επιφάνεια της λιθορριπής (λεπτομέρεια).

υπολογιστούν οι αυξομειώσεις της θαλάσσιας στάθμης.

Για την ευρύτερη περιοχή της Χαλκιδικής δεν έχει πραγματοποιηθεί καμιά μελέτη μέχρι σήμερα από όπου να μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία για τις ευστατικές μετακινήσεις και τη μεταβολή της θαλάσσιας στάθμης. Συνεπώς για το βυθισμένο λιμάνι της Μηκύβερνας η μεταβολή της στάθμης της θάλασσας μόνο κατά προσέγγιση μπορεί να υπολογιστεί. Αν ληφθεί υπόψη ότι: α) κατά τον 4ο αι. π.Χ. η πλακόστρωτη επιφάνεια στη δυτική υπήνεμη πλευρά του μόλου, στο σημείο όπου έγινε η σχεδίαση της

τομής (εικ. 2), για λόγους λειτουργικότητας υψωνόταν τουλάχιστον 1 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, β) η σταδιακή καταστροφή του κυματοθραύστη που επήλθε με την πάροδο του χρόνου μετά την εγκατάλειψή του και γ) τα γεωλογικά και φυσικά φαινόμενα που προαναφέρθηκαν, τότε μπορεί να υποθεθεί ότι υπάρχει διαφορά στο ύψος της θαλάσσιας στάθμης, η οποία κυμαίνεται στα 2 ± 30 μ.

Ο λίγος χρόνος που το συνεργείο είχε στη διάθεσή του δε μας επέτρεψε την πραγματοποίηση υποβρύχιας ανασκαφικής έρευνας προκειμένου να χρονολο-

γηθεί το αρχαίο λιμενικό έργο. Οι αρχαιολογικές έρευνες, όμως, που έχουν γίνει στη περιοχή γύρω από την αρχαία Μηκύβερνα, αποκάλυψαν έντονη δραστηριότητα από τους προϊστορικούς χρόνους έως και τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

Δυτικά της αρχαίας Μηκύβερνας, στη θέση Μολυβόπυργος, αποκαλύφθηκε κεραμική που χρονολογείται από την πρωτοελλαδική περίοδο μέχρι και την ύστερη εποχή του χαλκού. Σύμφωνα με τα τότε δεδομένα τα πιο σημαντικά ευρήματα εκτιμήθηκε ότι είναι τμήματα μινυακής κεραμικής⁸.

Από τις ανασκαφές που έγιναν στο μικρό ύψωμα 150 μ. δυτικά του αρχαίου λιμενικού έργου, το 1934, από τον αείμνηστο Γ.Ε. Μυλωνά⁹, αποκαλύφθηκε μικρός οικισμός αποτελούμενος από «οικίδια» και δρομάκια¹⁰. Τόσο η αρχιτεκτονική όσο και τα κινητά ευρήματα που αποκαλύφθηκαν, χρονολόγησαν τον οικισμό στην ίδια εποχή, κατά την οποία άκμασε η αρχαία Όλυνθος, δηλαδή 432-316 π.Χ.

Η έκταση του αρχαίου κυματοθραύστη, μήκ. 396 και πλ. 35 μ., στην περιοχή του μικρού παραλιακού οικισμού της Μηκύβερνας, μόλις 6 περίπου χλμ. από την Όλυνθο, στη μέση του Τωρωναίου κόλπου, τον συγκαταλέγει ανάμεσα στα μεγαλύτερα λιμενικά έργα που έχουν εντοπισθεί στον ελλαδικό χώρο, ενώ είναι το μοναδικό αυτού του είδους έργο μέχρι σήμερα στη περιοχή της Χαλκιδικής.

Παρόμοιοι μεγάλου μήκους κυματοθραύστες, οι οποίοι παρείχαν ασφαλή αγκυροβόλια είναι: της Δήλου (μήκ. 280,

πλ. 4-5 μ.), της Ερέτρειας (μήκ. 600-700, πλ. 20 μ.), της Ελευσίνας στη Θήρα (νότιος μόλος μήκ. 360, βόρειος μόλος μήκ. 110 μ.), της Ιστιαίας (μήκ. 900 μ.)¹¹, του Πυθαγορείου Σάμου (μήκ. 480 μ.)¹². Μικρότερου μήκους κυματοθραύστες-μόλοι έχουν εντοπιστεί στην Παλαιά Επίδαυρο (μήκ. 120, πλ. 24 μ.)¹³, την Παροικιά Πάρου (βόρειος μόλος: μήκ. 100, πλ. 6 μ., νότιος μόλος: μήκ. 110, πλ. 10 μ.)¹⁴ και τη Νάουσα Πάρου, όρμος Αγίου Ιωάννου (μήκ. 102, πλ. 10 μ.)¹⁵.

Η αρχαία Μηκύβερνα διαθέτοντας ασφαλές αγκυροβόλιο εξυπηρετούσε τις ναυτικές ανάγκες της περιοχής και, αναμφισβήτητα, ήταν αναπόσπαστο τμήμα της αρχαίας Ολύθνου.

8. W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, σ. 10-17, 176-177.

9. G. E. Mylonas, ό.π., σ. 78. D. M. Robinson, *The Third Campaign at Olynthus*, *AJA* 39 (1935), σ. 229.

10. G. E. Mylonas, ό.π., σ. 49.

11. William M. Murray, *The Ancient Harbour Mole at Lefkas, Greece*, *Archaeology of Coastal Changes*, *Proceedings of the First International Symposium, Cities on the Sea-Past and Present*, *BAR* 404 (1988), σ. 116.

12. A. Simosi, *Underwater Excavation Research in the Ancient Harbour of Samos: September - October 1988*, *IJNA* 20, 4 (1991), σ. 281-298.

13. G. Papathanassopoulos, *Underwater Surveys in 1979*, *IJNA* 9, 2 (1980), σ. 165.

14. G. Papathanassopoulos, ό.π., σ. 166. G. Papathanassopoulos - D. Schilardi, *An Underwater Survey of Paros, Greece: 1979*, *IJNA* 10, 2 (1981), σ. 166.

15. G. Papathanassopoulos - D. Schilardi, ό.π., 140-141.

NEW EVIDENCE FOR THE BREAKWATER OF MEKYBERNA, THE SEA PORT OF ANCIENT OLYNTHUS

F. K. (DEMETRIOS) CHANIOTES

During the month of October 1987 a three-man diving unit of the Ephoreia of Underwater Antiquities conducted a short underwater survey to the east of ancient Mekyllerna, in the innermost part of the Gulf of Kassandra, in the province of Chalkidice in northern Greece.

Since 1899 it has been reported that a structure lies beneath the water forming the ancient "double harbour" of Mekyllerna, the port of ancient Olynthus.

An underwater structure was located lying at depth of ± 0 to 9 m, it measured 396 m. long and its widest part was 34 m. Its western side is constructed of small stones ranging from 0.30-0.40 m, while its

eastern side, exposed to the N-NE winds is constructed of large hewn blocks, ranging from 0.80×1 m to 1.10×1.30 m. On the top part of the mole a series of worked stones was observed, confirming an earlier theory of a paved surface.

Earlier excavations conducted at the ancient settlement of Mekyllerna on the small hill west of the mole dated the site to the flourishing period of ancient Olynthus, 432-316 B.C.

The size of the mole surveyed supports the theory that Mekyllerna was the harbour town of ancient Olynthus and served all its seafaring needs.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

Η πρώτη περίοδος της υποβρύχιας ανασκαφικής έρευνας στο αρχαίο λιμάνι της Σάμου διήρκεσε από την 8/9/88 έως την 14/10/88 και ξεκίνησε με αφορμή την ανάγκη προστασίας του σύγχρονου λιμανιού του Πυθαγορείου.

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε έρευνα που διενήργησε καταδυτικό συνεργείο αποτελούμενο από την αρχαιολόγο-δύτρια Αγγελική Σίμωσι (υπεύθυνη της έρευνας), την αρχιτέκτονα-δύτρια Καίτη Ταγωνίδου, τον τεχνικό βυθού Κώστα Κωνσταντόπουλο, τον φωτογράφο-δύτη Πέτρο Βεζιρτζή και τους δύτες Βασίλη Γλέζο, Παναγιώτη Αντωνίου, Παναγιώτη Χρονόπουλο, Λουδοβίκο Μερσενιέ και Ηλία Κούβελα. Η τοπογραφική εξάρτηση του αρχαίου λιμενικού έργου έγινε από τον τοπογράφο της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών Γιώργο Βασιλείου και η συντήρηση και συγκόλληση των αγγείων από τις συντηρήτριες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Ρούλα Μανίνου και Ρούλα Προύσαλη.

Βασικός στόχος της έρευνας υπήρξε η εξακρίβωση και η ταύτιση ύφαλης λιθορριπής, που είχε ήδη εντοπιστεί παλαιότερα, με το περιώνυμο, αρχαϊκών χρόνων, λιμενικό έργο, που αναφέρει ο Ηρόδοτος III, 60: *περί λιμένα χῶμα ἐν θαλάσση βάθος και εἴκοσι ὀργυιέων μήκος δὲ τοῦ χῶματος μέζον δύο σταδίων* και αποτελούσε ένα από τα τρία μεγαλύτερα έργα του τυράννου της Σάμου

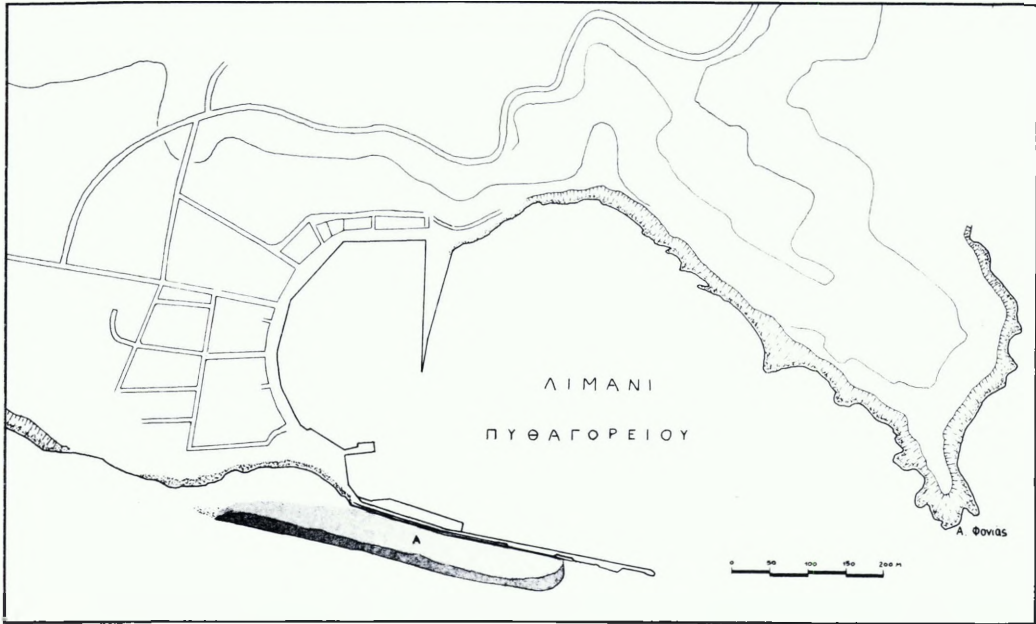
Πολυκράτη.

Η ύφαλη αυτή λιθορριπή ακολουθεί εν μέρει την ίδια πορεία με το σύγχρονο μόλο (εικ. 1). Έχει μήκος 480 μ., ενώ το πλάτος δεν μπορεί επακριβώς να προσδιοριστεί, επειδή μέρος της επιφάνειάς της έχει καλυφθεί με σύγχρονα μάζα, προερχόμενα από τον καταρρεύσαντα κυματοθραύστη. Ανάμεσα στα σύγχρονα μάζα διακρίνονται κατά τόπους αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία, βέβαια, δε βρίσκονται κατά χώραν, όπως π.χ. ένας ραβδωτός κίονας (εικ. 2).

Η επιφάνεια της λιθορριπής στο μέσον περίπου της πορείας της βρίσκεται σε βάθος 2,75 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, στο προς ανατολάς άκρο της στα 4,43 μ., ενώ στο προς δυσμάς όριο της στα 2,90 μ. περίπου. Πάνω στη λιθορριπή υπάρχουν ενσωματωμένα πολλά κομμάτια αγγείων μεμονωμένα, αλλά και κατά συστάδες, προερχόμενα ως επί το πλείστον από αμφορείς (εικ. 3).

Με σκοπό την εύρεση της θεμελίωσης της λιθορριπής και κατά συνέπεια και της χρονολόγησης της, αλλά κυρίως για την ταύτισή της με το πολυκράτειο λιμενικό έργο ανοίχτηκε ανασκαφική τομή, για την οποία επιλέχτηκε θαλάσσια έκταση σε επαφή με το εξωτερικό πρανές της λιθορριπής, σε σημείο, όπου η επίχωση του πυθμένα ήταν χαμηλότερη.

Η τομή, διαστ. 5×2,5 μ. αρχικά, διαπλατύνθηκε αργότερα σε 2,5×2,5 μ. στο προς ανατολάς τμήμα της, επειδή συνέχι-

Εικ. 1. Κάτοψη της αρχαίας λιθορριπής.

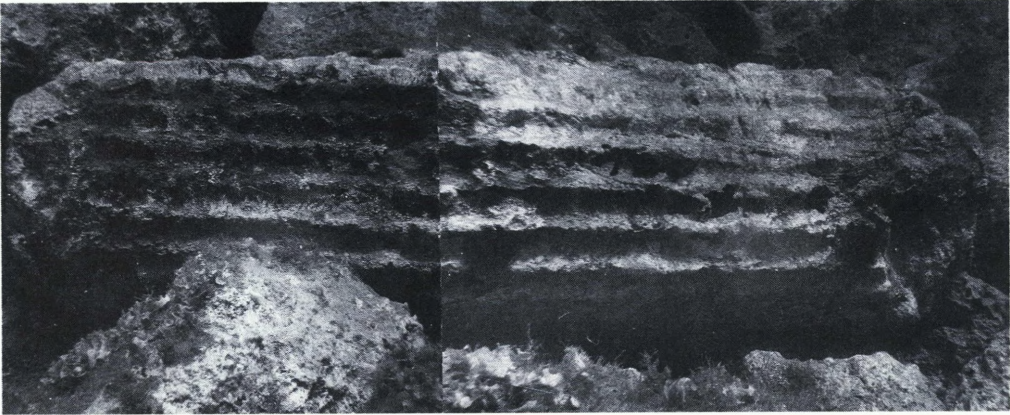
ζε σε βάθος η λιθορριπή (εικ. 4, 5). Κατορθώσαμε να φθάσουμε σε βάθος 14 μ., ενώ οι λίθοι του λιμενικού έργου φαίνεται να συνεχίζουν και βαθύτερα. Έτσι, το μέχρι σήμερα γνωστό ύψος της λιθορριπής ανέρχεται σε 11 μ. περίπου, αν υπολογίσουμε ότι το ψηλότερο σωζόμενο σημείο της βρίσκεται 2,75 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Από την ανασκαφική τομή ανεκκύστηκαν κινητά ευρήματα ενσωματωμένα σ' ένα στρώμα οργανογενούς υλικού, που είχε δημιουργηθεί ακριβώς πάνω από τους λίθους δόμησης της λιθορριπής. Από αυτά περιγράφονται αμέσως παρακάτω τα χαρακτηριστικότερα:

1. Αμφορέας ακέραιος. Ανήκει στην κα-

τηγορία των υστερορωμαϊκών LR1 αμφορέων¹ (εικ. 6). Λείπουν τμήμα της μίας λαβής, καθώς και τμήματα του σώματος, τα οποία συμπληρώθηκαν κατά τη συγκόλληση. Οι αμφορείς αυτού του τύπου χρονολογούνται ανάμεσα στον 4ο και τον 7ο αι. μ.Χ.

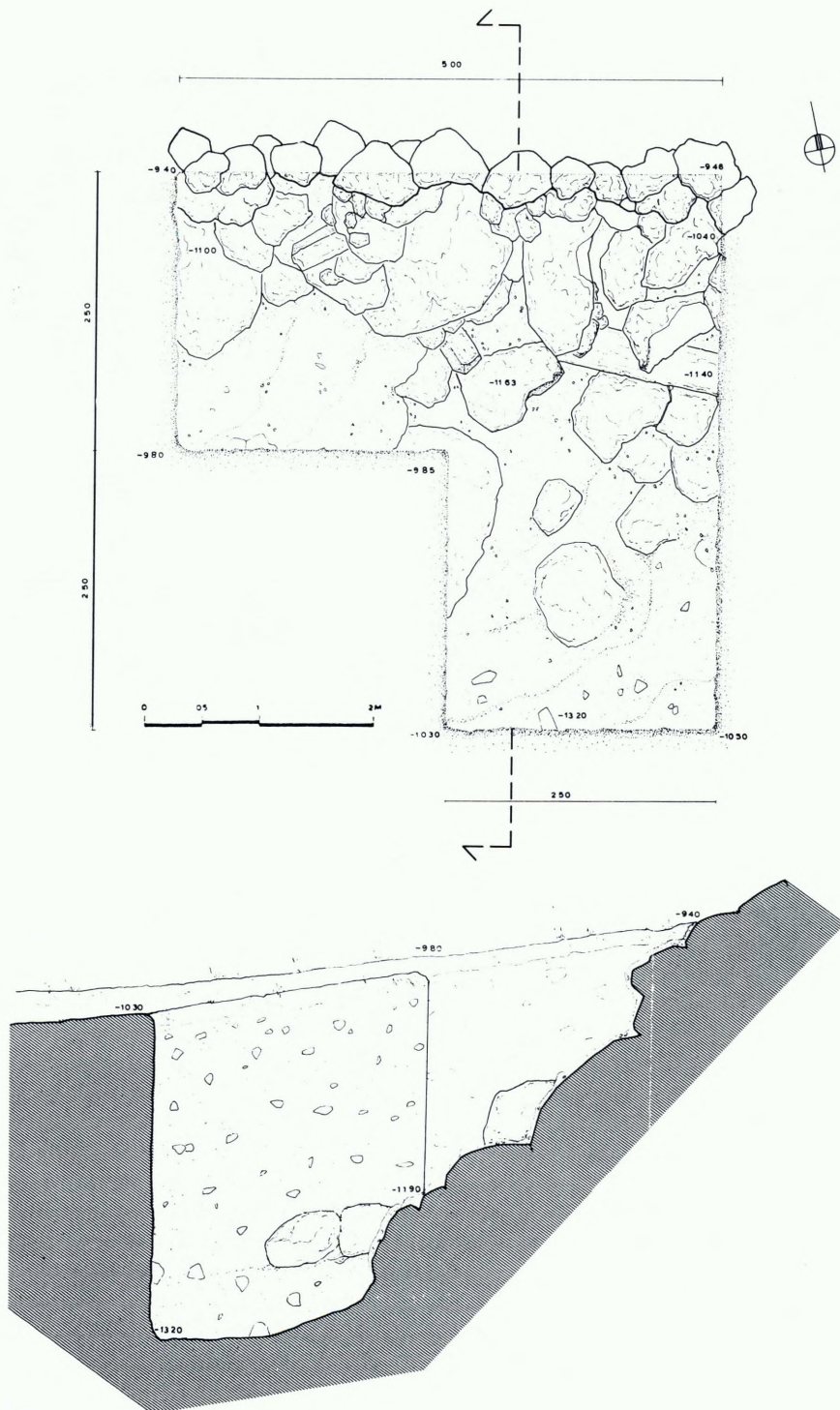
1. J. Y. Empereur - M. Picon, Les regions de production d'amphores imperiales en Mediterranée orientale, 1989. Actes du Colloque de Sienne sur les amphores romaines, 1986, Collection de l'École Française de Rome, σ. 223 κ.ε., εικ. 15. J. A. Riley, The Coarse Pottery from Berenice, Excavation at Sidi Khrebish-Benghazi, Berenike II Suppl. Lybia Antiqua V, 1979, σ. 212-216, fig. 42. M. Ballance - J. Boardman - S. Corbett - S. Hood, Excavations in Chios 1952-1955. Byzantine Emporio. BSA Suppl. 20.

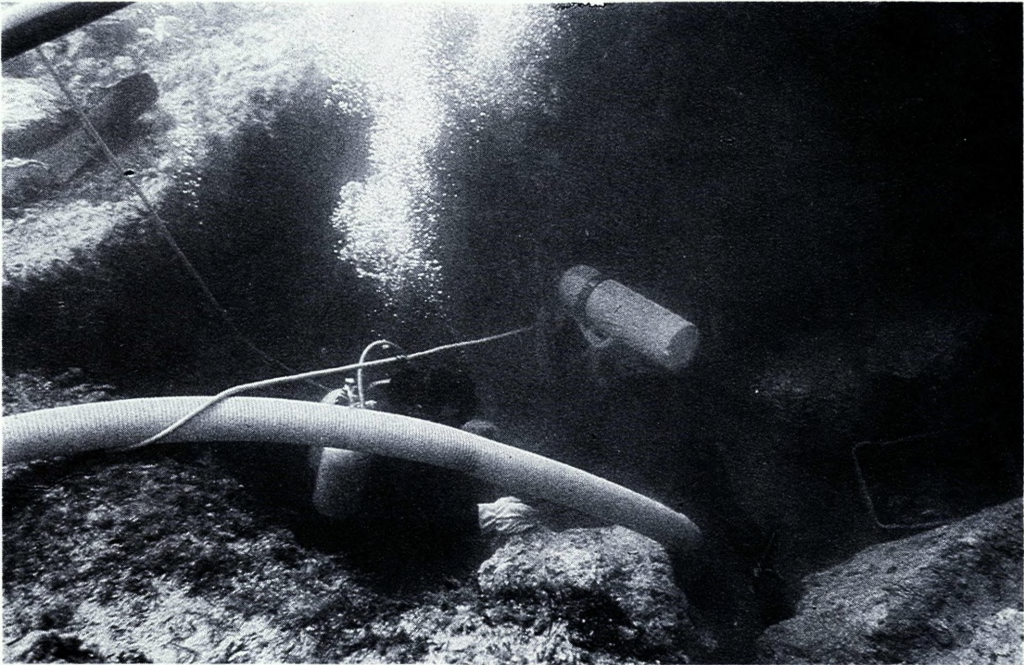
Εικ. 2. Αρχιτεκτονικά μέλη πάνω στη λιθορριπή (κίονας).

Εικ. 3. Συστάδες από θραύσματα αμφορέων.

Εικ. 4. Κάτοψη ανασκαφικής τομής και προβολή της λιθορριπής στην τομή.

Εικ. 5. Η λιθορριπή κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

Η προέλευσή τους μέχρι πριν λίγα χρόνια θεωρούνταν αιγυπτιακή, εξαιτίας της ανεύρεσης ικανού αριθμού τέτοιων αμφορέων στη χώρα αυτή. Από τη σύσταση, όμως, του πηλού και από έρευνες κεραμικών εργαστηρίων αποδείχτηκε ότι τέτοιοι συναντώνται στη ροδιακή Περαία, την Κιλικία, την περιοχή της Αντιόχειας του Ορόντη και την Κύπρο. Ο αμφορέας έχει ύψ. 0,541, μέγ. διάμ. χείλ. 0,113 και μέγ. διάμ. σώμ. 0,305 μ. Τους ώμους και τη βάση του αγγείου περιτρέχουν πυκνές ραβδώσεις, ενώ το υπόλοιπο σώμα περιτρέχεται κατά διαστήματα από ραβδώσεις, ανάμεσα στις οποίες σχηματίζονται ταινίες.

2. Αμφορέας σχεδόν ακέραιος. Λείπει η βάση. Ανήκει στην κατηγορία των αμφορέων *tripolitaines I*, που είναι σύγχρονη με τους ελληνο-ιταλικούς² (*greco-italiques*) (εικ. 7). Οι παλιότεροι αμφορείς

2. J. Y. Empereur - A. Hesnard, *Les amphores hellénistiques du monde égéen. Céramiques hellénistiques et romaines II*, Paris 1987, σ. 35 κ.ε., εικ. 42.
 Cl. Panella, *Annotagioni in margine alle stratigrafie delle terme ostiensi del nuotatore*, *Recherches sur les amphores romaines*, Rome 1972, σ. 82 κ.ε., εικ. 37.
 F. Zevi - A. Tchernia, *Amphores de Byzance au Bas-Empire*, *Antiquités Africaines* 3 (1969), εικ. 22 a, b.

Εικ. 6. Αμφορέας της κατηγορίας LR1.

Εικ. 7. Αμφορέας τύπου Africana IIA.

του τύπου αυτού χρονολογούνται από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Συστηματικά όμως αρχίζουν να παράγονται από τον 1ο και φθάνουν έως τον 4ο αι. μ.Χ. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,638, μέγ. διάμ. σώμ. 0,313 και διάμ. χείλ. 0,13 μ.

3. Αμφορέας. Σώζεται τμήμα του χείλους, η μία λαβή και το σώμα του αγγείου. Οριζόντιες ραβδώσεις περιτρέχουν το αγγείο στους ώμους κάτω από το λαιμό και την κοιλιά. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,265, διάμ. χείλ. 0,10, μέγ. σωζ. διάμ.

σώμ. 0,22 μ. Πιθανώς χρονολογείται στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ.³

4. Άωτο κύπελλο. Σώζεται το σώμα. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,75, μέγ. διάμ. σώμ. 0,084 μ. Χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.⁴ (εικ. 8).

3. G. Kapitan, *Le amphore del relitto romano di capo Ognina - Siracusa. Recherches sur les amphores romaines*, Rome 1972, σ. 246-248, εικ. 3.

4. H. Robinson, *Pottery of the Roman Period*, Agora V, 1959, Group K, 103.

Εικ. 8. Άωτο κύπελλο.

Εικ. 9. Τμήμα αμφορέα τύπου Dressel 43.

5. Άνοιχτό αγγείο καθημερινής χρήσης. Σώζεται τμήμα του σώματος, που το περιτρέχουν οριζόντιες ραβδώσεις, τμήμα του χείλους και μία λαβή του. Χρονολογείται από το 2ο έως τον 3ο αι. μ.Χ.⁵

6. Λαιμός αμφορέα τύπου Dressel 43. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,18 και διάμ. χείλ. 0,06 μ. Σώζονται μικρό τμήμα των ώμων και οι δύο λαβές του αγγείου. Ο τύπος αυτός του αμφορέα είναι κρητικής προέλευσης και χρονολογείται στον 1ο και 2ο αι. μ.Χ.⁶ (εικ. 9).

7. Πήλινο ειδώλιο ταύρου, που στρέφει το κεφάλι προς τα δεξιά. Πάνω στη ράχη του ταύρου σώζεται σπασμένο τμήμα

δυσερμήνευτου αντικειμένου ή μορφής. Τυπολογικά μπορεί να παραβληθεί με τον τύπο Myr 371 και 673 που χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ.⁷ (εικ. 10).

8. Βάση κνιδιακού αμφορέα Μέγ. σωζ. ύψ. 0,375 και μέγ. διάμ. σώμ. 0,365 μ.

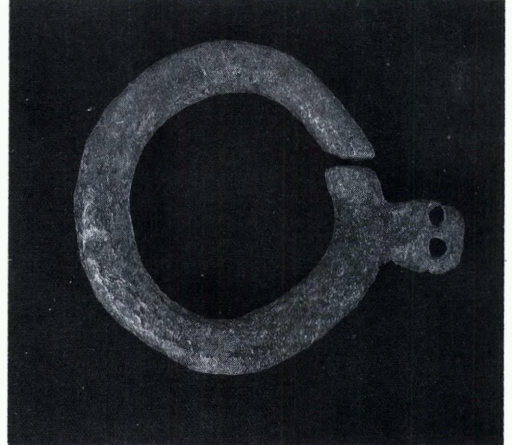
5. Ό.π., J, 55.

6. Cl. Panella, *Oriente ed Occidente, considerazioni su alcune amfore egee di eta imperiale a Ostia*, BCH Suppl. XIII (1986), σ. 614, fig. 7.

7. S. Mollard-Besques, *Figurines et reliefs, Myrina II*, Paris 1963, σ. 147, πίν. 180, Myr 371-673.

Εικ. 10. Πήλινο ειδώλιο ταύρου.

Εικ. 11. Μολύβδινος δακτύλιος.

Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.⁸ περίπου (εικ. 12).

9. Μολύβδινο κουλουρόσχημο αντικείμενο (δακτύλιος) με ορθογώνιο έξαρμα και δύο οπές προσάρτησης πάνω σ' αυτό. Διαστάσεις: εξωτ. διάμ. 0,09, εσωτ. 0,06 μ. Συνολικό ύψ. (με το έξαρμα) 0,11 μ., διάμ. οπών προσάρτησης 0,005 μ. Προέρχεται από τον εξοπλισμό πλοίου⁹ (εικ. 11).

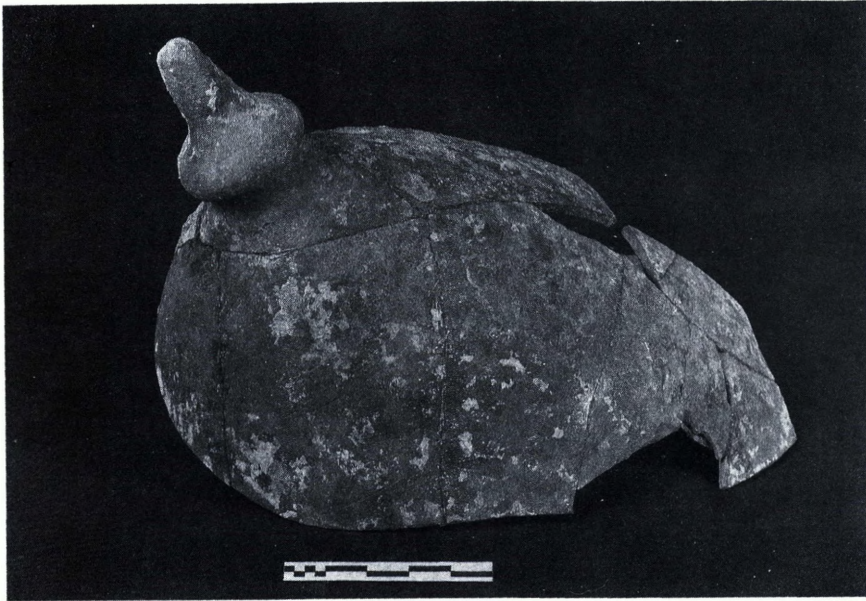
10. Σώμα αμοφορέα τύπου Dressel 1A. Σώζονται το σώμα, το μεγαλύτερο τμήμα της βάσης, οι ώμοι και το ξεκίνημα της μίας λαβής¹⁰ (εικ. 13). Έχει συγκολληθεί από πολλά κομμάτια. Σωζ. ύψ. 0,69, μέγ. διάμ. σώμ. 0,25 και μέσο πάχος τοι-

χωμάτων 0,012 μ. Οι αμοφορείς τύπου Dressel 1A είναι οι παλιότεροι του τύπου και χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. Τυπολογικά είναι πλησιέστεροι με τους ελληνο-ιταλικούς (greco-italiques) και τους ακολουθούν χρονολογικά.

8. Empereur - Hesnard βλ. ό.π. (υποσημ. 2), σ. 20, πίν. 3,15.

9. P. A. Gianfrotta - P. Pomey, Armamento e attrezzatura della nave, Archeologia Subasquea, Milano 1980, σ. 286-287.

10. Empereur - Hesnard, ό.π., πίν. 7, 30.

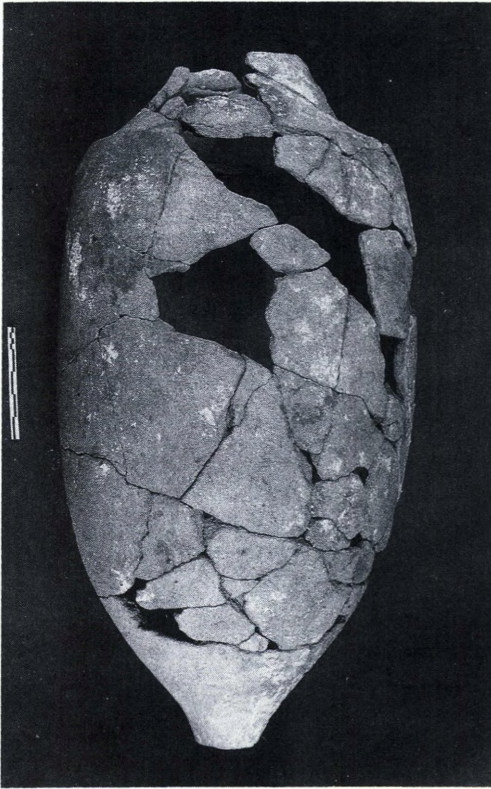
Εικ. 12. Βάση κνιδιακού αμφορέα.

Οι προσμείξεις του πηλού, που είναι βεζουβιανός, φανερώνουν καθαρά την ιταλική του προέλευση¹¹. Στα εσωτερικά τοιχώματα του αγγείου διαπιστώθηκαν υπολείμματα ουσίας, που σύμφωνα με αναλύσεις, που έγιναν από τον χημικό του ΥΠΠΟ Κωστή Ασημενό, δόθηκαν τα ακόλουθα αποτελέσματα: πρόκειται για ρητινώδεις ουσίες, που, όταν τακούν και καούν, δίνουν τη χαρακτηριστική οσμή που δίνει καιόμενο το ξύλο του πεύκου. Αν και το θέμα χρειάζεται λεπτομερή μελέτη για περισσότερα στοιχεία, μία αρχική υπόθεση είναι ότι ή πρόκειται για ρετσίνι πεύκου, από το οποίο έχουν αποβληθεί τα πτητικά και μικρομοριακά στοιχεία μέσα στις χιλιετίες

που πέρασαν, ή πρόκειται για βρασμένο ρετσίνι πεύκου (κολοφώνιο).

Με βάση τα παραπάνω, θα συνεχιστεί η μελέτη για τη συγκέντρωση περισσότερων στοιχείων. Υπολείμματα της ίδιας ρητινώδους ουσίας έχουν βρεθεί και σε δύο ακόμη κομμάτια αγγείων, που περισυλλέχθηκαν από την τομή. Πρόκειται για τη βάση ενός αμφορέα και τμήμα του σώματος ενός δεύτερου.

11. A. Tchermia - F. Zevi, Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie, Recherches sur les amphores romaines, Paris 1972, σ. 35 κ.ε.

Εικ. 13. Σώμα αμφορέα τύπου Dressel 1A.

Εικ. 14. Επάνω τμήμα ροδιακού ενσφράγιστου αμφορέα.

11. Πάνω μέρος ροδιακού αμφορέα. Σωζ. ύψ. 0,49 και διάμ. χείλ. 0,13 μ. Χρονολογικά ανήκει στην τρίτη περίοδο των ροδιακών αμφορέων, που είναι αυτή του αποθέτη της Περγάμου¹² (εικ. 14). Δηλαδή, 210-175 μ.Χ. και πιο συγκεκριμένα στην περίοδο μεταξύ 195-189 μ.Χ. Σώζεται ακόμη η μία από τις δύο λαβές του αγγείου που φέρει εμπίεστο σφράγισμα με την επιγραφή ΔΙΟΚΛΕΙΑΣ¹³.

12. Επάνω μέρος ροδιακού αμφορέα. Σώζεται ο λαιμός με το χείλος, οι ώμοι και

τμήμα του σώματος του αγγείου. Χρονολογείται περίπου στο 240 π.Χ. Σωζ. ύψ. 0,40, διάμ. χείλ. 0,124 (εικ. 15). Φέρει στις λαβές δύο ροδιακά σφραγίσματα τύπου Κνορφstempel (κουμπί), με τα ονό-

12. Empereur - Hesmard, ό.π., 19, εικ. 11.

13. V. R. Grace-M. Stavrianakou-Petropoulakou. Les timbres amphoriques grecs XIV de l'Îlot de la Maison des Comediens, EAD 27 (1970), σ. 308, E 19.

Εικ. 15. Επάνω τμήμα ροδιακού ενσφράγιστου αμφορέα.

ματα του παραγωγού *ΙΕΡΟΤΕΛΗΣ* ή *ΙΕΡΟΤΕΛΕΥΣ*, που εργάστηκε από το 269 μέχρι το 225 π.Χ. και του επώνυμου άρχοντα *ΑΙΝΗΣΙΔΑΜΟΣ*. Τα σφραγίσματα αυτά συναντώνται και σε λαβές αμφορέων που βρέθηκαν στο Ηραίο της Σάμου¹⁴. Αυτού του είδους οι αμφορείς φέρουν σφραγίσματα αναμφίβολα ροδιακά, αλλά παρουσιάζουν την ιδιομορφία να έχουν στη βάση τους ως απόληξη πλαστικό κομβίο κνιδιακού τύπου και ο πηλός τους να διαφέρει από τους ροδια-

κούς. Η λύση σχετικά με την προέλευση αυτών των αμφορέων δόθηκε με τον εντοπισμό αποθετών εργαστηρίων τέτοιου είδους αμφορέων στη ροδιακή Περαία¹⁵.

13. Μυροδοχείο (*unguentarium*) πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Σώζεται τμήμα του σώματος και της βάσης του αγγείου¹⁶. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,08 μ. (εικ. 16).

14. Βάση μελαμβαφούς κανθάρου. Μέγ. ύψ. 0,047, διάμ. βάσ. 0,06 μ. Χρονολογείται το 300 π.Χ. (εικ. 17)¹⁷.

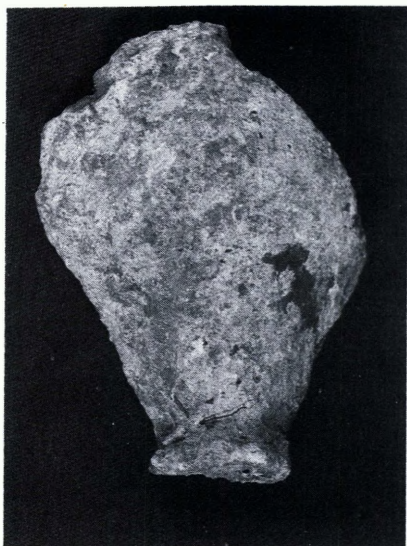
Ευρήματα όμως ανεκλύστηκαν και από την ορατή επιφάνεια του πρανούς της λιθορριπής, μερικά από τα οποία θα αναφερθούν αμέσως παρακάτω. Πολλά από τα αντικείμενα αυτά, τόσο τυπολογικά όσο και χρονολογικά συμπίπτουν με αυτά που περισυλλέχθηκαν από την τομή.

14. G. Johrens, *Zur Herkunft der Amphorenstempel aus dem Heraion von Samos*, BCH Suppl. XIII (1986), σ. 497 κ.ε. Grace-Savatianou-Petropoulakou, ό.π., σ. 277, 382. V. Grace, *Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula*, Hesperia 32 (1963), σ. 319-334.

15. J. Y. Empereur - N. Tuna, *Hieroteles, potier rhodien de la Perée*, BCH 113 (1989), εικ. 9a-b. Cr. Museteanu - N. Conovici - A. Atanasiu, *Contribution au problème de l'importation des amphores grecques dans le Sud-Est de la Muntenie, Dacia* 22 (1978), σ. 173-199.

16. H. Thomson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, Hesperia III (1934), σ. 472-474, εικ. 15, B7.

17. B. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery*, Agora XIII, 1970, σ. 122, πίν. 29, 714.

Εικ. 16. Μυροδοχείο.

Εικ. 17. Βάση μελαμβαφούς κανθάρου.

Βρέθηκαν επίσης διάσπαρτα δύο χαρακτηριστικά κυβόσχημα αρχιτεκτονικά μέλη, διαστ. $0,60 \times 0,60 \times 0,60$ μ. Το ένα με τέσσερις τετράγωνες βαθύνσεις στη μία πλευρά του και το δεύτερο με μία κυκλική οπή, βάθ. $0,085$, στη μία πλευρά που φαίνεται ότι χρησίμευε για την τοποθέτηση πασσάλου για την πρόσδεση των πλοίων.

Μερικά χαρακτηριστικά αντικείμενα που περισυλλέχθηκαν από τη λιθορριπή είναι:

Κύπελλο που χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ., ίδιου τύπου με αυτό που περισυλλέχθηκε από την τομή.

Λαιμός αμφορέα, ο τύπος του οποίου χρονολογείται από τον 4ο έως τον πρώτο 6ο αι. μ.Χ.

Λαιμός αμφορέα που χρονολογείται στην ίδια περίοδο με τον προηγούμενο. Ιγδίο (mortar) των μέσων του 1ου αι. μ.Χ.

Η ύπαρξη του λιμενικού αυτού έργου (λιθορριπή) έξω από το θαλάσσιο χώρο του κυρίως λιμανιού (λιμενολεκάνη), αλλά και έξω από την οριογραμμή των θαλάσσιων τειχών της αρχαίας πόλης (Seemaue) μπορεί να θεωρηθεί ότι εξυπηρετούσε προστατευτικούς σκοπούς. Προστάτευε το κυρίως λιμάνι από τους νότιους ανέμους και τους σφοδρούς κυματισμούς που πλήττουν την περιοχή προσφέροντας έτσι μεγαλύτερη ασφάλεια στην αγκυροβολία. Από την άλλη πλευρά θα αποτελούσε, οπωσδήποτε, μια

Εικ. 18. Λεκανίδα.

επιπλέον, πέρα των τειχών, οχύρωση στον εσωτερικό χώρο του λιμανιού, το οποίο αναμφίβολα ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της πόλης.

Μπορούμε λοιπόν να προσδιορίσουμε τη λειτουργία της λιθορριπής ως κυματοθραύστη κάνοντας σύγκριση με παρόμοια έργα σε άλλα λιμάνια, όπως π.χ. με αυτά της Ερέτριας, των Κεχρεών και της Ιστιαίας.

Η ταύτιση τώρα του εν λόγω κυματοθραύστη με το πολυκράτειο αρχαϊκών χρόνων έργο, που αναφέρει ο Ηρόδοτος (III, 60) και το οποίο αποτελούσε ένα από τα τρία μεγαλεπήβολα έργα του τυράννου, νομίζω ότι στην πρώτη αυτή φάση της έρευνας δεν μπορεί να γίνει με βεβαιότητα.

Η μέχρι σήμερα ανασκαφική έρευνά μας στο εξωτερικό πρανές του κυματοθραύστη έδωσε ευρήματα που χρονολογούνται το νωρίτερο μέχρι τους πρώι-

μους ελληνιστικούς χρόνους (300 π.Χ.), ενώ δεν έχουμε σκάψει ακόμη στη θεμελίωση για τον πλήρη προσδιορισμό της χρονολόγησης.

Επιπλέον, η μαρτυρία του Ηρόδοτου αναφορικά με τις διαστάσεις του πολυκράτειου λιμενικού έργου, ότι είχε δηλαδή βάθος 20 οργυιέων (35 μ. περίπου) και μήκος 2 στάδια (370 μ. περίπου) δε φαίνονται να ανταποκρίνονται σε αυτές του κυματοθραύστη που ερευνήσαμε. Και ενώ, όπως αναφέρθηκε, η ανασκαφή διακόπηκε χωρίς να φθάσουμε μέχρι τη θεμελίωση, έτσι ώστε να γνωρίζουμε το πραγματικό βάθος-ύψος του κυματοθραύστη, εντούτοις θεωρείται κάπως υπερβολική η αναφορά αυτή του Ηρόδοτου, αν συνυπολογιστεί το γεγονός ότι τα πλοία της εποχής εκείνης δε θα πρέπει να είχαν βύθισμα πάνω από 1 μ.

Επιπροσθέτως οι μέχρι σήμερα υπάρχουσες βιβλιογραφικές πληροφορίες που

έχουμε για την τοπογραφία του λιμανιού είναι υποθετικές, αφού δε βασίζονται σε ανασκαφικά δεδομένα¹⁸.

Κατά την άποψή μου και σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα ο υπό συζήτηση κυματοθραύστη αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη του αρχαϊκού λιμενικού έργου, που έγινε στους πρώιμους ελληνοιστικούς χρόνους. Η ύπαρξη του αρχαϊκού πολυκράτειου λιμενικού έργου κάτω από το σύγχρονο υφιστάμενο μόλο, που κατασκευάστηκε τον περασμένο αιώνα, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με απόλυτη βεβαιότητα, εφόσον δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα. Πολύ περισσότερο μάλιστα, όταν ένα τμήμα του ελληνοιστικού κυματοθραύστη έχει εντοπιστεί και πέρα από την εσωτερική πλευρά του σύγχρονου μόλου (αναφορά ΕΕΑ 1980 και σχέδιο του Human, στο R. Tolle-Kastenbein, *Herodot und Samos* 1976).

Έτσι, το πιθανότερο είναι ο μόλος του 19ου αι. να έχει κατασκευαστεί πάνω στο βόρειο τμήμα του κυματοθραύστη, στον οποίο υπάρχουν επεμβάσεις διαφόρων χρονικών περιόδων ανά τους αιώνες. Κάπου κάτω από τον ελληνοιστικό κυματοθραύστη βρίσκεται και το πολυκράτειο λιμενικό έργο. Ως απόδειξη του

γεγονότος αυτού παραθέτω δύο λεκανίδες, που βρέθηκαν ενσωματωμένες στο εξωτερικό πρανές του ελληνοιστικού κυματοθραύστη¹⁹ (εικ. 18). Οι λεκανίδες αυτές χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. η πρώτη και στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. (550 π.Χ.) η δεύτερη (πρβλ. αριθ. Ρ30983, Ρ29931 από τα ημερολόγια της Αρχαίας Αγοράς).

Για την πλήρη όμως τεκμηρίωση των όσων σημειώνονται και εικάζονται απαραίτητη είναι η συνέχιση της υποβρύχιας έρευνας στο αρχαίο λιμάνι της Σάμου.

18. K. Lehmann-Hartleben, Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres. *Klio Beih.* 14 (1923), σ. 55-58. RE 1B2 (λ. Samos) B. Der Hafen, στ. 2191-2192. V. Jantzen, *Samos* 1967, *JdI* 83 (1968), σ. 692. E. I. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τ. 4, Σάμος 1986, σ. 64-65. R. Tolle, *Die antike Stadt Samos*, Mainz 1969, σ. 48-51. V. Jantzen, *Forschungen in der Stadt Samos*, 1965-68, *AD* 24 (1969): Χρονικά, σ. 374-375. H. Kienast, *Die Stadtmauer von Samos*, *Samos XV*, Bonn 1978, σ. 38. R. Tolle-Kastenbein, *Herodot und Samos*, 1976, σ. 72-82.

19. H. P. Isler, *Das archaische Nordtotor*, *Samos IV*, Bonn 1978, σ. 159, πίν. 19, 597.

ARCHAEOLOGICAL CAMPAIGN IN THE ANCIENT HARBOUR OF SAMOS, 1988

ANGELIKI SIMOSSI

The underwater archaeological campaign in the ancient harbour of Samos was carried out from 8-9 to 14-10-1988; it was started as a result of the need to preserve the present day harbour of Pythagorion.

It was first necessary to rebuild the existing breakwater, which had suffered serious damage from the strong south winds which plague the area and the stormy seas. The existence of an ancient harbour installation was confirmed south of the present outer mole of the harbour of Pythagorion. It consists of a submerged stone structure, 480 m in length, and of a width so far unknown, since its upper inner surface has been covered by modern rubble from the disintegrating breakwater.

In order to determine the date of construction of the stone structure and, more important, to relate it to the harbour works which closed the harbour (Herodotus III, 60) as well as to find the depth of the foundations, a trench was excavated.

This harbour structure outside the area

of the main harbour and beyond the perimeter of the sea walls of the ancient city must have had a protective function. It protected the main harbour from the south winds and rough seas and made the anchorage safer.

It would certainly have provided a form of defensive fortification outside the walls for the harbour itself. We may therefore conclude that the stone structure acted as a breakwater.

Our excavation on the outer slope of the breakwater has yielded finds whose earliest date is the Early Hellenistic period (300 BC); but, we have not yet excavated the foundations to obtain a complete chronology. Perhaps the breakwater is a later addition to the Archaic harbour works, constructed in the Early Hellenistic period. On the other hand, we cannot be sure whether the Archaic Polycratean harbour works lie beneath the present mole, which was built in the last century, since there are no excavation data.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΥΣΙΑ ΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΗΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟ

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Η ανεξάρτητη παρουσία των Κυκλάδων στο χώρο του Αιγαίου, η ναυτική/εμπορική δραστηριότητα και η ανάπτυξη σχέσεων με τα περισσότερα γνωστά κέντρα της ευρύτερης περιοχής, καθώς και η καλλιτεχνική πρωτοτυπία αποτέλεσαν τα γνωρίσματα της δημιουργικότερης φάσης των Κυκλάδων κατά τους προϊστορικούς χρόνους, της πρώιμης εποχής του χαλκού. Τα στοιχεία αυτά, όλα ή μερικά κατά περίπτωση, περιορίζονται και προοδευτικά αμβλύνονται στις επόμενες δύο περιόδους της χαλκοκρατίας, που χαρακτηρίζονται από την επίδραση εξωγενών πολιτισμών, του μινωικού και του μυκηναϊκού. Ήδη από την αρχή της 2ης χιλιετίας το μινωικό στοιχείο παρεισφύει στο χώρο και βαθμιαία αλλοιώνει την πολιτιστική εικόνα της περιοχής, ενώ από το τέλος του 17ου αι. το ελλαδικό/μυκηναϊκό, ισχυροποιημένο και ταυτόχρονα αναζωογονημένο από την επαφή του με τους νησιωτικούς πολιτισμούς, της Κρήτης, αλλά και των Κυκλάδων, επεκτείνεται με αναγνωριστικές κινήσεις στο Αιγαίο, όπου κυριαρχούν οι Κρήτες, και καταλήγει να επιβάλει το ελλαδικό πνεύμα στα περισσότερα από τα νησιά.

Ο εκμυκηναϊσμός αυτός υπήρξε το τελικό αποτέλεσμα της μακρόχρονης διεργασίας των σχέσεων των Κυκλάδων με την ηπειρωτική Ελλάδα¹. Οι επαφές

του λίθου², συνεχίζονται δε και ενισχύονται κατά την πρώιμη, κυρίως, εποχή του χαλκού³, τη μέση⁴ και την αρχή της

1. Στην εξάρτηση συμφερόντων μπορεί να στηρίχτηκαν οι σχέσεις αυτές. Είναι πιθανή η εισαγωγή στις Κυκλάδες πρώτων υλών, εκτός άλλων, ξύλου και μετάλλων. Είναι βεβαία η προέλευση του μολυβιού και του αργύρου από την περιοχή του Λαυρίου από το τέλος της ΜΚ περιόδου, Ν. Η. Gale - Ζ. Α. Stos-Gale, *Cycladic Metallurgy*, στο MacGillivray and Barber (εκδ.) 1984, σ. 255-271. Επίσης, Dickinson 1977, σ. 37. Renfrew 1985, σ. 311. Η εξαγωγή οφειανού στην ηπειρωτική Ελλάδα συνεχίστηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της χώρας και κατά την περίοδο του χαλκού (Dickinson 1977, σ. 36, 103), ενώ και σμύριδα θα προερχόταν από τα νησιά αυτά.

2. C. Renfrew - Αr. Aspinall, σ. 257, 259, 266, 269, 270, στο C. Perles, *Les industries du Mésolithique et du Néolithique initial*, II, Bloomington, Indianapolis 1990, στο T. W. Jacobsen (εκδ.), *Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Fasc. 5.

3. C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, London 1972, σ. 202 κ.ε.

4. Ενδεικτικά, πρώιμη μινυακή φάση: Scholes 1956, σ. 23. Barber 1974, σ. 23, 25, 48-50. Dickinson 1977, σ. 21, 23. Ώριμη μινυακή φάση: R. M. Dawkins - J. P. Droop, *The Excavations at Phylakopi in Melos, BSA 17 (1910-11)*, σ. 16-18. Scholes 1956, σ. 11-13, κυρίως σ. 15-16, 21-22. Caskey 1972, σ. 376-377, 387. Barber 1974, σ. 30, 50. Dickinson 1977, σ. 21, 102. Τέλος μέσης χαλκοκρατίας: Scholes 1956, σ. 18, 20-21, 36 κ.ε. Barber 1974, σ. 31, 35, 50. Ο. Τ. Ρ. Κ. Dickinson., The

ύστερης⁵ με τη διείσδυση του κυκλαδικού, αρχικά, στοιχείου στην ηπειρωτική χώρα.

Το 15ο αι. διαπιστώνεται εντατικοποίηση των σχέσεων των δύο περιοχών⁶, από το 14ο όμως, κυρίως μετά την καταστροφή του ανακτόρου της Κνωσού, ο κυκλαδικός πολιτισμός, σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις του, αρχιτεκτονική —ταφική, οχυρωματική και σε μικρότερο βαθμό, οικιστική—, κεραμική, ειδωλοπλαστική, μικροτεχνία, ταφικά έθιμα, ακόμη και λατρεία, εμφανίζει περισσότερο ή λιγότερο μυκηναϊκό χαρακτήρα και από το χώρο αυτό προβάλλεται η εικόνα μιας μυκηναϊκής ή εκμυκηναϊσμένης περιοχής.

Στον τομέα της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, όπου η παράδοση των νησιών είναι παλαιότατη⁷, συναντώνται αρκετά από τα χαρακτηριστικά στοιχεία των ακροπόλεων της μυκηναϊκής Ελλάδας. Στην κατά το 13ο αι. επέκταση της παλαιότερης (ΥΚ Ι) οχύρωσης του οικισμού της Φυλακωπής, εκτός από την κυκλώπεια δόμηση, παρατηρούνται οδοντώσεις, εγκάρσιοι τοίχοι μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πρόσοψης, μερικές φορές και δωμάτια, ανάλογες κατασκευές των οποίων απαντούν στην ηπειρωτική Ελλάδα⁸. Κυκλώπεια τεχνική διαπιστώνεται και στα τείχη των νεότερων ακροπόλεων του Αγίου Ανδρέα Σίφνου και Κουκουναριών Πάρου⁹.

Definition of Late Helladic I, BSA 69 (1974), σ. 112 και Dickinson 1977, σ. 22, 23, 36, 95-96, 98, 99, 108. Davis 1979, σ. 146, 153 κ.ε. Τα λίγα, απλά, ύστερα

ΜΕ κοσμήματα είναι δυνατόν να εμπνέονται από ανάλογα αντικείμενα των νησιών. Πρβλ. E. Protonotariou-Deilaki, Burial Customs and Funerary Rites in the Prehistoric Argolid, OpAth XL (1990), σ. 76, εικ. 11. Caskey 1972, σ. 385-86 (ΜΜ ΠΒ-ΙΙΑ).

5. Οι σχέσεις αυτές υποδηλώνονται κυρίως από την κεραμική και σε μικρότερο βαθμό από άλλα ευρήματα. Ενδεικτικά για την κεραμική, Scholes 1956, σ. 30-31. Barber 1974, σ. 33, 35, 50. Fr. Schachermeyr, Die Aegaeische Fruezeit, II, Mykenische Zeit und die Gesittung von Thera, Wien 1976, σ. 215-221, 235. Dickinson 1977, σ. 46, 52. E. Vermeule - V. Karageorghis, Mycenaean Pictorial Vase Painting, Cambridge, Massachusetts, London 1982, σ. 72, 73. Για άλλα κοινά στοιχεία, Dickinson 1977, σ. 83. Sp. Iakovidis, Thera and Mycenaean Greece, AJA 83 (1979), σ. 101-102. L. Morgan, Morphology, Syntax and the Issue of Chronology, στο MacGillivray and Barber (εκδ.) 1984, σ. 166 κ.ε. Ch. Doumas, Trade in the Aegean in the Light of the Thera Excavations, στο Traffici Micenei nel Mediterraneo. Problemi storici e documentazione archeologica, Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, Taranto 1986, σ. 233-234. Χρ. Μπουλώτης, Οι Μυκηναϊκές τοιχογραφίες, στο Ο Μυκηναϊκός κόσμος. Πέντε αιώνες Πρώιμου Ελληνικού πολιτισμού 1600-1100 π.Χ., Υπουργείο Πολιτισμού - Ελληνικό τμήμα ICOM, Αθήνα 1988, σ. 37.

6. Scholes 1956, σ. 24-27, 39. Barber 1974, σ. 46. Barber 1981, σ. 2-8. J. F. Cherry - J. L. Davis, The Cyclades and the Greek Mainland in LC I: The Evidence of the Pottery, AJA 86 (1982), σ. 333-341.

7. Ήδη στην οχύρωση της Αγίας Ειρήνης Κέας, περίοδος V, διαπιστώνεται πρωτοκυκλώπεια τεχνική, Sp. Iakovidis, Wehrbauten, Arch. Hom. Kapitel E (1977), σ. 166. J. L. Davis, Keos. Ayia Irini: Period V, Mainz on Rhine 1986, τ. V, σ. 8 κ.ε. και σ. 104.

8. Renfrew 1985, σ. 81. Barber 1987, σ. 67-68, 235. Βλ. και Iakovidis, ό.π., σ. 168-170.

9. Β. Φιλιππάκη, Η Ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα Σίφνου, AAA 6 (1973), σ. 93-103. Η ίδια, Ανασκαφάι Αγίου Ανδρέα Σίφνου, ΠΑΕ 1977, 357-360. Schilardi 1984, σ. 184-206.

Παρά την παραδοσιακή κυκλαδική, λόγω και των περιβαλλοντικών συνθηκών¹⁰, πολεοδομική οργάνωση και την υπεροχή των νησιωτικών δομικών μορφών στην οικιστική αρχιτεκτονική, κατασκευάζεται στην αρχή του 14ου αι. στη Φυλακωπή (IIIiii), το μοναδικό προς το παρόν στα νησιά αυτά μέγαρο με σύστημα διαδρόμων και βοηθητικών χώρων ανάλογο με μυκηναϊκά συγκροτήματα¹¹.

Η χρήση των βασικών μυκηναϊκών τύπων τάφων, θολωτών¹² και θαλαμοειδών¹³, αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο για την εναρμόνιση του τοπικού πολιτισμού με το μυκηναϊκό πνεύμα¹⁴.

Η εισηγμένη και τοπικής κατασκευής κεραμική των νησιών παρουσιάζει ενιαίο χαρακτήρα με εκείνον της ΥΕ IIIA και της, κυρίως πρώιμης, ΥΕ IIIB της ηπειρωτικής Ελλάδας¹⁵.

Μυκηναϊκά είναι και τα ειδώλια του 14ου, 13ου, ακόμη και του 12ου αι., εισηγμένα και τοπικής κατασκευής, όλων των γνωστών τύπων¹⁶, καθώς και τα ειδώλια από το Ιερό της Φυλακωπής¹⁷, με την εξαίρεση μερικών, κυρίως των ανδρικών¹⁸.

Ελλαδική, επίσης, επίδραση διαπιστώνεται στα όπλα και στη μεταλλουργία γενικά¹⁹, στα κοσμήματα²⁰, στην ελεφαντουργία²¹ και σε μικρό βαθμό, όπως είναι επόμενο, στη σφραγιδογλυφία²².

Παράλληλα, στα ταφικά έθιμα ακολουθούνται μυκηναϊκές συνήθειες. Οι τά-

11. Barber 1974, σ. 17. Barber 1981, σ. 9.

12. Δεσπίνης 1979, σ. 228-235 (Τήνος). AM XXIII (1898), σ. 362 (Μύκονος). Κλ. Στεφάνου, Ανασκαφικά εργασία εν Νάξω, ΠΑΕ 1908, σ. 64, 116.

13. Οι θαλαμοειδείς τάφοι ακολουθούν την τυπική ελλαδική μορφή, πρβλ.: Φ. Παπαδοπούλου, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 513. Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 250. Καρδάρη 1977, 1-2. Μία, προς το παρόν, περίπτωση κτιστού θαλαμοειδούς αναφέρεται στα Λυγαρίδια της Νάξου, Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 505-506.

14. Ο νεότερος γνωστός κιβωτιόσχημος αποκάλυφθηκε στον Αϊλά Νάξου και χρονολογείται από τον Barber στην ΥΚ I (Barber 1981, σ. 237). Πρόκειται για τον τάφο 24, βλ. Γ. Παπαθανασόπουλος, Κυκλαδικά Νάξου, ΑΔ 17 (1961-2): Μελέται, σ. 130-131, ο οποίος όμως θα ήταν προτιμότερο να θεωρηθεί ΜΚ. Πρβλ. J. - G. Overbeck, Consistency and Diversity in the Middle Cycladic Era, στο Davis - Cherry (εκδ.) 1979, σ. 108.

15. Scholes 1956, σ. 31-34. Barber 1974, σ. 41, 46. Davis 1979, σ. 143. Barber 1981, σ. 9-10.

16. Ενδεικτικά, El. French, The Figures and Figurines, στο Renfrew 1985, σ. 231 κ.ε. (ΥΕ IIIΓ), σ. 252 κ.ε., 261 κ.ε., 279-280. Ν. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφά Νάξου, ΠΑΕ 1960, πίν. 279α-β (τάφος Γ Καμινιού).

17. French, ό.π., σ. 211 κ.ε., 236 κ.ε., 277, 279.

18. Ό.π., σ. 211, 213, 233 κ.ε., 277.

19. Πρβλ. Renfrew 1985, σ. 317 κ.ε. Δεσπίνης 1979, σ. 235, πίν. 143β. Καρδάρη 1977, σ. 8, πίν. 7, δ, ε. Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 250.

20. Πρβλ. Renfrew 1985, σ. 317 κ.ε. Δεσπίνης 1979, σ. 235, πίν. 143γ. Καρδάρη 1977, σ. 4 κ.ε., πίν. 2, 3, 4, 5. Ν. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 250.

21. Πρβλ. H. Gallet de Santerre - J. Treheux, Rapport sur le dépôt égéen et géométrique de l'Artemision sur Délos, BCH 71-72 (1947-1948), σ. 148-254. Καρδάρη 1977, σ. 7-8.

22. Ενδεικτικά, J. G. Younger, The Sealstones, στο Renfrew 1985, σ. 290. Δεσπίνης 1979, σ. 235, πίν. 143δ.

10. Dickinson 1977, σ. 66, 110. Barber 1987, σ. 229.

φοι είναι οικογενειακοί με τους παλαιότερους νεκρούς παραμερισμένους στα τοιχώματα του θαλάμου. Στο δάπεδο ανοίγονται λακκοειδείς τάφοι ή απλά ορύγματα για πρωτογενή ταφή ή ανακομιδή και, τέλος, τα είδη των κτερισμάτων είναι όμοια με εκείνα που προτιμώνται και χρησιμοποιούνται στην ηπειρωτική Ελλάδα²³.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το χαρακτήρα της μυκηναϊκής παρουσίας στην περιοχή και το βαθμό εκμυκηναϊσμού των Κυκλάδων και ιδιαίτερα της Μήλου εμφανίζει η κατά το 14ο αι. ίδρυση και η μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 12ου αι. χρήση του Ιερού της Φυλακωπής, ανάλογου σε σημασία, σε ευρήματα και στην, εν μέρει, διευθέτηση των χώρων με τα ΥΕ ΠΙΒ2 κτίρια των Ειδώλων και των Τοιχογραφιών του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών και με το νεότερο Ιερό της Τίρυνθος²⁴.

Παρά την αποδιοργάνωση και την τελική κατάρρευση του μυκηναϊκού ανακτορικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος κατά την αρχή της ΥΕ ΠΙΓ περιόδου, το δίκτυο των εξωτερικών επαφών και συναλλαγών εξακολούθησε για ένα διάστημα, πιθανώς ολόκληρο το 12ο αι., να λειτουργεί. Οι πληροφορίες για την περίοδο αυτή στις Κυκλάδες είναι προς το παρόν περιορισμένες. Διαπιστώνεται όμως από τα υπάρχοντα, ακόμη κοινά με τον ελλαδικό χώρο, στοιχεία, παρά τη διαφοροποίηση που επικρατεί πλέον στην τέχνη με την, εξαιτίας γενικότερων ιστορικών ανακατατάξεων, ανάπτυξη τοπικών χαρακτηριστικών και άλλων, εκτός της μυκηναϊκής, επιδράσεων ότι

οι επαφές των δύο περιοχών εξακολουθούν²⁵.

Ανάλογη με την ηπειρωτική Ελλάδα υπομυκηναϊκή φάση δεν μπορεί ακόμη να προσδιορισθεί. Εντούτοις, από τον τελευταίο εν χρήσει χώρο, ΒΒ του ναού της Αγίας Ειρήνης προέρχεται κεραμική που παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνην του Λευκαντί και ανήκει στον 11ο αι.²⁶, ενώ επίσης ελλαδικές αντιστοιχίες, μεταξύ των οποίων και με την υπομυκηναϊκή Αθήνα, διαπιστώνονται σε ελάχιστο, προς το παρόν, αριθμό αγγείων από τις Κουκουναριές²⁷.

Η βαθμιαία, επομένως, διαδικασία αλλαγής της πολιτιστικής εικόνας των Κυκλάδων, που άρχισε κατά τη μέση

23. Για τη σημασία των κοινών τύπων τάφων και ταφικών εθίμων, El. Schofield, *Coming to Terms with Minoan Colonists*, *OpAth 32* (Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June, 1982), σ. 47.

24. C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA 1985*, Suppl. 18, σ. 407 - 410.

25. Όπως ενδεικτικά φαίνεται από την κεραμική που χρονολογείται στο 12ο αι. (Scholes 1956, σ. 34-35. Schilardi 1984, σ. 195, 200, 202. P. A. Mountjoy, *The Pottery*, στο Renfrew 1985, σ. 151 κ.ε.), από τα ειδώλια (French, ό.π., (βλ. υποσημ. 16), σ. 231 κ.ε.) και τους τάφους στο Καμίνο και στα Απλώματα (N. Ζαφειρόπουλος, *ΑΔ 16* (1960): *Χρονικά*, σ. 249-50 και ΠΑΕ 1960, σ. 329-340. Καρδάρη 1977).

26. M. E. Caskey, *The Temple at Ayia Irini Kea: Evidence for the Late Helladic IIIC Phases*, στο MacGillivray and Barber (εκδ.) 1984, σ. 252-253.

27. Schilardi 1984, σ. 204. Επίσης, Scholes 1956, σ. 35.

εποχή του χαλκού με την εξάπλωση του κρητικού πολιτισμού, ολοκληρώθηκε κατά την τελευταία περίοδο της ύστερης εποχής του χαλκού με την τελική επικράτηση των Μυκηναίων στην περιοχή και, γενικότερα, στην ανατολική Μεσόγειο.

Εντούτοις, παρά την καθ' όλα έντονη συμμετοχή των νησιών αυτών στη μυκηναϊκή κοινή, οι Κυκλάδες δεν αναφέρονται στο Νηών Κατάλογο (Ιλιάς Β, 487-760) και δεν φαίνεται να λαμβάνουν μέρος στην τρωική εκστρατεία. Από τα νησιά του Αιγαίου περιλαμβάνονται σ' αυτόν η Εύβοια, η Σαλαμίνα, η Αίγινα, η Κρήτη, η Ρόδος, η Σύμη, η Νίσυρος, η Κάρπαθος, η Κάσος, η Κως και οι νήσοι Καλύδνες²⁸, που αποτελούν εξίσου με τα Κυκλαδονήσια ή και σε λιγότερο από αυτά βαθμό περιοχές μυκηναϊκές ή εκμυκηναϊσμένες. Η Εύβοια, για την οποία γίνεται λόγος αμέσως μετά τους Λοκρούς: *οἱ ναίουσι πέρην ἱερῆς Εὐβοίης* (Ιλιάς Β, 535) και η Σαλαμίνα, που αναφέρεται μετά την Αθήνα, κοντά στις δυνάμεις της οποίας παρατάσσονται τα δώδεκα πλοία της (Ιλιάς Β, 558), κατατάσσονται με τις θέσεις της κεντρικής Ελλάδας, με την οποία αρχίζει ο κατάλογος. Η Αίγινα τοποθετείται με τις παράλιες θέσεις της Αργολίδας (Ιλιάς Β, 562), ενώ τα υπόλοιπα προς ανατολάς νησιά απαριθμούνται μετά τις περιοχές της βορειοδυτικής Ελλάδας, ύστερα από τους Αιτωλούς, χωρίς οιαδήποτε σύνδεση (Ιλιάς Β, 645)²⁹. Πρώτη καταγράφεται η Κρήτη³⁰ και στη συνέχεια τα Δωδεκάνησα, από ΝΔ. προς ΒΑ.³¹

Ποια ερμηνεία θα μπορούσε να δοθεί

στην απουσία αυτή, που συμπληρώνεται ήδη στην αρχαιότητα, αφού στον κατάλογο του Δίκτυος προστίθενται, μεταξύ άλλων, οι Κυκλάδες³²;

Το γεγονός είναι πράγματι περίεργο, διότι, εκτός από την παρουσία του έντονου μυκηναϊκού στοιχείου στην περιοχή, αρκετά από τα νησιά αυτά βρίσκονται στην πορεία πλεύσης προς την Τροία³³ και προς Α. γενικότερα, θα είχαν δε χρησιμοποιηθεί τουλάχιστον ως σταθμοί του στόλου, που έλαβε μέρος στην εκστρατεία αυτή, την οποία *θαλάσση ἤδη πλείω χρώμενοι ξυνεξῆλθον* (Θουκυδίδης Ι, 3). Πώς λοιπόν οι παραδοσιακά ναυτικοί Κυκλαδίτες δεν μετέχουν σε μία τέτοια επιχείρηση, στην οποία λαμβάνουν μέρος, με τη ναυτική υποστήριξη του Αγαμέμνονα και οι Αρκάδες, μολοντί... *οὐ σφι θαλάσσια ἔργα μεμῆλει* (Ιλιάς Β, 612); Πώς δεν αναφέρονται ενδεικτικά για το χώρο, όπως συμβαίνει σε άλλες περιοχές³⁴, τουλάχιστον, η Μήλος, η *ἀξιολογότερα* των

28. Στράβων 10, 5, 19. R. Hope Simpson - J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970, 123-125.

29. Hope Simpson - Lazenby, *ό.π.*, σ. 168.

30. V. Burt, *Νεών Κατάλογος*, *Klio Beiheft* 49, 1961, σ. 81.

31. T. W. Allen, *The Homeric Catalogue*, *JHS* 30 (1910), σ. 307.

32. *Ό.π.*, σ. 294, 309. Ο ίδιος, *Homer. The Origins and the Transmission*, Oxford 1924, σ. 162, 181.

33. Πρβλ. Οδύσσεια ζ, 162-166.

34. Όπως διαπιστώνεται και στην Αττική. Στράβων 9, 1, 5. Hope Simpson - Lazenby, *ό.π.*, σ. 56.

Κυκλάδων (Στράβων 10, 5, 1), ή η μεγαλύτερη σε έκταση Νάξος;

Στην παρούσα φάση της έρευνας, που συνεχίζεται εντατικά, μπορεί να διατυπωθούν μόνον υποθέσεις που στηρίζονται στα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα, στην Ιλιάδα και στο πρώτο βιβλίο του Θουκυδίδη. Τόσο στο έπος (Ιλιάς Β, 100-109) όσο και στον Θουκυδίδη (Ι, 9, 4), που ακολουθεί το ομηρικό κείμενο, τονίζεται ότι ο Αγαμέμνων ήταν βασιλεύς πολλών νήσων και όλου του Άργους³⁵. Επί πλέον, ο Θουκυδίδης γράφει: *οὐκ ἂν οὖν νήσων ἔξω τῶν περιοικίδων (αὗται δὲ οὐκ ἂν πολλαὶ εἶεν) ἠπειρώτης ὦν ἐκράτει εἰ μὴ τι καὶ ναυτικὸν εἶχεν*.

Τα γειτονικά στην Αργολίδα νησιά είναι ο Πόρος, η Ύδρα, ο Δοκός και οι Σπέτσες, ενώ η Αίγινα, που δεσπόζει στο Σαρωνικό κόλπο, περιλαμβάνεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, στον Κατάλογο με τις παράλιες αργολικές θέσεις. Στα πρώτα τέσσερα νησιά διαπιστώνονται περισσότερα ή λιγότερα μυκηναϊκά ευρήματα³⁶ και είναι πολύ πιθανό να ανήκαν στην επιρροή της αργολικής επικράτειας μαζί με τις απέναντί τους, σε ελάχιστη απόσταση, ηπειρωτικές παράλιες περιοχές, την Τροιζήνα και την Ερμιόνη, οι οποίες περιέχονται στον Κατάλογο (Ιλιάς Β, 560-561)³⁷.

Μακρύτερα, τα αμέσως κοντινότερα όμως στην Αργολίδα, είναι τα δυτικά Κυκλαδονήσια: η Σέριφος, *ἐν ἣ τὰ περὶ τὸν Δίκτυν μεμύθουται, τὸν ἀνεγκύσαντα τὴν λάρνακα τοῖς δικτύοις τὴν περιέχουσαν Περσέα καὶ τὴν μητέρα Δανάην* (Στράβων 10, 5, 10), η Σίφνος, η Κίμωλος, όπου η ανευρεθείσα μυκηναϊκή κεραμική ανήκει στο 13ο, αλλά και στο

12ο αι.³⁸, και, ως ένα βαθμό, η Μήλος, *διέχουσα τοῦ Ἑρμιονικοῦ ἄκρωτηρίου, τοῦ Σκυλλαίου, σταδίους ἑπτακοσίους* (Στράβων 10, 5, 1)³⁹, θέσεις με πολλά ή λιγότερα μυκηναϊκά κατάλοιπα, απ' όπου επιτυγχάνεται η ευκολότερη και ασφαλέστερη διακίνηση από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο στα κεντρικά και ανατολικά νησιά των Κυκλάδων και

35. Αν και το κράτος του Αγαμέμνονος στον Κατάλογο εκτείνεται προς τη βόρεια παραλία της Πελοποννήσου (Ιλιάς Β, 569-580), η δε Αργολίδα και τα νησιά αποδίδονται στο Διομήδη (Β, 559-567), παραμένει γεγονός ότι ο ηγεμόνας της Αργολίδας κυριαρχούσε και σε νησιά. Επίσης, Hope Simpson-Lazenby, *ό.π.*, σ. 70-71.

36. Πόρος: S. Wide - L. Kjellberg, *Ausgrabungen auf Kalaureia*, AM 20 (1895), σ. 297, 299-300, 300-302. A. Frickenhaus - W. Mueller, *Aus der Argolis. Bericht ueber eine Reise vom Herbst 1909*, AM 36 (1911), σ. 37-38. G. Welter, *Troizen und Kalaureia*, Berlin 1941, σ. 10-11. Από την απέναντι πελοποννησιακή ακτή, τόσο στην περιοχή του Γαλατά όσο και στη χερσόνησο των Μεθάνων, τα ευρήματα, τουλάχιστον για την ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΒ περίοδο, είναι πολλά και ιδιαίτερα σημαντικά, όπως με πληροφόρησε η κ. Ελ. Κονσολάκη, που διενεργεί ανασκαφή στο χώρο. Ύδρα: R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, N. Jersey 1981, σ. 30. Δοκός: Hope Simpson, *ό.π.*, σ. 32. ΕΙ. French, *Archaeology in Greece 1989-90*, AR 1989-90, σ. 11. Σπέτσες: Hope Simpson, *ό.π.*, σ. 32. Επίσης, Α. Κύρου, Στο σταυροδρόμι του Αργολικού, Αθήνα 1990, σ. 243 κ.ε. (Ύδρα), σ. 250-251 (Δοκός), σ. 251-253 (Σπέτσες).

37. Hope Simpson - Lazenby, *ό.π.*, σ. 62.

38. Φ. Ν. Ζαφειροπούλου, *Περί του αρχαίου νεκροταφείου εις τον ὄρμον Λίμνης της Κιμώλου, Κιμωλιακά Γ* (1973), σ. 83, 90, εικ. 12.

39. Προ του Σκυλλαίου βρίσκονται δύο μικρά, ακατοίκητα σήμερα νησιά, που ονομάζονται Τσελεβίνια, Welter, *ό.π.*, σ. 5. Κύρου, *ό.π.*, σ. 239.

από εκεί προς Ν.⁴⁰ και προς Α. Η θέση του πολυνήσου ήταν, όπως φαίνεται, καίρια για την εξάπλωση των Μυκηναίων στα ΝΑ., καθώς και η παραδοσιακή ναυτική ικανότητα των κατοίκων του, με συνέπεια ο προσεταιρισμός ή η κατάκτησή του να γίνεται απαραίτητη.

Μεταξύ των νησιών που βρίσκονται στα άκρα των Κυκλάδων και αποτελούν βασικούς σταθμούς-γέφυρες για τη ναυσιπλοΐα στο χώρο, η Μήλος, στα ΝΔ., διαθέτει πολλά κοινά στοιχεία με την ηπειρωτική χώρα, ιδιαίτερα την περιοχή της Αργολίδας, τόσο κατά την περίοδο της μυκηναϊκής εξάπλωσης προς Α. όσο και αργότερα, κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁴¹. Η Κέα, στα ΒΔ., που από πολύ ενωρίς είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με τη γειτονική Αττική⁴², φαίνεται να διατηρεί κατά το 14ο και 13ο αι. επαφές, κυρίως με τις δυτικές παράκτιες θέσεις της⁴³, ενώ κατά το 12ο αι. στρέφεται προς τους οικισμούς της ανατολικής παραλίας και τη νοτιοανατολική Εύβοια⁴⁴. Η Τήνος, στα ΒΑ., που υποκαθιστά την ακόμη φτωχή σε μυκηναϊκά ευρήματα Άνδρο⁴⁵, το ακραίο, βορειοανατολικότερο νησί, εμφανίζει στο βόρειο, κυρίως, τμήμα της έντονο το μυκηναϊκό στοιχείο, που επισημαίνεται από το θολωτό τάφο της Αγίας Θέκλας και τα κτερίσματά του, που ανήκουν στο 13ο και στην αρχή του 12ου αι.⁴⁶, και, τέλος, στα ΝΑ. η Νάξος παρουσιάζει από την αρχή της 2ης χιλιετίας μέχρι το τέλος του 12ου αι. αδιάκοπη, με αυξομειούμενη ένταση, επαφή με την ηπειρωτική Ελλάδα⁴⁷, ενώ τα ευρήματα από την Αμοργό υποδεικνύουν σχέσεις καθ' όλη τη διάρκεια της τρίτης φάσης της ύστε-

ρης εποχής του χαλκού⁴⁸.

Μπορεί λοιπόν να θεωρηθεί ότι οι Κυκλάδες, κατά μεμονωμένα νησιά ή ομάδες, ανήκαν στη σφαίρα της ιδιαίτερης επιρροής αχαϊκών επικρατειών, κέντρων της Αργολίδας, ή ακόμη της Αττικής και της Εύβοιας, και για το λόγο αυτό εύλογα παραλείπονται από τον Κατάλογο ως γνωστοί σύμμαχοι και φυσικοί ακόλουθοι μιας ή περισσότερων επικρατειών της μυκηναϊκής Ελλάδας. Η πιθανή αυτή υπαγωγή των νησιών στη σφαίρα της ελλαδικής κυριαρχίας και επίδρασης φαίνεται να πραγματοποιήθηκε, στα περισσότερα, χωρίς βία⁴⁹, στηρίχθηκε δε στην αμοιβαιότητα συμφερόντων, με αποτέλεσμα την ειρηνική διαβίωση στο σταυροδρόμι αυτό του Αιγαίου.

40. Στράβων 10, 5, 1.

41. Όπως προκύπτει από την οχύρωση, το μέγαρο, τους τάφους, το Ιερό, με μεγάλο τμήμα του περιεχομένου του, και τα λοιπά ευρήματα τόσο της Φυλακωπής όσο και γενικότερα της Μήλου, βλ. Barber 1981, σ. 17-18.

42. C. Renfrew, ό.π. (βλ. υποσημ. 3), σ. 69-70, 75-76, J. E. Coleman, Keos I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery, Princeton 1977, σ. 100-102. Επίσης, Davis, ό.π. (βλ. υποσημ. 7), σ. 103.

43. Η ΥΕ ΙΙΙΑ, κυρίως, και ΥΕ ΙΙΙΒ κεραμική του νησιού εμφανίζει πολλές ομοιότητες με εκείνη από τα νεκροταφεία της Αλυκής και, ως ένα βαθμό, της Βάρκιζας.

44. Barber 1981, 12. M. E. Caskey, ό.π. (βλ. υποσημ. 26), σ. 241 κ.ε.

45. Scholes 1956, σ. 31.

46. Δεσπίνης 1979.

47. Barber 1981, σ. 13.

48. Ό.π., σ. 15, 17.

49. Εξαίρεση, πιθανόν, αποτελεί η Φυλακωπή, Barber 1981, σ. 8.

Από τη συνεχιζόμενη μελέτη των ευρημάτων, από τα παλαιά και τα νέα στοιχεία, που έρχονται στο φως, αναμένεται να προκύψουν τα δεδομένα που θα επαληθεύσουν ή θα διαψεύσουν τις υπο-

θέσεις, που θα δώσουν απαντήσεις σε πολλαπλά ερωτήματα και που θα οδηγήσουν σε νέους τρόπους προσέγγισης της ιστορικής πραγματικότητας των Κυκλάδων κατά την ύστερη χαλκοκρατία.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Barber 1974: R. L. N. Barber, Phylakopi 1911 and the History of the Later Cycladic Bronze Age, BSA 69 (1974), σ. 1-53.

Barber 1981: R. L. N. Barber, The Late Cycladic Period: A Review, BSA 76 (1981), σ. 1-21.

Barber 1987: R. L. N. Barber, The Cyclades in the Bronze Age, London.

Caskey 1972: J. L. Caskey, Investigations in Keos. Part 2: A Conspectus of the Pottery, Hesperia 41 (1972), σ. 357-401.

Davis 1979: J. L. Davis, Minos and Dexithea: Crete and the Cyclades in the Late Bronze Age, στο Davis - Cherry (εκδ.), σ. 143-157.

Davis - Cherry (εκδ.) 1979: J. L. Davis - J. F. Cherry (εκδ.), Paper in Cycladic Prehistory. Monograph 14. Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.

Δεσπίνης 1979: Γ. Δεσπίνης, Ανασκαφαί Τήνου,

ΠΑΕ 1979, σ. 228-235.

Dickinson 1977: O. T. P. K. Dickinson, The Origins of Mycenaean Civilization, SIMA 49, Göteborg.

Καρδάρá 1977: Χρ. Καρδάρá, Απλώματα Νάξου. Κινητά ευρήματα τάφων Α και Β (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 88), Αθήναι.

MacGillivray - Barber (εκδ.) 1984: The Prehistoric Cyclades: Contribution to a Workshop on Cycladic Chronology, Edinburgh.

Renfrew 1985: C. Renfrew, The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi, BSA 1985, Suppl. 18.

Schilardi 1984: D. Schilardi, The LH IIIC Period at the Koukounaries Acropolis on Paros, στο MacGillivray and Barber (εκδ.) 1984, σ. 184-206.

Scholes 1956: K. Scholes, The Cyclades in the Later Bronze Age: A Synopsis, BSA 51 (1956), σ. 9-40.

THE CYCLADES IN THE MYCENAEAN PERIOD

CONJECTURES ABOUT THEIR ABSENCE FROM THE CATALOGUE OF SHIPS

N. POLYCHRONAKOU-SGOURITSA

A strong Mycenaean presence is apparent in the Cyclades from the 14th c. BC, which determined the character of the islands in nearly every aspect of their culture, especially during the LH IIIA2 and LH IIIB periods. Nevertheless, in spite of the mycenaeanizing of the region and the strategic situation of the islands in the Aegean, there is no mention of the Cyclades in the Catalogue of Ships (Ilias II,

487-760) nor do they appear to have taken part in the Trojan expedition. Their absence could have been due to the status of the Cyclades, as individual islands or as groups, within the sphere of influence of the Achaean states; and this might have led to their omission from the Catalogue, because they were known allies and supporters of one or more of the centres of Mycenaean Greece.

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DU COMMERCE DU CUIVRE À CHYPRE

CATHERINE AUBERT

Les matières premières, les denrées de base, les objets de prestige constituent la majeure partie des produits qui circulent sur de longues distances et ils appartiennent, de ce fait, à des domaines où l'archéologie sous-marine fournit la plus grande partie des informations.

Le commerce des métaux est particulièrement bien attesté, au cours de la seconde moitié du deuxième millénaire, grâce aux très nombreux lingots de cuivre en forme de "peau de boeuf" trouvés en Méditerranée centrale et orientale (figs. 1-2). Ils proviennent des milieux sous-marin et terrestre (Tableau I) et s'élèvent aujourd'hui à plus de 330 exemplaires. Parmi eux, on dénombre quelques exemplaires en bronze et 17 en étain¹. Ce matériel a été largement étudié² mais la documentation archéologique reste très incomplète, en particulier pour le matériel trouvé en milieu terrestre. Nous manquons, dans nombre de cas, d'indices chronologiques et d'éléments relatifs au contexte. Des analyses métallographiques ont été effectuées par plusieurs laboratoires³ mais la quantité de lingots traités est encore faible et ne permet d'identifier ni des mines ni des régions de provenance pour l'ensemble du matériel recensé. Seule l'analyse systématique des lingots venant de gisements importants, comme ceux de Kymi, Gélidonya et Kaş pourrait mettre en évidence des zones de provenance du métal de façon beaucoup plus nette. Les infor-

mations que l'on peut tirer de ces gisements devraient être particulièrement significatives, non seulement à cause du grand nombre d'individus mais surtout à cause de la nature de leur contexte. Le fait qu'ils proviennent du milieu sous-marin, de même que six lingots isolés (Tableau I), fait qu'on ne peut pas privilégier telle ou telle région de provenance. Ce sont de toutes façons des objets sortis de leur lieu d'origine et leur étude devrait faire progresser considérablement les connaissances sur la métallurgie de l'Âge du Bronze et sur l'impact économique et historique des régions d'où proviennent ces stocks de cuivre. Toutefois, les résultats d'analyses des lingots en forme de "peau de boeuf" vont quelque peu à l'encontre de celles effectuées sur les objets manufacturés. Il ressort de ces travaux qu'un certain nombre de pièces venant de Crète et de Grèce seraient faites, en grande majorité, à partir de cuivre du Laurion et pour un assez faible pourcentage à partir de cuivre chypriote. Ces conclusions s'opposent à celles qui concernent les lingots mycé-

1. Bass *et al.* 1989, p. 276.

2. Buchholz 1959; Bass 1967; Catling 1964; Muhly *et al.* 1980; Lo Schiavo 1986; Bass *et al.* 1989.

3. Cf. notamment : Balmuth - Tylecote 1976, p. 200; Stos-Gale *et al.* 1986.

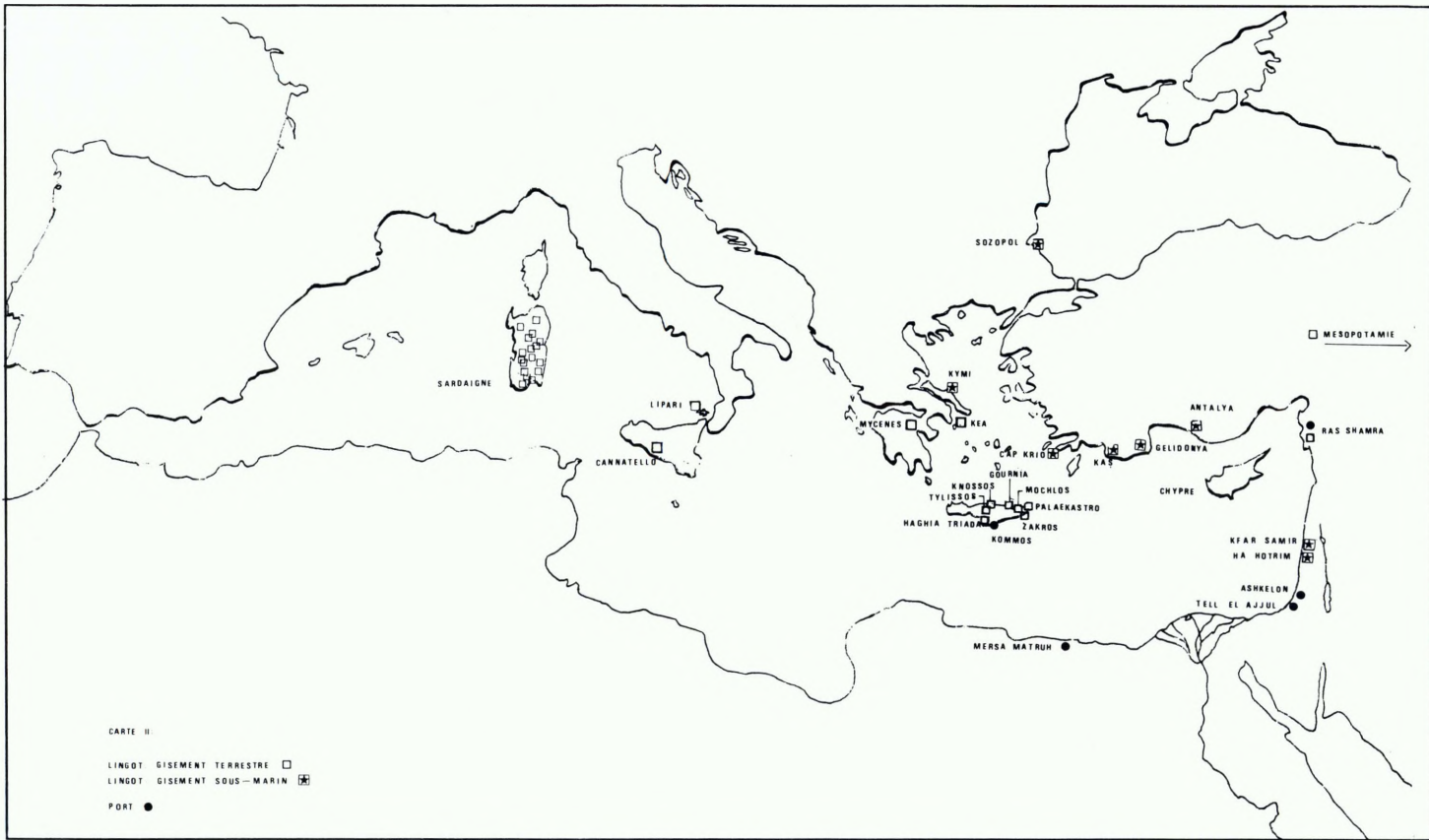

Fig. 1. Répartition des lingots en Méditerranée et des ports dans le bassin oriental.

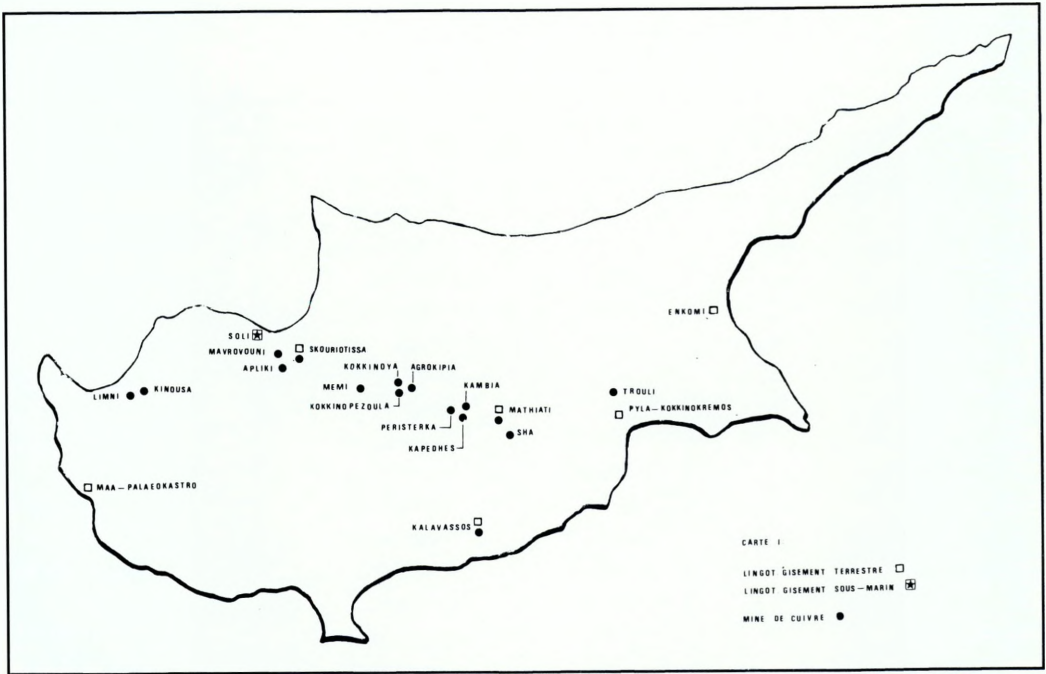

Fig. 2. Répartition des lingots et des mines de cuivre à Chypre.

niens dont le métal serait chypriote⁴. Bien que ces résultats soient obtenus à partir d'un nombre limité de documents, on s'interroge nécessairement sur l'utilisation des lingots mycéniens d'origine chypriote. Étaient-ils fondus pour la fabrication de séries spécifiques, qui auraient échappé à la sélection des chercheurs, ou étaient-ils stockés à des fins strictement monétaires, étant destinés ensuite à être échangés contre d'autres produits⁵? Face à ces incertitudes, il faut recourir à un autre type d'informations pour évaluer le rôle de tel ou tel pays producteur à la fin du deuxième millénaire.

Chypre a de longue date été désignée comme un lieu de production du cuivre mais un certain nombre de preuves restent à apporter pour les périodes les plus anciennes. Bien que l'origine chypriote de la grande majorité des lingots de cuivre en forme de "peau de bœuf", ait été souvent avancée, cette question fait encore l'objet

4. Gale - Stos-Gale 1983, pl. LXV.

5. Cette question ne peut pas trouver de réponse dans l'état actuel des recherches et nécessite de plus amples investigations.

TABLEAU I

Provenance	Quantité	Matériau	Etat	Gisement
Cannatello	1	cuivre	fragmentaire	terrestre
Lipari	1	bronze	fragmentaire	terrestre
Sardaigne	20	cuivre	complet, frag.	terrestre
Sozopol	1	cuivre	complet	sous-marin
Mycènes	2	cuivre	complet	terrestre
Kymi	18	cuivre	complet	sous-marin
Kea	1	cuivre	complet	terrestre
Tylassos	1	cuivre	complet	terrestre
Gournia	2	cuivre	fragmentaire	terrestre
Haghia Triada	19	cuivre	complet	terrestre
Knossos	1	cuivre	fragmentaire	terrestre
Mochlos	1	cuivre	fragmentaire	terrestre
Palaekastro	1	cuivre	fragmentaire	terrestre
Kato Zakros	6	cuivre	complet	terrestre
Chios	1	cuivre	fragmentaire?	terrestre
Cap Krio	1	cuivre	complet?	sous-marin
Kaş	+ 200	Cu, Sn	complet, frag.	sous-marin
Gélidonya	39	cuivre	complet, frag.	sous-marin
Antalya	3	Cu, Br	complet	sous-marin
Ugarit(?)	2(?)	cuivre	fragmentaire	terrestre
Kfar Samir	1	cuivre	complet	sous-marin
Ha Hotrim	1	cuivre	fragmentaire	sous-marin
Kalavassos	1	cuivre	fragmentaire	sous-marin
Pyla	1	bronze	fragmentaire	terrestre
Enkomi	5	cuivre	complet, frag.	terrestre
Mathiati	2	Cu, Br?	fragmentaire	terrestre
Skouriotissa	1	cuivre	fragmentaire	terrestre
Soli	1	cuivre	fragmentaire	sous-marin
Maa	1	cuivre	fragmentaire	terrestre
Mésopotamie	1	cuivre?	fragmentaire	terrestre

de controverses très vives. La polémique s'exerce aussi bien sur les capacités minières de Chypre que sur les sources littéraires qui s'y réfèrent⁶ et il nous paraît nécessaire, pour tenter d'en limiter la portée, de rappeler un certain nombre de données qui n'ont jusqu'à ce jour pas été prises suffisamment en considération.

Les témoignages archéologiques de l'exploitation précoce du minerai à Chypre sont souvent négligés au détriment des recherches sur les relations politiques et commerciales de l'île avec les puissances voisines du Proche-Orient et de l'Égée. Elles réduisent de la sorte Chypre à un pays sous domination mycénienne puis phénicienne. Ses ressources minières ne sont jamais abordées dans des termes de potentiel économique, fondement de l'originalité de la société chypriote et de sa place dans le Proche-Orient depuis plusieurs millénaires, mais présentées simplement comme une richesse naturelle. Les investigations conduites dans les mines de Chypre permettent pourtant d'affirmer, sans équivoque, qu'elles étaient connues des Anciens et exploitées, pour certaines, dès le troisième millénaire, comme on le constate à Apliki. Ailleurs, on date l'exploitation dans le courant du deuxième millénaire grâce aux outils de mineurs trouvés dans les galeries, en particulier à Skouriotissa (fig. 3) et Mavrovouni (fig. 4). Les importants dépôts de scories constituent une autre preuve archéologique de l'importance quantitative des ressources naturelles de l'île pendant l'Âge du Bronze. Les sites de Skouriotissa (fig. 5) et Kalavassos (Haghios Dhimi-

trios) possèdent des dépôts de scories de dimensions exceptionnelles. Un calcul permet d'établir que le poids total de ces deux dépôts, ajouté à celui de dépôts de scories d'exploitations contemporaines de moindre importance, place la quantité de déchets de fonte à quatre millions de tonnes. Ce tonnage permet d'évaluer la production totale de cuivre métal à 200.000 tonnes au cours des 3000 ans d'exploitation des mines, dont l'activité est attestée entre le deuxième quart du troisième millénaire et le IVe siècle ap. J.-C.⁷ La présence de combustible constitue le troisième indice en faveur de la thèse de l'exploitation du cuivre dans l'île. Les spécialistes ont établi que pour produire 200.000 tonnes de cuivre métal, il faut disposer d'un milliard deux cent mille mètres cubes de bois ou de soixante millions de tonnes de charbon de bois. Le nombre et l'importance des gisements, la trace de leur exploitation ainsi que la capacité en combustible n'apparaissent simultanément qu'à Chypre. Seule la Sardaigne possède des ressources de même type. Ici, outre l'étendue plus limitée des mines, nous ne disposons d'aucune preuve d'une exploitation aussi large et aussi ancienne du minerai⁸ susceptible de réduire le rôle de Chypre dans la diffusion du cuivre en Méditerranée et d'entraver son rayonnement culturel.

6. Rassemblées dans Baurain 1984.

7. Constantinou 1982, pp. 19, 22 et id. 1983.

8. Lo Schiavo 1981, pp. 285-287.

Fig. 3. Mine de Skouriotissa (cl. de l'auteur).

Fig. 4. Vue de la chaîne de Mavrovouni (cl. de l'auteur).

Fig. 5. Dépôt de scories de Skouriotissa (cl. de l'auteur).

L'identification de l'Alashiya des textes orientaux avec Chypre est le second volet de la polémique qui oppose les chercheurs. L'avis le plus autorisé, car il est le seul à s'appuyer sur une enquête très détaillée, à la fois des données archéologiques et de la littérature proche-orientale, est celui de C. Baurain qui présente l'équation Chypre - Alashiya comme "une hypothèse de travail très vraisemblable"⁹. Fondant notre raisonnement sur les conclusions de l'auteur, la production de cuivre à Chypre - Alashiya¹⁰, mentionnée à plusieurs reprises dans les lettres d'El Amar-

na¹¹, est aujourd'hui renforcée par la découverte des épaves chargées de lingots de Kaş et de Gélidonya¹². Cependant, le problème de la nationalité des propriétaires de ces cargaisons et de leur transpor-

9. Baurain 1984, pp. 19 et sq.

10. Id., p. 194.

11. Pour le XIIIe siècle, les textes parlent d'envois de talents s'élevant à 200 et même 500 talents, id., p. 200.

12. Bass 1967; Bass *et al.* 1989.

teur reste l'objet de débats. La multiplicité d'origines des différentes marchandises rend cette enquête complexe. On recense en effet, outre les lingots de cuivre, des lingots de verre égyptiens, des défenses d'hippopotame syropalestiniennes, des amphores cananéennes, de la céramique syrienne, helladique et surtout chypriote ainsi que de nombreux petits objets de prestige de provenances orientales diverses¹³. Par ailleurs, on ne possède encore aucun indice précis sur les navires proprement dits, dont seule une partie a été conservée à Kaş. Aussi est-il légitime de s'interroger sur la nationalité des marins qui avaient l'initiative de ces expéditions et sur l'origine de leur embarcation?

Pour compléter le dossier chypriote, il faut, en effet, non seulement s'assurer que le cuivre commercialisé sous forme de lingots "ox-hide" était de provenance chypriote, enquête que nous venons de conclure, mais aussi que Chypre était capable de l'exporter, et possédait, pour cela, une flotte de commerce. Nous avons vu précédemment que le minerai y était exploité depuis le troisième millénaire et nous savons par ailleurs que les ateliers métallurgiques étaient très nombreux au deuxième millénaire¹⁴. Compte tenu du niveau de développement de l'exploitation du minerai pendant plusieurs siècles, on s'attend à trouver une infrastructure commerciale, non seulement à l'intérieur de l'île mais aussi hors de Chypre. L'enrichissement de l'île pendant l'Âge du Bronze de même que la convoitise des pays qui l'entourent¹⁵ révèlent l'existence d'échanges réguliers avec les côtes voi-

sines, notamment celles du Proche-Orient, et il est clair qu'il existait un trafic maritime, probablement dirigé par les Chypriotes. Cet avis n'est cependant pas celui de G. Bass qui attribue à la cargaison du navire de Gélidonya une origine "presque sûrement" chypriote mais considère que le navire était syrien, théorie qu'il justifie par l'argument : "there is not a single element to suggest that the ship also was cyriot"¹⁶. Une fois encore, on est en présence d'une analyse fondée sur le contexte historique du Proche-Orient, où la Syrie occupe un rôle politique majeur, laissant de côté les critères archéologiques et les sources littéraires. De plus, comment justifier que la Syrie se chargeait du transport des marchandises chypriotes puisqu'il n'y a pas de trace de présence syrienne dans l'île¹⁷? Une autre preuve archéologique de l'absence de Syriens ou de Phéniciens dans l'économie chypriote, au moins avant le Xe siècle¹⁸, ressort des fouilles d'Enkomi où nous ne disposons d'aucun élément laissant pen-

13. Voir en dernier lieu Bass *et al.* 1989.

14. Enkomi, Kalavassos, Ambelikou, Alassa, Apliki.

15. Sur les invasions hittites voir une synthèse dans: Basch 1987, p. 149.

16. Bass 1967, p. 165.

17. Le matériel syrien est néanmoins présent dans l'île où il atteste l'existence de relations entre les deux pays, cf. Hadjisavvas 1986, p. 67.

18. Sur l'arrivée des premiers Phéniciens à Chypre cf. Shaw 1989, p. 176.

ser que des “ Phéniciens ” géraient ou supervisaient la production des lingots en forme de “ peau de bœuf ”, aspect que l’on retrouve dans les autres sites métallurgiques où l’exploitation semble être aussi sous contrôle indigène, qu’il s’agisse d’un contrôle étatique ou privé. En revanche, on a recensé un nombre élevé d’importations chypriotes en Syrie, dont la nature indique de façon évidente l’installation proprement dite de Chypriotes sur la côte levantine¹⁹. Ces Chypriotes devaient être les intermédiaires commerciaux, établis en Syrie, entre les navigateurs chypriotes effectuant la route Chypre-Syrie et retour, et les marchands syriens qui se chargeaient peut-être de la redistribution de denrées d’origines orientales diverses en Méditerranée. Ils effectuaient le contrôle de ce commerce du fait qu’ils étaient propriétaires de la plus grosse valeur marchande de la cargaison transportée. On peut même supposer qu’ils participaient aussi aux expéditions vers l’Ouest, dont le but était évidemment la vente ou l’échange du cuivre. La céramique chypriote était aussi objet de commerce²⁰, comme le suggère le matériel de l’épave de Kaş où elle est la plus abondante²¹ et où elle ne peut pas, de ce fait, constituer uniquement la vaisselle de bord²².

Face à ces arguments, l’hypothèse de l’existence d’une flotte commerciale chypriote autonome semble de plus en plus solide. Quatre modèles de bateaux en céramique trouvés à Enkomi, Maroni-Zarukas et Kazaphani-Haghios Andronikos, tous reconnus comme des embarcations destinées à la navigation sur mer, en sont

les témoins les plus sûrs²³. Trois d’entre eux appartiennent à un contexte funéraire bien identifié et font partie des productions de type Plain White, du Chypriote Récent I ou II. Les textes ougaritiques et égyptiens méritent, selon nous, d’être réévalués à la lumière des données que nous avons rappelées : installation de Chypriotes en Syrie, céramique chypriote destinée au commerce dans l’épave de Kaş, céramique chypriote et de fabrication chypriote en Occident²⁴, en Crète²⁵, en Égy-

19. Au pays de Baal... 1984, p. 168-170. Merrill-ees 1968, p. 187 et bibliographie complémentaire. On rappellera également les marques chyprominoennes incisées sur les lingots d’étain de Kfar Samir et Ha Hotrim, cf. Galili - Shmueli - Artzy 1986.

20. Sur la céramique chypriote trouvée en Occident cf. *infra*, n. 24.

21. Les fouilleurs ont identifié sept grands pithoi proches des exemplaires chypriotes du CR II C-II A, 18 vases chypriotes et cinq lampes chypriotes ou levantines provenant de deux des pithoi.

22. On peut envisager que l’équipage est constitué de Mycéniens car la faible quantité de céramique mycénienne retrouvée pourrait correspondre aux nécessités des marins pendant le voyage. On peut cependant opposer à cette thèse que le propriétaire du navire est d’une nationalité et l’équipage d’une autre, ce qui est le cas le plus fréquent dans toute l’histoire de la marine marchande. On peut également supposer que cette céramique appartient à un équipage d’origine non mycénienne, mais chypriote ou levantine, sachant que ce matériel est largement représenté en Méditerranée orientale.

23. Merrill-ees 1968, pp. 188-189, 202.

24. Ferrarese-Ceruti *et al.* 1987, pp. 17-19. Smith 1987, notamment pp. 113-143.

25. Cadogan 1979, p. 67; Watrous 1985, pp. 8-9.

pte²⁶ et en Palestine, et diffusion des lingots de cuivre en Méditerranée. En outre, les textes mentionnent à plusieurs reprises la construction de bateaux à Alashiya, tandis qu'aucune allusion n'est faite à des navires de commerce syriens ou égyptiens. L'importance des chantiers navals dont ils révèlent l'existence²⁷ ne se justifie que si les insulaires ont l'initiative et la responsabilité du commerce de leurs productions²⁸. On doit alors considérer les Chypriotes comme un peuple expérimenté à la fois dans la construction navale et dans la navigation en haute mer, ce qui nous autorise à envisager que les navires de Kaş et de Gélidonya ont peut-être été fabriqués dans des arsenaux chypriotes²⁹ ou du moins par des artisans chypriotes³⁰.

La répartition du matériel chypriote dans un certain nombre de ports et de sites voisins de la côte de Méditerranée orientale étaye d'une part les arguments développés plus haut et permet d'autre part d'avancer une série d'hypothèses sur les voies de communication empruntées. Quelques pôles se détachent assez nettement : Minet el Beida³¹, le port de Ras Shamra, en Syrie, Tell el Ajjul ou Ashkelon en Palestine, Marsa Matruh en Égypte et Kommos en Crète (fig. 2). Au delà des certitudes archéologiques subsistent néanmoins les doutes concernant les trajectoires précises empruntées par les marins. Bien que la documentation soit lacunaire dans ce domaine, on peut cependant envisager l'existence de plusieurs voies maritimes empruntées simultanément, ne serait-ce qu'à cause des changements de courants maritimes qui s'opèrent d'une

saison à l'autre. D'autres motifs, de nature historique, ont certainement imposé des itinéraires différents selon les périodes mais l'archéologie n'en livre encore aucune trace.

Pour conclure, on peut établir que la flotte de commerce chypriote était en plein essor entre le X^{IV}e et le XIIIe siècles. Sa première phase d'activité remonte peut-être aux environs de 1700 av. J.-C., date à laquelle apparaissent les premières importations massives de céramiques chypriotes en Égypte³². Il semble que jusqu'au X^Ve siècle il y ait eu peu de relations avec les autres pays et qu'à partir de là elles se soient considérablement développées. On le note en Crète³³, en Syrie³⁴, en Égypte même, où le site de Marsa Matruh a livré un matériel chypriote abondant et homogène du X^{IV}e siècle, ainsi que sur l'épave de Kaş. Les modèles de bateaux en terre cuite qui appartiennent aussi au Chypriote Récent I ou II sont un autre témoignage de cette activité maritime.

Athènes, 22.3.1991

26. Merrillees 1968.

27. Baurain 1984, pp. 201.

28. Outre le cuivre, il faut citer le bois, l'huile de luxe etc.

29. Sur les richesses en bois de l'île cf. Baurain 1984, p. 201.

30. Cf. *supra*, n. 19.

31. Il s'agit ici d'un port naturel, cf. Merrillees 1968, p. 189 et *supra*, n. 5.

32. Peltenburg 1986, p. 149.

33. Watrous 1985, pp. 8-9.

34. Cf. *supra*, n. 19: Au pays de Baal... 1984, céramique de type Base Ring I et II (XIVe-XIIIe siècles); inscription CR II (1400-1200).

BIBLIOGRAPHIE

- M. S. Balmuth - R. F. Tylecote, 1976. Ancient Copper and Bronze in Sardinia: Excavation and Analysis, *JFA* 3 (1976), pp. 195-201.
- L. Basch 1987. Le musée imaginaire de la marine antique, Athènes 1987.
- G. Bass 1967. Cape Gelidonya. A Bronze Age Shipwreck, Philadelphie 1967.
- G. Bass - C. Pulak - D. Gollon - J. Weinstein 1989. The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun: 1986 Campaign, *AJA* 93 (1989), pp. 1-29.
- C. Baurain 1984. Chypre et la Méditerranée au Bronze Récent. Synthèse historique, Paris 1984.
- H. G. Buchholz, Keftiubarren und Erzhandel in zweiten vorchristlichen Jahrtausend, *PZ* 37 (1959), pp. 1-40.
- G. Cadogan 1979. Cyprus and Crete c. 2000-1400 B.C., The Relations between Cyprus and Crete ca. 2000-500 B.C., Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosie 16-22. IV. 1978, Nicosie 1979.
- H. W. Catling 1964. Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, Oxford 1964.
- G. Constantinou 1982. Geological Furnaces and Ancient Exploitation of the Cupriferos Sulphide Orebodies of Cyprus, Early Metallurgy in Cyprus, 4000-500 B.C., Acts of the International Archaeological Symposium, Larnaca, 1-6. VI. 1981, Nicosie 1982.
- M. L. Ferrarese-Ceruti - L. Vagnetti - F. Lo Schiavo 1987. Minoici, Micenei e Ciprioti in Sardegna nella seconda metà del II millennio a.C., Studies in Sardinian Archaeology, III, BAR International Series 387 (1987).
- N. Gale - Z. Stos-Gale 1983. Some Aspects of Cypriot Metallurgy in the Middle and Late Bronze Age, *Aegaeum* 3 (1983), pp. 251-255.
- E. Galili - N. Shmueli - M. Artzy 1986. Bronze Age Ship's Cargo of Copper and Tin, *IJNA* 15 (1986), pp. 25-38.
- S. Hadjisavvas 1986. Alassa. A New Late Cypriot Site, *RDAC* 1986, pp. 62-67.
- F. Lo Schiavo 1981. Economia e società nell'età dei nuraghi, Ichnussa, la Sardegna dalle origini all'età classica, Milan 1981, pp. 255-347.
- F. Lo Schiavo 1986. Sardinia Metallurgy, The Archaeological Background, Studies in Sardinian Archaeology, II, Sardinian in the Mediterranean, 1986, pp. 231-245.
- R. S. Merrillees 1968. The Cypriot Bronze Age Pottery Found in Egypt, *SIMA*, XVII, 1968.
- J. D. Muhly - R. Maddin - T. Stech wheeler, The Oxhide Ingots from Enkomi and Mathiati and the Late Bronze Age Copper Smelting in Cyprus, *RDAC* 1980, pp. 84-99.
- E. J. Peltenburg 1986. Ramesside Egypt and Cyprus, "Cyprus between the Orient and the Occident", Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosie 8-14. IX. 1985, Nicosie 1986, pp. 149-172.
- J. W. Shaw, Phoenicians in Southern Crete, *AJA* 93 (1989), pp. 165-183.
- T. R. Smith 1987. Mycenaean Trade and Interaction in the West Central Mediterranean 1600-1000 B.C., BAR International Series 371, 1987.
- Z. Stos-Gale - N. Gale - U. Zwicker, The Copper Trade in the South-East Mediterranean Region. Preliminary Scientific Evidence, *RDAC* 1986, pp. 122-144.
- L. V. Watrous 1985. Late Bronze Age Kommos. Imported Pottery as Evidence for Foreign Contact, Proceedings of the Kommos Symposium held at the Royal York Hotel, Toronto, Canada, 29. XII. 1984, *Scripta Mediterranea* VI (1985), pp. 7-11.
- Au pays de Baal: Au pays de Baal et d'Astarté, 10.000 ans d'art en Syrie Paris 1983, (Catalogue).

ΟΣΤΡΑΚΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΗΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ-ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Η Σαλαμίνα, ανάμεσα στην Αττική και την ανατολική ακτή της Πελοποννήσου και σε μικρή απόσταση από την Αίγινα, παρουσίασε πληθώρα μυκηναϊκών —κεραμικών κυρίως— ευρημάτων, που κλιμακώνονται χρονολογικά από την ΥΕ ΙΙΑ ως την ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ και την υπομυκηναϊκή περίοδο και προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από νεκροταφεία¹. Τα εικονιστικά δείγματα μέσα στο μεγάλο αυτό κεραμικό υλικό είναι πολύ λίγα: ένα μόνωτο κύπελλο, με δύο τραχιά και αδέξια σχεδιασμένα ψάρια στο μέσον, της μεταβατικής ΥΕ ΙΙΙΒ/ΥΕ ΙΙΙΓ² και ένας κρατήρας με ασυνήθιστη και εντελώς συμβατική σκηνή άρματος στη μια όψη της ζώνης των λαβών και διπλή αλυσίδα αχιβάδων στην άλλη, πιθανώς της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου³. Τα δύο αγγεία, καθαρά επαρχιακά και άτεχνα, δείχνουν ωστόσο την ύπαρξη στο νησί μιας «ύστερης, κακής, αλλά φιλόδοξης σχολής κεραμικής»⁴, που πιθανώς έχει δώσει και άλλα δείγματα, ορισμένα εξαιρετικής τέχνης⁵.

Τα όστρακα του εικονιστικού αγγείου, που παρουσιάζεται στην εργασία αυτή, επισημάνθηκαν το καλοκαίρι του 1990. Ανήκουν σε μία ομάδα αδημοσίευτων μυκηναϊκών αντικειμένων από τη Σαλαμίνα⁶, στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου⁷. Δυστυχώς, πολύ λίγα είναι γνωστά για τις συνθήκες εύρεσής τους. Πιθανότατα προέρχονται από θαλαμοειδείς τάφους.

Η χωριστή τους δημοσίευση πιστεύουμε ότι θα αποτελέσει μία μικρή συμβολή στην ελλιπή ακόμα γνώση της μυκηναϊκής εικονιστικής κεραμικής του νησιού και της Αττικής γενικότερα.

1. M. Benzi, *Ceramica micenea in Attica*, Milano 1975, σ. 161-172, πίν. II-III. R. Hope Simpson - O. T. P. K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation, I: The Mainland and the Islands*, Göteborg 1979, σ. 204-205. Κ. Αναστασίου-Αλεξοπούλου, *Η συστάδα τάφων του Γυμνασίου και η μυκηναϊκή Σαλαμίνα* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1990.

2. Αριθ. 2385 από τον τάφο Θ της συστάδας του Γυμνασίου (FS 226, FM 20), βλ. MPVP, σ. 119, X. 101 και ΜΣ, πίν. 87, σ. 270, 287-288, 559-560.

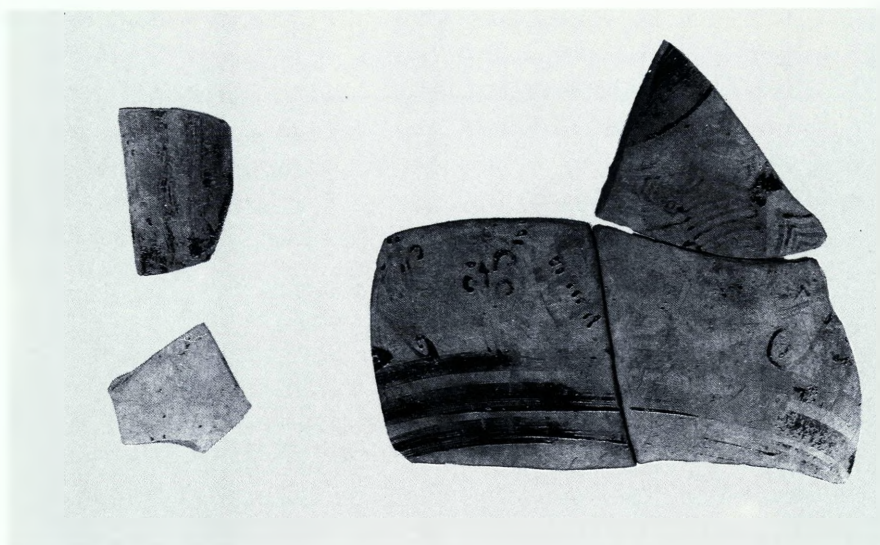
3. Αριθ. 4227 από το νεκροταφείο Χαλιώτη (FS 7-8, FM 39, FM 27, 48, FM 1, FM 2, FM 25, 19). Βλ. εφημ. Έθνος (Α. Παραδείσης), 10 Αυγούστου 1959. Στους καταλόγους του Μουσείου Πειραιά είναι καταγραμμένος ως αμφίβολης προέλευσης. Βλ. επίσης MPVP, XI. 41, σ. 129-130 και ΜΣ, σ. 400-401, 409-412 και 559-560.

4. MPVP, σ. 129-130.

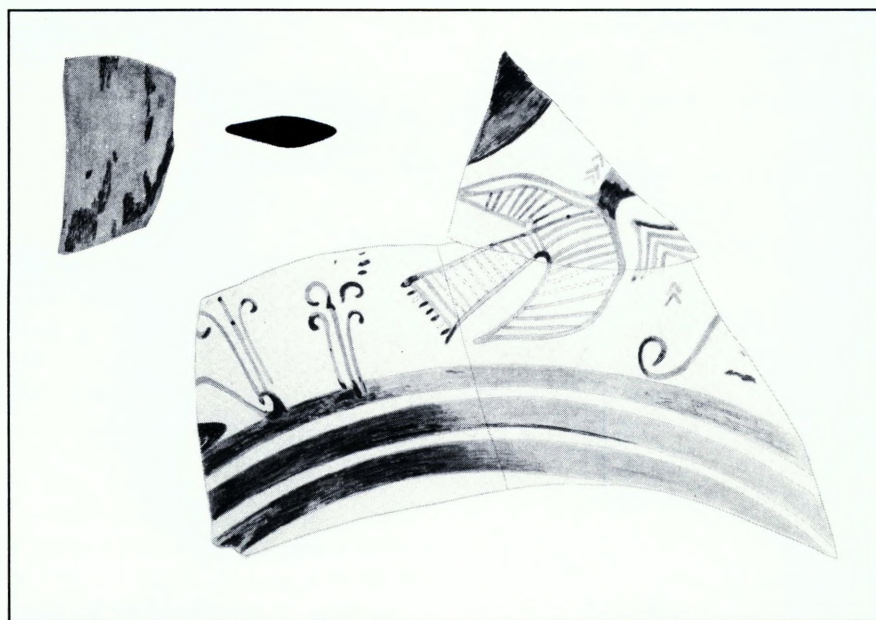
5. Ό.π., σ. 98, IX. 47, σ. 117, X. 82, σ. 119, X. 102 και σ. 141-142, XI. 82.

6. Κ. Αναστασίου-Αλεξοπούλου, *Αδημοσίευτα μυκηναϊκά ευρήματα από τη Σαλαμίνα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ΑΕ* (υπό εκτύπωση).

7. Ευχαριστώ θερμά την Έφορο των Προϊστορικών Συλλογών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Αικ. Δημακοπούλου, που μου παραχώρησε την άδεια της μελέτης και δημοσίευσής τους, τις συναδέλφους κ.κ. Ελ. Παπάζογλου και Δ. Κοκκέβη, που συζήτησαν μαζί μου το εύρημα, καθώς και τη σχεδιάστρια κ. Θ. Κακαρούγκα, που το σχεδίασε.

Εικ. 1. *Οστρακα μυκηναϊκού εικονιστικού κρατήρα.

Εικ. 2. Σχεδιαστική αναπαράσταση.

Τμήμα από το σώμα, συγκολλημένο από τρία όστρακα, ένα ακόμη όστρακο από το σώμα και τμήμα από την κατακόρυφη λαβή αμφοροειδούς κρατήρα (εικ. 1, 2).

Σώμα κωνικό-ωοειδές, λαβή με κάθετη νεύρωση. Πηλός καστανόλευκος, επίχρισμα όμοιο, βαφή μελανή ως καστανέρυθρη, σχεδόν τελείως εξίτηλη. Στη ράχη της λαβής ίχνη βαφής (ολόβαφη;), στο επάνω μέρος του ώμου τμήμα δακτύλιου γύρω από τη λαβή και χαμηλότερα, στην κοιλιά, τρεις πυκνές ταινίες. Στον ώμο ζώνη με εικονιστική διακόσμηση: κάτω από τη λαβή πτηνό, που πετά προς τα δεξιά, με ολόβαφα λαιμό και κεφάλι(;), απλωμένες φτερούγες, με διπλό περίγραμμα και εσωτερική διαγράμμιση και ενιαία σώμα και ουρά, τραπεζίσχημα, κάθετα διαγραμμισμένα και με κροσσωτή απόληξη. Δεξιά και αριστερά από το κεφάλι του από δύο και μία ανισομεγέθεις ομάδες αμειβόντων. Στα αριστερά του δύο ελικοειδή μυκηναϊκά άνθη και στα δύο άκρα της (σωζόμενης) παράστασης δύο καμπύλες ουρές(;) με σπειροειδή απόληξη και δύο ίχνη του πίσω μέρους του σώματος αντιθετικών καθιστών ζώων(;).

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,19, πάχ. τοίχ. 0,007, πλάτ. λαβής 0,044 μ.

Ο αμφοροειδής κρατήρας (FS 53-55) με επίπεδο χείλος, πλατύ λαιμό, κωνικό-ωοειδές ή σφαιρικό σώμα, δισκοειδή βάση και δύο πλατιές, κατακόρυφες λαβές από το χείλος μέχρι τον ώμο είναι τύπος αγγείου μινωϊκής προέλευσης⁸. Το πρότυπό του είναι μία παραλλαγή του πιθανοφορέα με δύο λαβές, όπως ο αμφο-

ρέας⁹, και φθάνει πίσω ως τα μεγάλα, ανακτορικού ρυθμού, αγγεία¹⁰. Προοριζόταν για ανάμειξη ή αποθήκευση υγρών. Τα πρωιμότερα δείγματα έχουν μεταλλικό χαρακτήρα, που είναι φανερός στον πλαστικό δακτύλιο στη ρίζα του λαιμού και την κάθετη νεύρωση στη ράχη των λαβών¹¹. Τα αγγεία αυτά βρέθηκαν, σε εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό, σε τάφους της Κύπρου και σε θέσεις της Ανατολής, ενώ, αντίθετα, λίγα —με εξαίρεση το Μπερμπάτι¹²— πρώιμα ΥΕ III A2/IIIB1, δείγματα είναι γνωστά από την ηπειρωτική Ελλάδα (από τις Μυκήνες, το Ναύπλιο, την Κόρινθο και την Τίρυνθα), συνήθως με σκηνή άρματος¹³.

Το δύσκολο ερώτημα του τόπου κατασκευής και, γενικότερα, της προέλευσης της μυκηναϊκής εικονιστικής κεραμικής, καθώς και των εμπορικών σχέσεων Ανατολής-Δύσης, παραμένει ακόμα ανοιχτό¹⁴.

8. Αντίθετα, ο ανοιχτός κρατήρας (FS 6-10) είναι προϊόν της ηπειρωτικής Ελλάδας, βλ. Berbati 2, σ. 107.

9. Furumark, MP, σ. 19, σημ. 3, σ. 593, τύπος 8, FS 53-55.

10. MPVP, σ. 12. Berbati 2, σ. 45-46 και Aegean Painting in the Bronze Age, σ. 149. Με την ανάπτυξη αυτού του τύπου αγγείου έχει ασχοληθεί η Christine Morris (C. E. Morris, *The Mycenaean Amphoroid Krater: a Study in Form, Design and Function* (αδημ. διδακτορική διατριβή), University College, London.

11. MPVP, σ. 12. Berbati 2, σ. 53.

12. Berbati 2, σ. 45-53, 117.

13. MPVP, σ. 79, VIII. 5, σ. 87, IX. 1, σ. 88, IX. 1.1, IX. 2. Tiryns VII, σ. 166.

14. MPVP, σ. 3, 71-72, 78, 86, 107-108, 120-121. Berbati 2, σ. 16-17.

Τελευταία κερδίζει έδαφος η θεωρία της παραγωγής των περισσότερων στην Αργολίδα, ως πολυτελών προϊόντων, προορισμένων για εξαγωγή¹⁵. Αυτό, κατά την Immerwahr, «θα μπορούσε να εξηγήσει ίσως την πρώιμη εξάρτησή τους από την έμπνευση των τοιχογραφιών και τη βαθμιαία τυποποίησή τους, καθώς παράγονταν σε λίγα κέντρα κεραμικής, όπως για παράδειγμα στο Μπερμπάτι»¹⁶.

Οι μαρτυρίες από το «εργαστήρι του κεραμέα» στην τελευταία θέση, όπως και χημικές αναλύσεις δειγμάτων αγγείων από αρκετές κυπριακές και ελλαδικές θέσεις, φαίνεται ότι συνηγορούν υπέρ της άποψης της διεξαγωγής ενός εξαγωγικού εμπορίου από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο προς την Κύπρο και την Ανατολή, στη διάρκεια του 14ου και του α΄ μισού του 13ου αι. π.Χ., σε αντιστοιχία με ανάλογο από την Αθήνα, του 6ου αι. π.Χ., προς την Ετρουρία¹⁷.

Ο αμφοροειδής εικονιστικός κρατήρας από τη Σαλαμίνα έχει πρώιμο, ΥΕ ΙΙΑ2, σχήμα (FS 53), με κάθετη νεύρωση στη λαβή. Όμοιοί του σε σχήμα είναι γνωστοί από το Μπερμπάτι¹⁸, τη Ρόδο¹⁹, την Κύπρο²⁰ και το Ισραήλ²¹.

Η εικονιστική διακόσμηση του ώμου του φαίνεται επίσης πρώιμη, μάλλον ΥΕ ΙΙΑ2. Κάτω από τη λαβή είναι ζωγραφισμένο πτηνό (FM 7)²², που πετά προς τα δεξιά, με ολόβαφα λαιμό και κεφάλι(ς), απλωμένες φτερούγες, με διπλό περιγράμμα και εσωτερική διαγράμμιση και ενιαία σώμα και ουρά, κάθετα διαγραμμισμένα και με κροσσωτή απόληξη.

Τα πτηνά, ιδιαίτερα δημοφιλή στον εικονιστικό ρυθμό, μπορεί να χρησιμοποιηθούν, από άποψη σύνταξης, είτε ως κύριο θέμα, είτε συνδυασμένα με άλλα θέματα (παραπληρώματα ή στοιχεία γενικότερης σύνθεσης ή μεμονωμένα κάτω από τις λαβές αμφοροειδών, κυρίως, κρατήρων)²³.

Ως προς την προέλευση του θέματος, φαίνεται ότι οι μυκηναϊκοί τύποι πτηνών

15. Berbati 2, σ. 47, 117-122. Aegean Painting in the Bronze Age, σ. 149. H. W. Catling - R. E. Jones, Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies, Athens 1986, σ. 574-613 και J. H. Crouwel, Mycenaean Pictorial Pottery from Cyprus in Oxford, Oxford Journal of Archaeology, 10 (1991), σ. 53. Για την αντίθετη άποψη βλ. V. Karageorghis, RDAC 1988, σ. 333.

16. Aegean Painting in the Bronze Age, σ. 149.

17. Βλ. ό.π., υποσημ. 15.

18. MPVP, σ. 78, VIII. 1 και Berbati 2, πίν. 1:1a, σ. 26 (τμήμα από το λαιμό και τον ώμο αμφοροειδούς κρατήρα, με τη μία λαβή, διακοσμημένο με σκηνή άρματος).

19. MPVP, σ. 151-152, XII. 3 (Ιαλυσός), XII. 4 (άγνωστη θέση, Ρόδος), XII. 5 (άγνωστη θέση, Ρόδος), XII. 7 (άγνωστη θέση, Ρόδος);.

20. Ό.π., σ. 27-28, IV. 1, IV. 3, IV. 4, IV. 6 (Έγκωμη), σ. 29-30, IV. 12 (Έγκωμη), IV. 15 (άγνωστη θέση, Κύπρος), IV. 16 (Έγκωμη), IV. 18 (Κλαυδία), IV. 32 (Έγκωμη), σ. 31, IV. 38 (Μαρόνι).

21. Ό.π. σ. 32, IV. 49 (Tel Dan).

22. Furumark, ό.π., σ. 253, εικ. 30.

23. Περαιτή, Β, σ. 148-149. J. L. Benson, JNES 20 (1961), σ. 73 και Horse, Bird and Man, Amherst 1970. Tiryns VII, σ. 23-33. MPVP, σ. 7, 23, 28, 31, 51, 56-57, 65-66, 73-75, 76, 82-83, 102-104, 116-117, 151, 156, 161-162. Berbati 2, σ. 64-65, αριθ. 204-249 και αριθ. 135, 148, K. Demakopoulou - J. H. Crouwel, BSA 79 (1984), σ. 41-43, πίν. 7, αριθ. 5, 7.

είναι εμπνευσμένοι ή έντονα επηρεασμένοι από τους αντίστοιχους μινωικούς²⁴. Αυτό είναι προφανές στο σχηματικό, αλλά δοσμένο με άνετο και ζωηρό τρόπο, πτηνό του κρατήρα μας²⁵. Το πλησιέστερο παράλληλό του, σχεδόν πανομοιότυπο, προέρχεται από ψευδόστομο αμφορίσκο της ύστερης ΥΕ ΙΙΑ2, που βρέθηκε σε διάδρομο κτιρίου ΝΔ. του τάφου των Λεόντων στις Μυκήνες²⁶.

Δεξιά και αριστερά από το κεφάλι του υπάρχουν από δύο και μία ανισομεγέθεις ομάδες αμειβόντων (FM 58, 11, 12), συνηθισμένο παραπληρωματικό κόσμημα στο εικονιστικό πεδίο αμφοροειδών κρατήρων FS 53, 54, της ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου, κυρίως από την Κύπρο²⁷.

Στα αριστερά του τα δύο ελικοειδή μυκηναϊκά άνθη (FM 18A, μεταξύ 4, 9 και 12), είναι επίσης ΥΕ ΙΙΑ2²⁸ ή ίσως πρώιμου ΥΕ ΙΙΒ²⁹ τύπου.

Στα δύο άκρα της παράστασης σώζονται δύο καμπύλες ουρές(;) με σπειροειδή απόληξη και δύο ίχνη του πίσω μέρους του σώματος αντιθετικών, καθιστών ζώων(;).

Πρόκειται, όπως φαίνεται να υποδεικνύει η μορφή και η διάταξη των ιχνών αυτών, για παράσταση σφιγγών(;) και πουλιών, μέσα σε φυτικό περιβάλλον, παρόμοια με των, ασυνήθιστων για το 14ο αι. π.Χ., παραδειγμάτων από τις Μυκήνες³⁰ ή για παράσταση σκυλιών ή άλλων ίσως ζώων και πτηνού κάτω από τη λαβή, της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου³¹. Το πρώτο

25. MPVP, σ. 74, VII I, Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών, Παρίσι 1985, σ. 62, Π 2257, πίν. 4 (εισηγμένη ΥΜ ΙΙΑ1 πυξίδα, που βρέθηκε σε θαλαμωτό τάφο των Μυκηνών, με τέσσερα πτηνά, που πετούν προς τα δεξιά με ανοιχτές φτερούγες, μέσα σε πυκνό, καθαρά μινωικό φυτικό περιβάλλον).

26. Ι. Παπαδημητρίου - Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1951, σ. 196, εικ. 6. Μυκηναϊκά, χωρίς έλικες, άνθη στον ώμο (FM 18C, 82) και τμήματα τριών σφιγγών (FM 8, 1, 2), ανάμεσα σε πτηνά (FM 7) που πετούν ή στέκονται σε άνθη παπύρου (FM 11, 37, 38) και κύκλους με στιγμή στο κέντρο (FM 27, 24) σε διακοσμημένη ζώνη της κοιλιάς του. Βλ. επίσης για πτηνά που πετούν, Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 156, εικ. 117 (σε FS 135, τάφος 14 Κολωνακίου, ΥΕ ΙΙΑ1), Berbati 2, πίν. 37, αριθ. 4. MPVP, σ. 56, V. 119, V. 120, V. 121, V. 122, V. 123 (στο εσωτερικό λεκανιδίων από την Κύπρο της ΥΕ ΙΙΒ) και J. H. Crouwel, BSA 84 (1989), σ. 202, εικ. 1, πίν. 38 (σε όστρακο κρατήρα από το Μπερπάτι, επίσης της ΥΕ ΙΙΒ). Βλ. τέλος για φτερά πτηνών, που έχουν αποδοθεί με παρόμοιο τρόπο, MPVP, VIII. 29 (σε όστρακο κρατήρα από τη Θήβα). VI. 32, VI. 35 και VI. 36 (σε κρατήρες της ποιμενικής εικονιστικής) και Tiryas VII, πίν. 27, i, αριθ. 38, σ. 25 (σε όστρακο ανοιχτού κρατήρα).

27. Furumark, ό.π., σ. 380-381, 383, εικ. 67.

28. Furumark, ό.π., σ. 287, εικ. 42. Πρβλ. MPVP, IV. 20, IV. 23, IV. 26, IV. 30, IV. 28.1, IV. 36 και VIII. 1 και J. H. Crouwel, Mycenaean Pictorial Pottery from Cyprus in Oxford, Oxford Journal of Archaeology 10 (1991), σ. 47, εικ. 4, 5.

29. Πρβλ. MPVP, V. 1, V. 2, V. 29.

30. Βλ. υποσημ. 26, VIII. 31, καθώς και VIII. 30. Βλ. επίσης ό.π., MPVP, σ. 64, VI. 16 και VI. 17 από την Έγκωμη και τη Minet el Beida, της ποιμενικής εικονιστικής, σ. 114, X. 42 από τις Μυκήνες, της μεταβατικής ΥΕ ΙΙΒ/ΥΕ ΙΙΓ, και σ. 141, XI. 91 από το Λευκαντί, της ΥΕ ΙΙΓ περιόδου.

31. Για ουρές σκυλιών με σπειροειδή απόληξη, βλ. ό.π., MPVP, σ. 50 V 60 σ. 108, XI και σ. 138, XI. 70. Βλ. επίσης, MPVP, σ. 154-155, XIII. 17, κωνικό ρυτό από τα Καλάβαρδα της Ρόδου, πιθανόν της ΙΙΒ περιόδου, με παράσταση τριών κάπρων ή λιονταριών με ουρές με σπειροειδή από-

24. Furumark, MP, σ. 252, MPVP, σ. 6-7 και Berbati 2, σ. 76, 121-122.

είναι το πιθανότερο. Τα σκυλιά, άλλωστε, έχουν ενεργητικό ρόλο σε κυνηγετικές συνθέσεις³², ή δευτερεύοντα ρόλο σε σκηνές άρματος στην εικονιστική κεραμική³³, πράγμα που δεν φαίνεται να συμβαίνει στα αντιθετικά ζώα του κρατήρα της Σαλαμίνας.

Αν αληθεύει η παραπάνω υπόθεση, η συνύπαρξη πτηνών και δαιμονικών όντων οδηγεί πίσω σε ένα μινωικό εικονιστικό λεξιλόγιο με ορισμένους θρησκευτικούς τόνους³⁴. Οπωσδήποτε, είναι βέβαιο ότι το υπόβαθρο της σκηνής πρέπει να αναζητηθεί σε μινωικές και κυκλαδικές³⁵ και μέσω αυτών σε μυκηναϊκές³⁶ τοιχογραφίες, με πουλιά και ζώα σε φυτικό περιβάλλον³⁷.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από την ίδια ιδέα διαπνέεται και το γνωστό εγχειρίδιο από το λακκοειδή τάφο V των Μυκηνών³⁸ και αυτό ίσως επιβεβαιώνει την άποψη ότι η εικονιστική κεραμική είναι μια δευτερογενής τέχνη με δάνεια από τη μεγάλη τέχνη και τη μικροτεχνία διάφορων περιόδων, με κύριο στόχο τη διακόσμηση³⁹.

Ο εικονιστικός αμφοροειδής κρατήρας της Σαλαμίνας, όπως φαίνεται από το σχήμα και τα πρώιμα στοιχεία της διακόσμησής του, πρέπει μάλλον να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΑ2, πιθανότατα στην ύστερη ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο. Είναι το μοναδικό δείγμα αυτού του σχήματος από τη Σαλαμίνα και ολόκληρη την Αττική και ένα από τα λίγα της ηπειρωτικής Ελλάδας, με ασυνήθιστη διακόσμηση και —αυτό ίσως είναι το πιο ενδιαφέρον— κατασκευασμένο από καστανόλευκο πηλό, που δε φαίνεται να δι-

αφέρει από τον πηλό, από τον οποίο είναι κατασκευασμένη η πλειονότητα των αγγείων του νησιού⁴⁰.

Θα ήταν άραγε θεμιτό να υποθέσει κανείς ότι ένα αγγείο πολυτελείας, προορισμένο κυρίως για εξαγωγή, είχε κατασκευασθεί στη Σαλαμίνα, αφού είναι ήδη γνωστό ότι αγγεία αυτού του είδους κατασκευάζονταν μόνο σε ορισμένα, λίγα, μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα⁴¹;

ληξη, που χορεύουν, υψίποδος κανθάρου (FS 273) και πτηνών που πετούν ανάμεσά τους. Οι ουρές των άλλων ζώων (ταύρων, ελαφιών, αιγάρων κ.ά.) δεν έχουν ποτέ αυτή τη μορφή στην εικονιστική κεραμική. Για πτηνό κάτω από τις λαβές βλ. ό.π., MPVP, V. 8, V. 14, V. 40, V. 41, V. 42, IX. 28, XI. 42.

32. MPVP, V. 60, V. 73, XI. 70, XI. 71, XI. 72, XI. 73, XI. 74, XI. 78, XI. 80.

33. MPVP, X. 1 και X. 2.

34. MPVP, σ. 84.

35. Βλ. *Aegean Painting in the Bronze Age*, σ. 45, εικ. 16 (αναπαράσταση της τοιχογραφίας με τους πιθήκους από την οικία των τοιχογραφιών της Κνωσού), σ. 71, πίν. XIV, κάτω (μικρογραφική τοιχογραφία, τροπικό τοπίο από τον ανατολικό τοίχο της δυτικής οικίας της Θήρας), σ. 79, εικ. 22 (διάζωμα με τα γαλάζια πτηνά, από την οικία Α της Αγίας Ειρήνης της Κέας).

36. Ό.π., σ. 141, 167, πίν. 81 και PN II, πίν. R, 9f (Πύλος).

37. Για τη σχέση του εικονιστικού ρυθμού με τις τοιχογραφίες, βλ. MPVP, σ. 5 και *Aegean Painting in the Bronze Age*, σ. 149.

38. Karo, S. G., πίν. XCIII, αριθ. 765.

39. *Berbaty 2*, σ. 22.

40. Δεν έχουν γίνει εργαστηριακές αναλύσεις πηλού σε αγγεία από τη Σαλαμίνα.

41. *Berbaty 2*, σ. 117-122.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις γνωστές και καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιήθηκαν και οι ακόλουθες: Aegean Painting in the Bronze Age: S. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age*, The Pennsylvania University Press, University Park and London 1990.

Berbati 2: A. Åkerstom, *Berbati*, vol. 2. *The Pictorial Pottery* (Skrifter Sv. Inst. Ath. 36, 4) Arlov 1987.

MPVP: E. Vermeule - Vassos Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London 1982.

ΜΣ: Κ. Αναστασίου-Αλεξοπούλου, *Η συστάδα τάφων του Γυμνασίου και η Μυκηναϊκή Σαλαμίνα* (αδημ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990).

Tiryns VII: E. Slenczka, *Figürlich bemalte Keramik aus Tiryns*, Tiryns VII, Mainz am Rhein 1974.

SHERDS OF A MYCENAEAN FIGURED KRATER FROM SALAMIS

KATERINA ANASTASIOU-ALEXOPOULOU

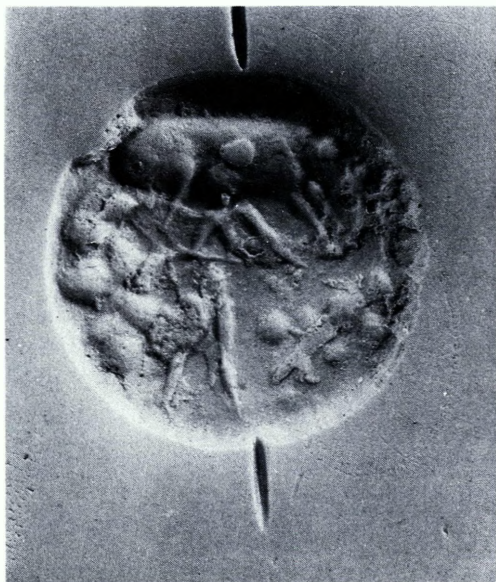
This paper considers two sherds from a Mycenaean figured krater that were found in the storerooms of the National Archaeological Museum among a group of Mycenaean objects from Salamis, probably from chamber tombs; their precise provenance is unknown. One of the sherds is part of the body and the other part of the vertical handle of an amphoroid krater, a shape that is very common in graves on Cyprus and sites in the East but rare on the Greek mainland. Below the handle is a painted bird flying to the right; it has a solid neck and head, hatched spread wings and a vertically hatched body and tail all in one ending in a fringe. There is a Mycenaean spiral-shaped flower on each side of the head. At both ends of the (preserved) representation are curv-

ing tails with spiral ends and traces of the rear parts of two opposed animals.

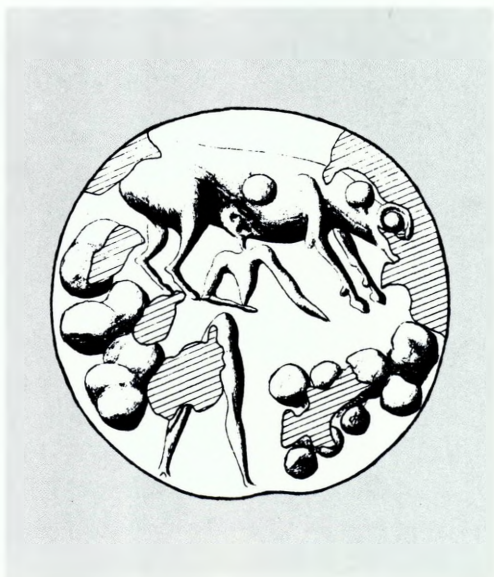
An attempt is made to restore the representation, which seems to have been a scene with sphinxes and birds set in a foliate surrounding, and parallels for it are examined in two pictorial examples from Mycenae. The krater is dated by its shape and decoration to LH IIIA2. It is the only example of an amphoroid krater from Salamis and the whole of Attica, and one of the few on the Greek mainland. The decoration is original and—this being perhaps the most interesting aspect—the fabric is a reddish brown-white clay that appears to be no different from that of most of the vases made on Salamis.

ΣΦΡΑΓΙΔΟΛΙΘΟΣ ΣΤΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Εικ. 1. Ο σφραγιδόλιθος αριθ. ευρ. Μουσείου Χαλκίδας 980.

Εικ. 2. Σχεδιαστική απόδοση.

Κατά τη διάρκεια εργασιών μεταστεγάσης της Αρχαιολογικής Συλλογής Ιεράπετρας το 1987, ο συντηρητής της Εφορείας Αλέκος Νικάκης, υπεύθυνος για την ασφάλεια της μεταφοράς και τα τεχνικά προβλήματα της επανέκθεσης, πρότεινε να γίνει έρευνα στο εσωτερικό της περίφημης ΥΜ γραπτής σαρκοφάγου από την Επισκοπή Ιεράπετρας, που ήταν καλυμμένο από τα αναμοχλευμένα οστά¹. Η συμπλήρωση 41 ετών από τη

1. Βρέθηκε το 1946 κατά τη διάρκεια εργασιών ανέγερσης οικίας στο χωριό Επισκοπή Ιεράπετρας. Η εύρεσή της αναφέρεται από τον Ν. Πλάτωνα (ΚρητΧρον Α. σ. 638), όπου γίνεται και μια γενική αναφορά στη διακόσμηση. Φαίνεται ότι η σαρκοφάγος δεν απομακρύνθηκε από την Ιεράπετρα, όπως συνέβη με άλλα αριστουργήματα, αλλά ακολούθησε την ταλαιπωρία των επανειλημμένων μεταστεγάσεων της μικρής Αρχαιολογικής Συλλογής της πόλης. Φέρει αριθμό ευρετηρίου 980 και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.

χρονολογία εύρεσης και η διατάραξη του περιεχομένου της δεν δημιουργούσε εκ των προτέρων προϋποθέσεις για κάποιο θετικό αποτέλεσμα στην έρευνα. Η έκπληξή μας όμως ήταν πραγματικά μεγάλη, όταν μεταξύ των οστών βρέθηκε σφραγιδόλιθος, ξεχασμένος εκεί, πάνω από τέσσερις δεκαετίες. Ο σφραγιδόλιθος μετά τη συντήρηση στο εργαστήριο της Εφορείας από τον ίδιο συντηρητή και παρά τη μέτρια διατήρησή του αποδείχτηκε ένα εξαιρετικό δείγμα της μινωικής σφραγιδογλυφίας και έδειξε την ανάγκη για σχολαστικότερη έρευνα στα περιεχόμενα των ευρημάτων. Καταχωρήθηκε στο ευρετήριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Ιεράπετρας με αριθμό 980 (εικ. 1, 2).

Έχει σχήμα φακοειδές και είναι από άγνωστο μαλακό πορτοκαλόχρωμο λίθο με περίβλημα από βαθιές ρωγμές². Διατήρηση μέτρια. Η διαμπερής οπή που τον διασχίζει εσωτερικά έχει δημιουργηθεί με διάτρηση και από τις δύο πλευρές και έχει διάμετρο 0,0019 μ. Η διάμετρος του σφραγιδόλιθου είναι 0,0176 και το πάχος του 0,0071 μ. Στη σφραγιστική επιφάνειά του εικονίζεται στο επάνω μέρος έσσωμο ζώο, ταύρος ή αγελάδα, το οποίο προχωρεί προς τα δεξιά έχοντας προτεταμένα τα μπροστινά πόδια και την κεφαλή στραμμένη κατ'ένώπιον κατά τρία τέταρτα. Το επάνω μέρος της κεφαλής με τα κέρατα δεν διακρίνεται λόγω φθοράς. Στο κάτω μέρος και σε πρώτο επίπεδο, ανθρώπινη μορφή βαδίζει, επίσης, προς τα δεξιά. Η κεφαλή της «ακουμπά» στην κοιλιά του ζώου προοπτικά τονίζοντας τη διαφορά των επιπέδων. Το επάνω

μέρος του κορμού κατενώπιον, η κεφαλή και τα πόδια σε κατατομή. Το δεξί χέρι κάμπτεται στον αγκώνα και το αριστερό προτείνεται λοξά προς τα κάτω. Τα σκέλη ανοιχτά, σε στάση βαδίσματος.

Η παράσταση ανθρώπου και βοός δεν είναι άγνωστη στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία, αλλά δεν απαντάται συχνά³. Πιστεύουμε ότι πρόκειται για μια αγροτική σκηνή βοσκής βοός· είναι αξιοπρόσεκτο το ότι και στην ίδια τη διακόσμηση της σαρκοφάγου της Επισκοπής εικονίζεται ανάλογη σκηνή⁴. Ο σφραγιδόλιθος θα πρέπει να χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΙΙ εποχή και πιθανώς στην ΙΙΙ Α2 περίοδο με βάση στυλιστικά κριτήρια.

2. Ο καθηγητής Ingo Pini, διευθυντής του CMS, ο οποίος εξέτασε το σφραγιδόλιθο μας δήλωσε ότι η ύλη του είναι εντελώς άγνωστη.

3. Βλ. CMS I, αριθ. 95 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και αριθ. 137 από τις Μυκήνες· CMS VII, αριθ. 102 του Βρετανικού Μουσείου, από την Κρήτη· CMS IX, αριθ. 131 του Cab. des Médailles, από την Κρήτη.

4. Βλ. A. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete*, Göteborg 1980, σ. 156 κ.ε., όπου τονίζεται ο τελετουργικός χαρακτήρας των σκηνών, π.χ. οι ανθρώπινες μορφές οδηγούν τα ζώα για θυσία. Πιστεύουμε όμως, ότι το θέμα χρειάζεται διεξοδικότερη μελέτη και ανάλυση και δεν πρέπει να αγνοηθεί και ο καθαρά αγροτικός χαρακτήρας κάποιων σκηνών. Εκεί αναφέρεται και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Ν. Π. Παπαδάκης, *Ιεράπετρα*, Αθήνα 1982, σ. 70 κ.ε.

A SEALSTONE IN THE SARCOPHAGUS FROM ΕΠΙΣΚΟΠΙ, ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ

NIKOS P. PAPADAKIS

In the course of a chance investigation of the bones in the bottom of the well-known LM sarcophagus from Episkopi, Ierapetra (Ierapetra Archaeological Collection inv. nr. AE 980), a LM sealstone

made of orange stone was found among them, depicting a man and an ox in a pastoral scene. The sealstone had not been noticed in 1946, when the sarcophagus was discovered.

ΣΙΦΩΝ > Σ(Ι)ΦΟΥΝΙ: ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΕΝΟΣ ΑΡΧΑΙΟΥ(Σ) ΑΓΓΕΙΟΥ

Γ. Σ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

Στα Πρακτικά του πρώτου Συμποσίου για τη βυζαντινή Θράκη, που κυκλοφόρησαν το 1989, δημοσιεύεται και η ανακοίνωση του συναδέλφου κ. Ν. Ζήκου για τα αποτελέσματα ανασκαφικών ερευνών στο Παπίκιον όρος της Ροδόπης¹. Πρόκειται για ένα μοναστηριακό συγκρότημα στην περιοχή του οικισμού Σώστη, το οποίο ήκμασε από τον 11ο έως τον 13ο αι. μ.Χ.

Μεταξύ των ευρημάτων στο χώρο της Τράπεζας που καταστράφηκε από πυρκαϊά, πιθανότατα στο πρώτο μισό του 13ου αι., ξεχωρίζει ένα περίεργο πήλινο αγγείο² (εικ. 1), το οποίο και θα μας απασχολήσει παρακάτω. Όπως γράφει ο ανασκαφέας «... ενδιαφέρον για το ιδιότυπο σχήμα της παρουσιάζει ακέραια κανάτα(;) με στενή προχοή, που συνδέεται με το σώμα με συμφυή λαβή. Η λαβή, κοίλη στο εσωτερικό, βοηθούσε στην εύκολη ρύση του περιεχομένου με τη διέλευση του αέρα. Την εξωτερική επιφάνεια κοσμούν πέντε σειρές κύκλων με επίθετη εφυάλωση κιτρινοπράσινου χρώματος. Ο κοφτός επίπεδος πάτος προϋποθέτει εναπόθεση του σκεύους σε λεία επίπεδη επιφάνεια...»³. Με το σημείωμά μου εδώ θα ήθελα να διευκρινίσω τη σημασία του εν λόγω αντικειμένου. Για την ακρίβεια, το σώμα του αγγείου απολήγει άνω σε ένα θήλαστρο, από τη βάση του οποίου ξεκινά ένας συμφυής σωλήνας καμπυλούμενος προς τα κάτω και περατούμενος στο επίπεδο που βρίσκεται ο

Εικ. 1. Σίφων από τις ανασκαφές στο Παπίκιον όρος Ροδόπης (Ζήκος 1989).

πιθμένας⁴. Ο σωλήνας αυτός, που χρησίμευε και ως λαβή, στερεώνεται στο κάτω μέρος της κοιλιάς του δοχείου με μια

1. First International Symposium for Thracian Studies, Byzantine Thrace I, 1989, σ. 677-687.

2. Ό.π., II, πίν. CCXXIII b.

3. Ό.π., I, σ. 684.

4. Το αγγείο στέκεται έτσι σταθερά βασισμένο όχι μόνο στον πάτο του, αλλά και στην άκρη του σωλήνα.

Εικ. 2. Φιλώτι Νάξου. Σ(ι)φούνι και κρασομεθήρα.

μικρή συμφυή γέφυρα. Όπως θα φανεί παρακάτω, πρόκειται για έναν απλό υδραυλικό μηχανισμό που λειτουργεί με αναρροφητικό τρόπο. Την κατανόηση της ειδικής λειτουργίας του αγγείου αυτού οφείλομε στο γεγονός ότι το ίδιο ακριβώς πήλινο σκεύος συναντάται έως τις ημέρες μας σε πολλά χωριά της Νάξου (εικ. 2), ένα μάλιστα από τα οποία φέρει την ονομασία Σίφωνες, ίσως όμως με τη σημασία «ανεμοστρόβιλοι»⁵. Πρόκειται για το «σ(ι)φούνι» ή «σ(ι)φουνά-

κι», που μέχρι πρόσφατα ήταν απαραίτητο αντικείμενο σε κάθε σχεδόν ναξιακό κελάρι⁶ για την άντληση μικρής ποσότητας κρασιού από την «κρασομεθήρα», το πήλινο δηλαδή πιθάρι στο οποίο

5. Α. Κατσουρός, Τοπωνύμια της Νάξου, Ναξιακόν Αρχείον Α', τ. 6, 1947, σ. 80.

6. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, Μονή, Αθήνα 1984, σ. 144-145. Ο ίδιος, Η Απειρανθος, Αθήνα 1985, σ. 439.

Εικ. 3. Νάξος. Σφούνισμα.

ήταν αποθηκευμένο το κρασί. Η χρήση του «σ(ι)φουνιού» είναι αποκλειστικά για τη λήψη κρασιού με τον εξής τρόπο: στο σωλήνα προσαρμόζεται καλάμι, μήκ. 1 μ. περίπου. Από μία οπή που υπάρχει στο πήλινο ή μαρμάρινο σκέπασμα του πιθαριού περνά η ελεύθερη άκρη του καλάμιού μέσα στο κρασί. Αρχίζει τότε η αναρρόφηση από το θήλαστρο ενώ τα δάκτυλα σφίγγουν στα σημεία επαφής καλάμιού-πήλινου σωλήνα εμποδίζοντας τη διέλευση αέρα. Το κρασί με τη δημιουργούμενη υποπίεση μετακινείται προς τα άνω, δεν έρχεται

όμως κατευθείαν στο στόμα, αλλά διοχετεύεται μέσω του καλάμιού και του σωλήνα στο εσωτερικό του αγγείου, το οποίο, αφού γεμίσει, μεταφέρεται στο τραπέζι (εικ. 2, 3).

Η ιδιότυπη μορφή και η χρήση του αγγείου αυτού στη Νάξο, ιδιαίτερα στο Φιλώτι, έκανε εντύπωση και σε περιηγητές του περασμένου αιώνα⁷. Όπως θα δούμε παρακάτω, το σιφούνι έχει περάσει σε τοπικά λαϊκά στιχουργήματα, καθώς και σε ευτράπελα⁸. Δεν είναι ίσως περίεργο να συναντήσει κανείς ένα τέτοιο αντικείμενο στο νησί του Διονύσου. Ποια όμως είναι η καταγωγή του; Κατ'αρχάς το εύρημα του Παπικίου όρους αποδεικνύει ότι ανάγεται τουλάχιστον στους βυζαντινούς χρόνους. Ας σημειωθεί ότι σε έρευνα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων στο λιμάνι της Θάσου και μέσα σε «τσιμεντοποιημένο» στρώμα με κεραμική, αναγόμενη σε περίοδο από την αρχαιότητα έως τους βυζαντινούς χρόνους⁹, βρέθηκαν δύο πή-

7. J. Th. Bent, *Aegean Islands*, Chicago MCMLXVI, σ. 353.

8. Μ. Κατσούρης, Παραλλαγές από τον Κυνίδαρο Νάξου, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών Ζ'* (1968), σ. 761, αριθ. 76.

9. Α. Αρχοντίδου - J. Y. Empegeur, Γαλλο-Ελληνική ανασκαφή στο αρχαίο λιμάνι της Θάσου. Έκθεση των δύο ανασκαφικών περιόδων, στο *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων και Συνόλων, Β'*, Αθήνα 1987, σ. 77.

Εικ. 4. Τμήματα σιφώνων. Από τα ευρήματα των ανασκαφών στο λιμάνι της Θάσου (1984).

λινοι σωλήνες (εικ. 4) που, χωρίς αμφιβολία, ανήκουν σε όμοια ακριβώς σιφώνια. Η μορφή όμως και η ειδική χρήση του αγγείου πιστεύω ότι είναι πολύ παλιότερη. Η οπή, πάντως, στο καπάκι του πιθαριού αναφέρεται τον 6ο αι. π.Χ. από τον Ιπώνακτα: *Σίφωني λεπτῶι τουπίθημα τετρήνας*¹⁰. Ο Μνησίλοχος στις Θεσμοφοριάζουσες του Αριστοφάνη λέγει σε ένα σημείο ότι *ἔπειτα σιφωνίζομεν τὸν οἶνον*¹¹, εννοώντας την άντληση κρασιού με το αγγείο, που και τότε λεγόταν σιφώνι(:) Το ίδιο ρήμα, με την ίδια ακριβώς έννοια, χρησιμοποιείται και σήμερα στο ναξιακό ιδίωμα, όπως βλέπομε σε ένα σύγχρονο λαϊκό στιχούργημα: «κι αφού περάσουνε σαράντα μέρες / κι ο μούστος θε να βράσει να ξαφρίσει / μπορεί κανείς να βάλει το σουφουνοκάλαμο / και το σουφούνι του να σουφουνίσει»¹².

Το σχήμα του σιφωνιού έχει δώσει στην αρχαιότητα¹³, αλλά και στην εποχή μας¹⁴, ερεθίσματα για αισχρές παρομοιώσεις, ενώ στην Παλατινή Ανθολογία τα κουνούπια ονομάζονται *αἵματος ἀνδρὸς σίφωνες*¹⁵ επειδή απομυζούν το ανθρώπινο αίμα με την προβοσκίδα τους, όπως ακριβώς αναρροφάται το κρασί με τη χρήση του σίφωνα.

Όσο έχω υπόψη μου δεν έχει δημοσιευθεί παρόμοιο αγγείο αναγόμενο στα αρχαία χρόνια. Διαφορετικής μορφής είναι ένας «οινοκλέπτης»¹⁶ που ανασύρθηκε από το γνωστό ναυάγιο των πρώιμων βυζαντινών χρόνων στο Jassi Ada βόρεια της Κω (ε.κ. 5). Εδώ ο σωλήνας δεν είναι λυγισμένος¹⁷ αλλά ευθύς και λειτουργεί μεν με αναρρόφηση, αλλά το υγρό συγκρατείται στο αγγείο με κλεί-

10. E. Diehl, *Anthologia Lyrica Graeca*, Lipsiae MCMLIV, σ. 95, στίχ. 52.

11. Στίχ. 557.

12. «Κι ἄμα θά πάει ὁ σύντεκνος στὸ σπίτι τοῦ λέει ὁ νοικοκύρης, κάτσε νὰ τὰ πούμε ἔχω(:) ξινότυρο, ζαμπόνι (καὶ ψωμί;) θὰ βγάλω κι ἕνα σουφουνάκι νὰ τὰ πιούμε.»

Ποίημα της Σ. Κατινά ή Αρφανής για τον τρύγο και το Πατητήρι, εφημ. Ναξιακόν Μέλлон. Οκτ. 1968, στο Κεφαλληνιάδης, Η Απειρανθος, Αθήνα 1985, σ. 443).

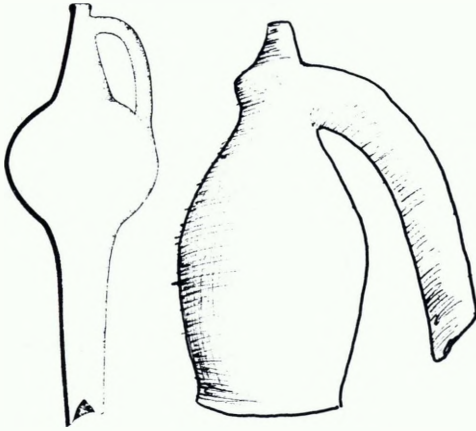
13. Ευριπίδης, Κύκλωψ 439.

14. Κατσούρης, ό.π.

15. 5, 151.

16. G. Bass - F. Doorninck, Yassi Ada, Texas 1982, σ. 181 π. 65.

17. Βλ. Η. Liddell - R. Scott, λ. Σίφων.

Εικ. 5. Είδος σίφωνος από το ναυάγιο του Jassi Adda και φουσούνι (σιφώνι) από τη Χίο (Χαριτωνίδου 1990).

SIPHON > S(I)PHOUNI: SURVIVAL OF AN ANCIENT(?) VESSEL

G. S. MASTOROPOULOS

During recent excavations on Mt. Papi-kion in Thrace a curious vessel was found in the ruins of a monastery that was destroyed in the 13th c., and it remained unidentified in the publication where it appeared. The present article clarifies its function and name. It is a siphon (σιφώνι>σιφούνι>σφούνι>σφουνάκι) used to draw off wine by sucking through

σимо της οπής του θηλάστρου διά του αντίχειρα.

Ανακεφαλαιώνοντας σημειώνουμε ότι το βυζαντινό αγγείο που ανακαλύφθηκε στις ανασκαφές του Παπικίου όρους ταυτίζεται πιθανότατα με τον αρχαίο σίφωνα με τον οποίο αντλούσαν κρασί, αγγείο το οποίο με την ίδια ονομασία και χρήση, πιθανότατα και με την ίδια μορφή, συναντάται έως τις ημέρες μας στη Νάξο¹⁸.

a tube and feeding-bottle made in one piece. A σφούνι having the same shape, function and name is still widely found in our time on Dionysus' wine-growing island of Naxos. Its origin must be very old, for the siphon is mentioned in ancient texts, in which it has the same function, name and the same or a similar shape as today.

18. Το μικρό αυτό σημείωμα είχε κατατεθεί όταν δημοσιεύθηκε από τη συνάδελφο κ. Α. Χαριτωνίδου, μεταξύ άλλων, και ένα χιώτικο «φουσούνι» νεότερων χρόνων. Μεταβυζαντινά και νεότερα

κεραμικά από τη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Χίου, Κεραμικά Χρονικά 55 (1990), σ. 16, εικ. 34 αριθ. 108 (βλ. εικ. 6 του παρόντος άρθρου).

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΒΕΝΕΤΙΚΩΝ GROSSI Γ' - ΙΔ' ΑΙ. ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΝΑ ΘΗΣΑΥΡΟ

ΜΙΝΑ ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ

Στην ιερή μνήμη
του πατέρα μου Γεωργίου

Στις 2 Φεβρουαρίου 1938 με το αριθ. 7219 έγγραφο του Νομισματικού Μουσείου¹, ο καθηγητής Αναστάσιος Ορλάνδος παρέδιδε στο Μουσείο «20 αργυρά ενετικά νομίσματα προερχόμενα εκ του ναού του Αγίου Ανδρέου Αθηνών»² (εικ. 1, 2). Με την πληροφορία αυτή και ύστερα από σύντομη σχετική έρευνα διευκρινίστηκε ότι πρόκειται για τον ιερό ναό του Αγίου Ανδρέου στα Πατήσια, Πλατεία Αμερικής (οδός Λευκωσίας)³, ο οποίος και αποτελεί μετόχι της μονής της οσίας Φιλοθέης της Αθηναίας⁴. Ο Ορλάνδος στα 1937 πραγματοποίησε, σε μεγάλη έκταση, αναστηλωτικές εργασίες στην τρίκλιτη βασιλική των χρόνων της τουρκοκρατίας⁵, η οποία ανεγέρθηκε στη θέση παλαιότερου κτίσματος ή, πάντως, σε γειτνίαση με αυτό.

Κατά την απομάκρυνση της επίχωσης στην κόγχη της πρόθεσης του ναού αποκαλύφθηκε «σπουδαιότατον εύρημα»⁶: ένα ανάγλυφο εικονίδιο της Θεοτόκου από πρασινωπό στεατίτη μαζί με τα νομίσματα⁷, τα οποία αποτελούν ένα μικρό θησαυρό. Πρόκειται για είκοσι grossi⁸ της Βενετίας του Γ' αι. μ.Χ., η

κού Μουσείου, για την πρόθυμη παραχώρηση της μελέτης των θησαυρών του Μουσείου με μεσαιωνικά νομίσματα και για τις χρήσιμες υποδείξεις της.

2. Στη μνεία στο BCH 1938, σ. 447 αναφέρεται μόνο γενικά ότι προέρχονται "...des fouilles de St. André d'Athènes".

3. Τον π. Γαβριήλ Τσάφο, προϊστάμενο του ναού, ευχαριστώ για την πρόθυμη παραχώρηση στοιχείων και πληροφοριών σχετικά με το ναό και την ανασκαφή.

4. Στο χώρο αυτό πιθανότατα μαρτύρησε από τους Τούρκους στα 1589 η Φιλοθέη Μπενιζέλου, ευγενής γόνος της γνωστής αθηναϊκής οικογένειας των Μπενιζέλων, η οποία άφησε πίσω της τεράστιο κοινωνικό, φιλανθρωπικό και εθνικό έργο κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας.

5. ABME Γ' (1937), σ. 199-204 και ειδικά 202-204. Βλ. και ΕΕΒΣ Η', σ. 318-328. Ευρητήριο Μεσαιωνικών Μνημείων, Γ', σ. 133.

6. Το εικονίδιο, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο αριθ., διαστάσεων 0,04×0,05, είναι σπασμένο στα άκρα και τοποθετείται χρονολογικά στον ΙΑ'-ΙΒ' αι. μ.Χ. Απεικονίζει τη Θεοτόκο με μαφόριο να στρέφεται προς τα δεξιά. Πιθανότατα προέρχεται από παράσταση Ευαγγελισμού. Στο ναό βρέθηκε επίσης και ένα σύστημα τάφων. Σε έναν από αυτούς εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα του Μουσταφά Γ' (1757-1773).

7. Ο Ορλάνδος αναφέρει ότι βρέθηκαν 23 αργυρά νομίσματα, ABME Γ' (1937), σ. 202.

8. Η ταύτιση των νομισμάτων (grossi) του θησαυρού του Αγίου Ανδρέου Αθηνών 1937 έχει ως εξής:

1-3: Ranieri Zeno, 1253-1268, τεμάχια 3.

1,76 γρ., 1,64 γρ., 1,64 γρ.

Πρβλ. Pap. I, σ. 106, αριθ. 1, πίν. VI, 11.

4-7: Lorenzo Tiepolo, 1268-1275, τεμάχια 4.

1. Ευχαριστίες εκφράζονται στην Έφορο κ. Μάντω Οικονομίδου, Διευθύντρια του Νομισματι-

συντήρηση των οποίων πρόσφατα ολοκληρώθηκε στο εργαστήριο συντήρησης του Νομισματικού Μουσείου⁹, στο πλαίσιο της τακτοποίησης και καταγραφής των παλαιών προσκτημάτων.

Συγκεκριμένα, στο σύνολο υπάρχουν κοπές τεσσάρων δόγηδων με διαδοχική ηγεμονία που καλύπτουν περίπου τριάντα χρόνια στο β' μισό του ΙΓ' αι. μ.Χ. Πρόκειται για τους Ranieri Zeno (1253-1268), Lorenzo Tiepolo (1268-1275), Jacopo Contarini (1275-1280) με τελευταίο τον Giovanni Dandolo (1280-1289), οι κοπές του οποίου χρονολογούν και την απόκρυψη του θησαυρού, η οποία θα πρέπει να τοποθετηθεί στα έτη ηγεμονίας του ή λίγο αργότερα. Αριθμητικά υπερτερούν οι κοπές του Jac. Contarini και Γιόν. Dandolo με ποσοστό 30% για τον καθένα.

Με τη συνθήκη της διανομής του βυζαντινού Κράτους, μετά το 1204, οι προνοητικοί Βενετοί γνωρίζοντας πολύ καλά τη χώρα και διαθέτοντας πείρα στο εμπόριο, που ασκούσαν ήδη από χρόνια πριν, φρόντισαν να εξασφαλίσουν όλα τα καλά λιμάνια, τις νευραλγικές θέσεις, τα νησιά και τις αγορές της Ανατολής για τον εαυτό τους¹⁰.

Η φύση των βενετικών κτήσεων στην Ελλάδα είναι αλήθεια ότι είναι ιδιαίζουσα, όπως τονίζει και ο Δ. Ζακυθηνός¹¹. Η Βενετία απέφυγε να δημιουργήσει ισχυρό αποικιακό κράτος και αρκέστηκε στις επίκαιρες θέσεις που της επέτρεπαν τον έλεγχο των θαλασσιών οδών, γιατί οι Βενετοί ζούσαν από τη θάλασσα και το εμπόριο. Ήταν έμποροι από τη φύση τους και από ανάγκη, επισημαίνει

ο Nicol¹². Το γεγονός είναι ότι εκτός από τους εμπορικούς και στρατηγικούς σταθμούς, η Δημοκρατία της Βενετίας πέτυχε να διατηρήσει και όλα τα εμπορικά προνόμια που είχε καταφέρει να καρπωθεί από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου περισσότερο από έναν αιώνα ωριότερα¹³. Η αλήθεια είναι ότι όχι μόνον η Βενετία, που κρατούσε την πρώτη θέση, αλλά και άλλες ναυτικές ιταλικές πόλεις, όπως η Γένοβα και η Πίζα, με την απόκτηση ευρύτατων εμπορικών προνομίων, μονοπώλησαν το διαμετακομιστικό εμπόριο της Ανατολής και, το χειρότερο, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, ενώ προχωρούσε ο ΙΓ' αι., δεν ήταν σε θέση να αναχαιτίσουν την οικονομική διείσδυση αυ-

1,74, 1,77, 1,75, 1,80 γρ.

Πρβλ. Pap. I, σ. 114, αριθ. 1, πίν. VII, 3.

8-13: Jacopo Contarini, 1275-1280, τεμάχια 6.

1,93, 1,91, 1,80, 1,86, 1,74, 1,81 γρ.

Πρβλ. Pap. I, σ. 119, αριθ. 1, πίν. VII, 9.

14-19: Giovanni Dandolo, 1280-1289, τεμάχια 6.

1,88, 1,87, 1,92, 1,86, 1,86, 1,78 γρ.

20: τεμάχιο grosso, φθαρμένο.

9. Με τα νομίσματα αυτά ασχολήθηκε η συντηρήτρια κ. Έλλη-Άννα Παυλίδου στο εργαστήριο του Νομισματικού Μουσείου. Τη φωτογράφιση πραγματοποίησε ο φωτογράφος κ. Παντ. Μαγουλάς. Τους ευχαριστώ για τη συνεργασία, καθώς και τον Έφορο του Νομισματικού Μουσείου κ. Γ. Τουράτσογλου για βιβλιογραφικές επισημάνσεις, τις οποίες μου παρείχε με προθυμία.

10. Miller, Φραγκοκρατία, σ. 68.

11. Δ. Ζακυθηνός, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, σ. 245.

12. D. Nicol, Byzantium and Venice, Cambridge 1988.

13. Α. Λαΐου, ΙΕΕ, Θ', σ. 61 κ.ε.

τών των εισβολέων της Δύσης, η οποία σταθεροποιόταν καθημερινά.

Τα grossi¹⁴ είναι νομίσματα από καθαρό ασήμι 965/1000 καρατίων και βάρους γύρω στα 2 γραμμάρια. Στον εμπροσθότυπο¹⁵ απεικονίζονται ιστάμενοι ο άγιος Μάρκος και ο δόγης να κρατούν ανάμεσά τους λάβαρο-στρατιωτική σημαία. Γύρω χαράσσεται η επιγραφή S(an) M(arcus) VENETI και το όνομα του δόγη, ενώ στον οπισθότυπο απεικονίζεται ένθρονος κατενώπιον ο Ιησούς Χριστός και αριστερά και δεξιά IC XC.

Τα grossi της Δημοκρατίας της Βενετίας¹⁶, τα πιο βαριά και τα πιο καθαρά σε περιεκτικότητα νομίσματα της Δύσης, υπήρξαν ιδιαίτερα δημοφιλή και διακινήθηκαν όχι μόνον στην Ιταλία, αλλά και κατά μήκος της Δαλματικής ακτής, στα Βαλκάνια και σ' όλη την Ανατολική Μεσόγειο¹⁷ γινόμενα κοινώς αποδεκτά, ενώ τα απομιμήθηκαν με πιστότητα οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι¹⁸.

14. Ph. Grierson, *The Origins of the Grosso and of Gold Coinage in Italy, Later Medieval Numismatics (11-12 cent.) Variorum Reprints X* (1979), London, σ. 33-40. Βλ. και A. M. Stahl, *A Fourteenth Century Venetian Coin Portrait*, ANS MN 30 (1985), σ. 211-214, πίν. 46.

15. Βλ. Pap I.

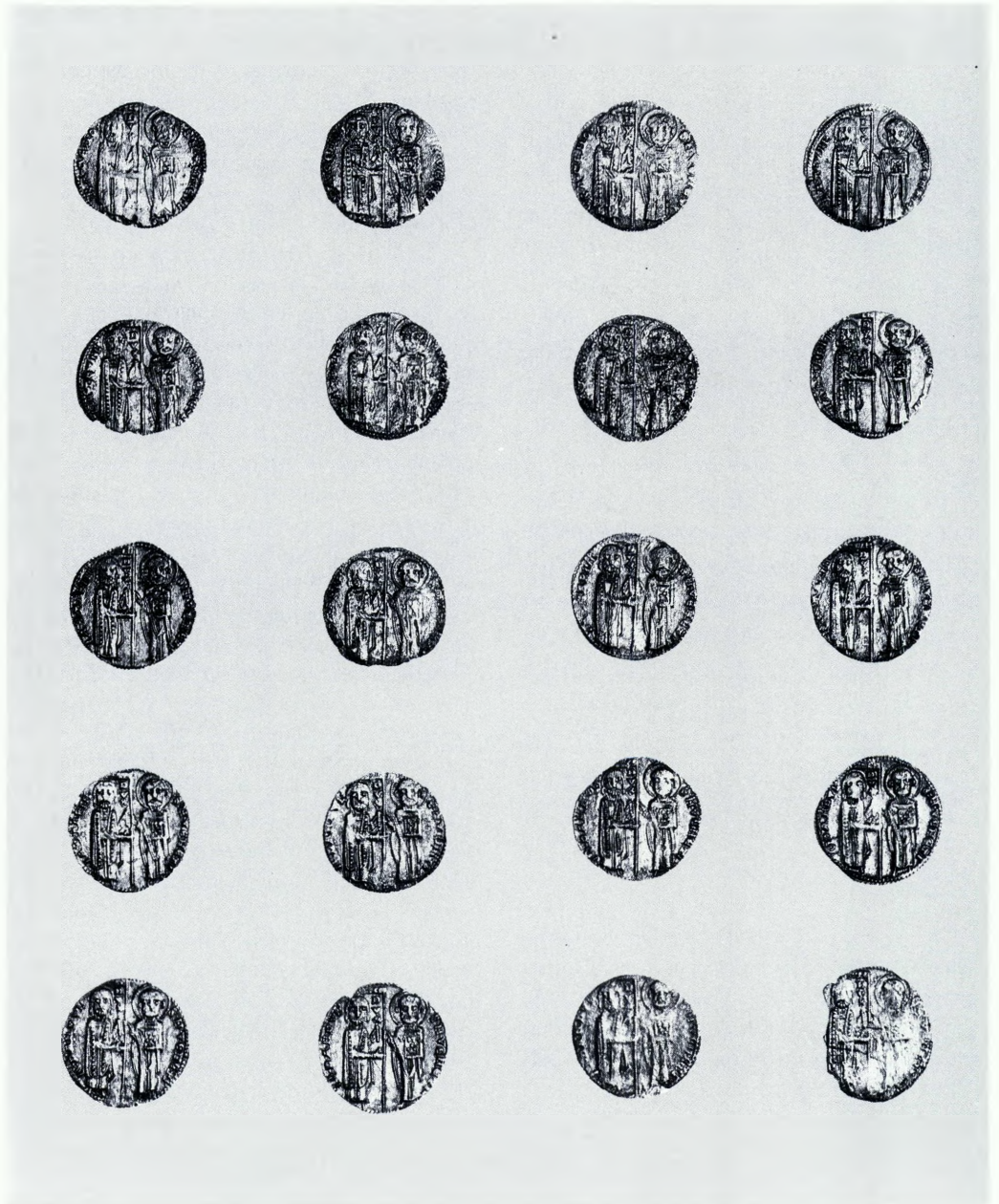
16. M. Balard, *Monete byzantine e monete occidentali a Bisanzio dal XIII al XV secolo*. Università degli studi di Bari. Corsi di studi IV-1979. Roma 1986, σ. 242.

17. Πρβλ. θησαυρούς με grossi που βρέθηκαν εκτός Ελλάδος: Βουλγαρία, Tichevitza, Vratza 1978, CH VII (1985), σ. 386, αριθ. 590. Λίβανος 1982, J. Elsen, Price list 60, Oct. 1983, σ. 2-7. H.

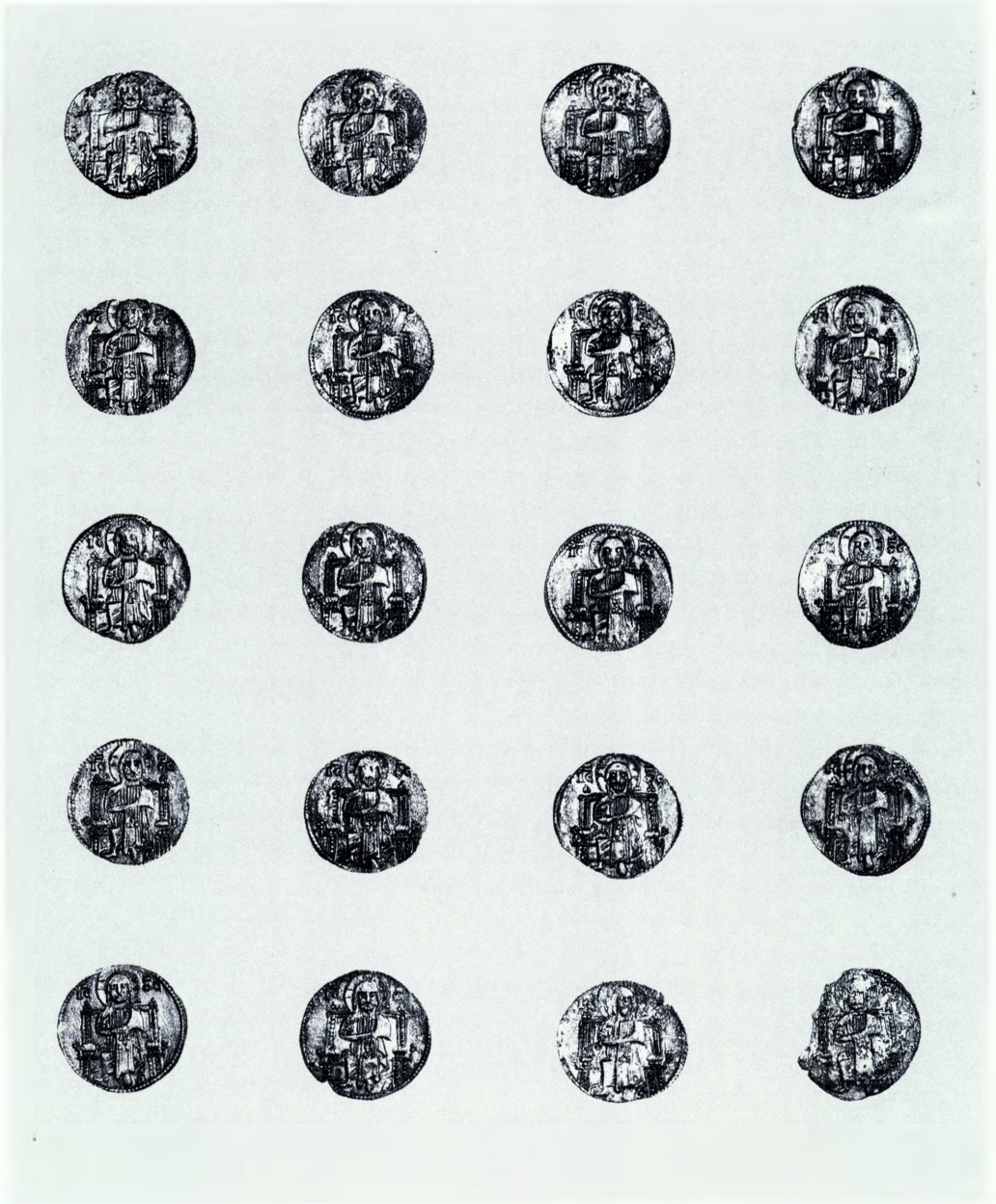
Pottier, «Τουρκία» 1989, RN XXXI (1989), σ. 183-193. Περίχωρα Κωνσταντινουπόλεως προ του 1877, Metcalf, Crusades, αριθ. 141. Verona 1929, Carribolo, Lurate Abbate (Como) και θησαυρός «1956», Metcalf, South-Eastern, σ. 221, πίν. 21. Επίσης θησαυρός Demir Karija και Tsruncha, Metcalf, South-Eastern, σ. 265. Βλ. και K. Dotchev, Numizmatika (Σόφια) 2 (1983), σ. 3-14.

Ο A. Stahl, στο *The Reorganization of Minting in Venice under Doge Andrea Dandolo 1343-1354*, International Numismatic Congress, London 1986, συνέταξε έναν πολύ ενδιαφέροντα κατάλογο θησαυρών που περιέχουν grossi και βρέθηκαν εκτός του ελλαδικού χώρου. Πρόκειται για σύνολα που εντοπίστηκαν στη Γιουγκοσλαβία και την Ανατολική Μεσόγειο. Μεταφέρεται αυτούσια η σημείωση του Stahl, αριθ. 11, για διευκόλυνση του μελετητή: «Bukovica (Yugoslavia): I. A. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR international Series 95 (Oxford 1981), p. 106, 461; Gala (Yugoslavia): Mirnik, *Yugoslavia*, p. 107, 472; Svica (Yugoslavia): *Coin Hoards* 3 (1978), p. 178, 510; Beirut (Lebanon): Bruce B. Braun and Raymond Huckles, *A Hoard of Venetian Coins-Part 1*, North American Journal of Numismatics, 3-4 (1966), 332-40, and *idem*, *A Second Hoard of Venetian Silver Coins*, 5-6 (1967), 79-85; Sidon (Lebanon): Jacques Yvon, *Monnaies occidentales en Syrie au temps des Mamlouks*, Collectionneurs et Collections Numismatiques, Paris: Hotel de la Monnaie, May-September, 1968, pp. 151-157; Antioch (Syria): Jacques Yvon, *Deux trésors médiévaux de Méditerranée orientale*, Congresso Internazionale di Numismatica, Rome, 1961, Atti, vol. 2 (Rome, 1965), 637-40; Hama (Syria): Hama; Fouilles et Recherches 1931-1938; IV, 3». Βλ. τέλος και A. Stahl, RIN (1984), σ. 181 κ.ε. για τρεις θησαυρούς αγνώστου προελεύσεως. Για παρουσία βενετικών grossi στην Αλβανία ("... enormous numbers") βλ. Metcalf, South-Eastern, σ. 202.

18. Metcalf, South-Eastern, σ. 205 κ.ε., 268 κ.ε. D. M. Metcalf, *Echoes of the Name of Lorenzo Tiepolo, Imitations of Venetian Grossi in the Balkans*, NC (1972), σ. 183 κ.ε., πίν. 17. S. Bendall, *A Late 14th c. Hoard of Balkan Silver Coins*, RN XXXI (1989), σ. 183-193. Βλ. το θησαυρό Tiche-

Εικ. 1. Θησαυρός Αγίου Ανδρέου Αθηνών 1937. Grossi Βενετίας ΙΓ΄ αι. μ.Χ. Εμπρόσθια όψη.

Εικ. 2. Θησαυρός Αγίου Ανδρέου Αθηνών 1937. Grossi Βενετίας ΙΓ' αι. μ.Χ. Οπίσθια όψη.

Στην απόλυτη αποδοχή τους, βέβαια, εκτός από την καθαρότητα του μετάλλου και τη σταθερότητα του βάρους, συντέλεσε και η φερεγγυότητα της εκδότριας αρχής, της οποίας η αυξανόμενη οικονομική ευρωστία και η διείσδυση στην Ανατολική Μεσόγειο, στα μεγάλα εμπορικά κέντρα και τα νησιά, ήταν γεγονότα αναμφισβήτητα κατά την εποχή που εξετάζεται.

Αρχικά το *grosso* λεγόταν ασημένιο δουκάτο, αλλά επικράτησε η ονομασία *grosso* ή *grosso matapan*. Ο τελευταίος όρος, που αντλείται από τα αραβικά και σημαίνει «πρόσωπο καθήμενο», αναφέρεται στον ένθρονο Χριστό που χαράσσεται στην οπίσθια όψη.

Ενώ η κοπή των *grossi* εγκαινιάστηκε στα τέλη του ΙΒ΄ αι. μ.Χ., αυτά δεν κυκλοφόρησαν στα Βαλκάνια παρά μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους, το 1204.

Η εισαγωγή των *grossi* της Γαληνοτάτης στον ελλαδικό χώρο τοποθετείται στις αρχές του ΙΓ΄ αι., σε χρόνους δηλαδή αρκετά πριν από την έναρξη της κοπής —στη δεκαετία του 1260— των *deniers tournois*¹⁹ στα ελλαδικά νομισματοκοπεία που ίδρυσαν οι Φράγκοι ηγεμόνες²⁰. Η κυκλοφορία των *grossi* στον ελλαδικό χώρο συνεχίστηκε για αρκετές δεκαετίες αργότερα²¹, παράλληλα με την κυκλοφορία των προϊόντων των ελλαδικών νομισματοκοπειών, συνήθως όμως όχι ταυτόχρονα στο ίδιο σύνολο²².

Ο θησαυρός του Αγίου Ανδρέου Αθηνών 1937 με τελευταία νομίσματα —όπως προαναφέρθηκε— κοπές του δόγη

Jon. Dandolo (1280-1289), βρέθηκε σε εδάφη της ηγεμονίας των δουκών των Αθηνών de la Roche και αποκρύπτεται στα έτη ηγεμονίας του Guillaume I de la Roche (1280-1287) και του Guy II de la Roche (1287-1308). Πρόκειται για ηγεμόνες, οι οποίοι έκοβαν δικό τους νόμισμα —*deniers tournois* με το όνομά τους— στο νομισματοκοπείο των Θηβών²³. Οι νομισματικές τους εκδόσεις βρίσκονται σε υψηλό ποσοστό τεμαχίων μέσα σε ανάλογους θησαυρούς²⁴.

vitza, Vratza 1978 (Βουλγαρία), CH VII (1985), σ. 386, αριθ. 590 και για τον ίδιο θησαυρό Numizmatika 17.2 (1983), σ. 15-41 και Numizmatika 17.3 (1983), σ. 37-41. Τέλος βλ. και I. Rengier, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien, Graz 1959.

19. Η αντιστοιχία του *grosso* προς το *deniers tournois* είναι 1:4, όπως παραδίδεται από τον Pegolotti. Βλ. Fr. Bald. Pegolotti, La pratica della mercatura (έκδ. A. Evans), Cambridge, Mass. 1936, σ. 116-118.

20. Βλ. σχετικά G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin 1878, Supplément 1882.

21. Βλ. παρακάτω, σ. 169 και Πίνακας Α.

22. Όπως στους θησαυρούς από το Χρισό Δελφών 1929 και 1933 (βλ. στους Πίνακες Α και Β). Το ίδιο και στο θησαυρό από την Παναγίτσα Ξηροχωρίου 1957 (Ζαχάρω Ηλείας): δύο μόνο *grossi* σε σύνολο 2453 *deniers tournois*. Βλ. Α. Τζαμαλής, Η πρώτη περίοδος του τουρνεζίου. Νέα στοιχεία από ένα παλαιό εύρημα, ΝομΧρον 9 (1990), σ. 101-131.

23. Τα *deniers tournois* των de la Roche φέρουν επιγραφή THEBE ή TEBANI CIVIS.

24. Ενδεικτικά βλ. Metcalf, Crusades, σ. 97-98 και BSA 55 (1960), σ. 54-58.

Από το γειτονικό Καπανδρίτι²⁵ στη Βοιωτία, ωστόσο, παραδίδεται ένας ακόμη θησαυρός με grossi, αυτός του 1978, με τελευταία νομίσματα κοπές του δόγη Pietro Gradenigo, το τέλος της ηγεμονίας του οποίου, 1289-1311, συμπίπτει με τη μάχη του Κηφισού²⁶, στα 1311, και τη νίκη της Καταλανικής Εταιρείας. Συνέπεια αυτής υπήρξε, όπως είναι γνωστό, η κατάλυση του βουργουνδικού δουκάτου των Αθηνών (των de la Roche) και η ίδρυση καταλανικών κρατιδίων σε περιοχές της ανατολικής Στερεάς.

Η παρουσία των grossi σε θησαυρούς από τον ελλαδικό χώρο γενικά καλύπτει ενάμισυ περίπου αιώνα, από τις αρχές του ΙΓ' μέχρι τα μέσα σχεδόν του ΙΔ' αι. μ.Χ. και περιλαμβάνει κοπές 13 δόγηδων σε συνεχή σειρά χωρίς διακοπή, όπως καταφαίνεται στον Πίνακα Α.

Στον ελλαδικό χώρο έχει εντοπισθεί η παρουσία πρωιμότεων grossi, όπως κοπές του Enrico Dandolo (1192-1205) και του Pietro Ziani (1205-1229) σε θησαυρούς από το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου²⁷.

Αν και έχει επισημανθεί ότι μετά το 1300 μ.Χ. η παρουσία των grossi στον ελλαδικό χώρο είναι σπάνια²⁸, η μαρτυρία των θησαυρών αποκαλύπτει χρονική επέκταση και συνέχιση της κυκλοφορίας τους στον ΙΔ' αι. μ.Χ. που φθάνει και μέχρι τα μέσα του αιώνα²⁹, εφόσον ανευρίσκονται κοπές του Barth. Gradenigo (1339-1342), εποχή μάλιστα κατά την οποία η Δημοκρατία της Βενετίας είχε ήδη εγκαινιάσει, στα 1332, το μικρό³⁰, ευέλικτο, αργυρό επίσης soldino³¹, το οποίο κυκλοφόρησε και αυτό ευρύτατα στον ελλαδικό χώρο³².

Σύμφωνα με σύγχρονους μελετητές³³ το γεγονός ότι είναι γνωστοί πολύ λίγοι θησαυροί με grossi και ελάχιστα μεμονωμένα νομίσματα από τον ελλαδικό χώρο, καθιστά δύσκολο το εγχείρημα του να ιχνηλατήσει κανείς τη χρήση και την κυκλοφορία των grossi. Το ίδιο παραδέχεται και ο Michael Metcalf³⁴ από τα δεδομένα, όμως, κυρίως των ανασκαφών στην Αθήνα και την Κόρινθο. Δικαιολογεί δε το γεγονός ότι γενικά η ανεύρεση θησαυρών με «σκληρό» νόμισμα, όπως είναι οι χρυσές και οι αργυρές υποδιαιρέσεις είναι οπωσδήποτε λιγότερο συχνή απ' ότι η εντόπιση θησαυρού με μικρότερες υποδιαιρέσεις που

25. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 2. CH V (1983), αριθ. 342.

26. Miller, Φραγκοκρατία, σ. 281 κ.ε.

27. Πρβλ. Δεσποτάτο Ηπείρου.

28. A. Stahl, βλ. ό.π. (υποσημ. 17), σ. 367-368.

29. A. Stahl, The Reorganization of Minting in Venice under Doge Andrea Dandolo 1343-1354, International Numismatic Congress, London 1986 και ο ίδιος, The Mint of Venice in the Thirteenth Century. Later Medieval Mints, Organisation, Administration and Techniques, Oxford 1988.

30. Το soldino ήταν το 1/3 του grosso.

31. Βλ. Pap. I.

32. Κατά τον Ilisch (Le retour à la grosse monnaie, σ. 87, στο Une monnaie pour l'Europe, XIth International Numismatic Congress, Brussels 1991), η αυξανόμενη γενικότερα ζήτηση στη Δύση, αλλά και στην Ανατολή χρυσού νομίσματος, του ducato, συντέλεσε στο να απωλέσει το grosso τη μεγάλη του σπουδαιότητα.

33. A. Stahl, Venetian Coinage in Medieval Greece, Actes du IIe Colloque International d'Histoire, Athens 1985, σ. 367-368.

34. Metcalf, South-Eastern, σ. 265-266.

Στους θησαυρούς των Πινάκων Α και Β, των οποίων είναι γνωστή η προέλευση και εν πολλοίς οι συνθήκες ανεύρεσης, γεγονότα που, οπωσδήποτε, έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα για τη γνώση μας σχετικά με την κυκλοφορία των υποδιαιρέσεων αυτών σε συγκεκριμένη περιοχή και εποχή, θα πρέπει να προστεθούν και οι τέσσερις θησαυροί που φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο, των οποίων, δυστυχώς, αγνοείται η προέλευση. Πρόκειται για σύνολα με τις ενδείξεις Π.Κ. 23, Π.Κ. 24, Π.Κ. 26, Π.Κ. 63 (Π.Κ.=Παλαιό Κιβώτιο), τα οποία περιλαμβάνουν 140, 239, 23 και 16 grossi, αντίστοιχα. Η ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης στο εργαστήριο του Νομισματικού Μουσείου θα μας επιτρέψει, με τη μελέτη τους, να πλουτίσουμε τις γνώσεις μας τουλάχιστον ως προς τη σύνθεσή τους, δεδομένου ότι οι παραπάνω θησαυροί περιλαμβάνουν ικανό αριθμό τεμαχίων.

Στην εξέταση αυτών θα πρέπει να προστεθούν και τα δεδομένα του ευρήματος προ του 1954, αγνώστου προελεύσεως από τα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως: (κατάσχεση Cahm)³⁹ ως προς τα

37. Βλ. Πίνακα Β.

38. Βλ. Πίνακα Γ.

39. Ο θησαυρός αυτός που φυλάσσεται στο Νομισματικό Μουσείο περιλαμβάνει 172 παλαιολόγια σταυράτα και 258 grossi (232 βενετικά και 26 σερβικά). Τα δύο αυτά σύνολα θεωρήθηκε ότι αποτελούσαν μέρος ενός θησαυρού. Σωστά ο Γ. Τουράτσογλου, που δημοσιεύει τα σταυράτα (θησαυροί ύστερων παλαιολόγειων νομισμάτων στο Νομισματικό Μουσείο, στο Δώρημα στον Ι. Κα-

ΠΚ 63	×
Άγιος Σίλας 1984	×
Θεσσαλονίκη 1933-34	×
Πύδνα 1985	×
Λίμνη Ιωαννίνων 1965	×
Μονοφάτσι Κρήτης 1991	×
ΠΚ 26	×
Θράκη (:) 1962	×
Βέροια 1976	×
Αγνώστου προελεύσεως 1954	×

γνωστή την ακριβή προέλευσή τους³⁷ πάντως κατά πάσα πιθανότητα από τον ελληνικό χώρο— καθώς και η ανεύρεση μεμονωμένων grossi³⁸ θα πρέπει να μας απομακρύνουν από την παραπάνω διαπίστωση.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β: ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΜΕ ΒΕΝΕΤΙΚΑ GROSSI ΙΓ΄-ΙΔ΄ ΑΙ. Μ.Χ. ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ

ΤΟΠΟΣ ΑΝΕΥΡΕΣΗΣ	ΤΕΜ.	ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΚΟΠΗ
Θράκη (:) 1962	±200	Barth. Gradenigo 1339-1342
Άγιος Σίλας 1984	297	Fr. Dandolo 1329-1339
Αρέθουσα Λαγκαδά 1976	11	Giov. Dandolo 1280-1289
Θεσσαλονίκη 1933/4	41	Fr. Dandolo 1329-1339
Πύδνα 1985	7	Fr. Dandolo 1329-1339
Ασώματα Βεροίας 1976	28	Barth. Gradenigo 1339-1342
Κάστρο Σερβίων Κοζάνης –1987 (θησαυρός:)	4	Giov. Soranzo 1312-1328
Ιωάννινα 1821	441	Ran. Zeno 1253-1368
Κιρκιζάτες Άρτας 1915	182	Ran. Zeno 1253-1368
Τρίκαλα 1949	50	Ran. Zeno 1253-1368, Louis IX 1266-1270
Άρτα 1985	6	Pietro Gradenigo 1289-1311
Πολυπόταμος Φλώρινας 1937	16	Giov. Soranzo 1312-1328
Λίμνη Ιωαννίνων 1965	134	Fr. Dandolo 1329-1339
Χρισό Δελφών 1927	82	Pietro Gradenigo 1289-1311, Stefan Uros II Milutin 1282-1321
Χρισό Δελφών 1933	19	Pietro Gradenigo 1289-1311, Stefan Uros II Milutin 1282-1321
Καπανδρίτι 1978	19	Pietro Gradenigo 1289-1311, Stefan Uros IV 1321-1336
Άγιος Ανδρέας Αθηνών 1937	20	Giov. Dandolo 1280-1289
Κόρινθος 1898	2	Jac. Tiepolo 1229-1249
Κόρινθος 1934	7	Ran. Zeno 1253-1268
Κόρινθος –1992	2	Jac. Contarini 1275-1280, Charles I d' Anjou 1278-1285
Μονοφάτσι Ηρακλείου 1991	2	Fr. Dandolo 1329-1239
Αγνώστου προελεύσεως** ΠΚ 23	140	Pietro Gradenigo 1289-1311, τελευταία κοπή;
Αγνώστου προελεύσεως ΠΚ 24	239	Pietro Gradenigo 1289-1311, τελευταία κοπή;
Αγνώστου προελεύσεως ΠΚ 63	12	Giov. Sovanzo 1312-1328, τελευταία κοπή;
Αγνώστου προελεύσεως ΠΚ 26	22	Fr. Dandolo 1329-1339, τελευταία κοπή;
Αγνώστου προελεύσεως*** 1954	232	Barth. Gradenigo 1339-1342

*Για ανάλογους θησαυρούς εκτός του ελλαδικού χώρου, βλ. υποσημ. 17

**Για τρεις θησαυρούς αγνώστου προελεύσεως που φυλάσσονται στο ANS βλ. υποσημ. 40.

***Περίχωρα Κωνσταντινουπόλεως (κατάσχεση Cahh).

ΧΩΡΟ* ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ

ΑΛΛΕΣ ΚΟΠΕΣ	ΦΥΛΑΞΗ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
+1 grosso Σερβίας	N.M. 1	ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, 8. Έγγρ. 9083/62
+1 grosso Σερβίας	M. Καβάλας	ΑΝΚ. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, 287
—	9η EBA	ΑΝΚ. Αδημοσίετος N.M.
—	N.M.	BCH 59 (1935) 244, N.M. 1934/A. Έγγρ. 5686/34
+1 grosso Σερβίας	9η EBA	ΑΝΚ. Αδημοσίετος
—	9η EBA	ΑΑΑ 20 (1987), 167-171
—	11η EBA	ΑΝΚ. Έγγρ. 410/87. Παράδοση Τσαρμανίδη
—	(;)	Metcalf, South-Eastern, 221
+1 υπέρπυρο Ιω. Γ' Βατάτζη	N.M.	ΑΝΚ. Δεσποτάτο Ηπείρου
+1 υπέρπυρο Ιω. Γ' Βατάτζη +1 deniers tournois δυτικό	N.M.	ΑΝΚ. Δεσποτάτο Ηπείρου
—	8η EBA	ΑΝΚ. Δεσποτάτο Ηπείρου
—	N.M.	ΑΝΚ. Δεσποτάτο Ηπείρου
+2 ducati + 1 fiorino	8η EBA-N.M.	ΑΝΚ. Δεσποτάτο Ηπείρου
+18 grossi Σερβίας + 560 deniers tournois	N.M.	BCH 53 (1929), 492. BCH 54 (1930), 456. BSA 55 (1960), 55. Crusades, 127
19 grossi ενετικά και σερβικά + 38 deniers tournois	N.M.	BCH 58 (1934), 236. BSA 55 (1960), 54. C. Crusades, 123. Έγγρ. 5595
+1 grosso Σερβίας	N.M.	ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, 2. CH V 342. Crusades, 122.
—	N.M.	ΑΝΚ. Αδημοσίετος. Μνεία BCH 62 (1938), 447. Έγγρ. 7219/3
—	M. Κορίνθου	Crusades, 111
+ 1 υπέρπυρο Ιω. Γ' Βατάτζη + 369 deniers tournois δυτικά + κοπές αγγλικές	M. Κορίνθου	BSA 55 (1960), A. Crusades. 112
+ 12 deniers tournois	N.M.	ΑΝΚ. Αδημοσίετος. Κατάσχεση. Έγγρ. 1835/92 (6η EBA)
+ 2 τεμ. Fr. Dandolo: 1 ducato + 1 soldino	M. Βώρων	ΑΝΚ. Αδημοσίετος
—	N.M.	ΑΝΚ. Αδημοσίετος
—	N.M.	ΑΝΚ. Αδημοσίετος
+ 4 grossi Σερβίας + 1 soldino Fr. Dandolo	N.M.	ΑΝΚ. Αδημοσίετος
+ 1 grosso Σερβίας + 1 soldino Fr. Dandolo	N.M.	ΑΝΚ. Αδημοσίετος
+ 26 grossi Σερβίας (+ 172 βυζαντινά σταυράτα)	N.M.	Μνεία BCH (1957) 498. Τουράτσογλου, Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο, 1105

grossi τα οποία ο θησαυρός φέρεται ότι περιλαμβάνει⁴⁰.

Σύμφωνα με τον Πίνακα Α ο πιο πρώιμος θησαυρός φαίνεται να είναι το μικρό σύνολο της Κορίνθου 1898 με κοπές του Jac. Tierolo (1229-1249), ενώ στη συνέχεια, λίγο μετά τα μέσα του ΙΓ' αι., τοποθετούνται τρεις ακόμα θησαυροί επί της ηγεμονίας του Ranieri Zeno (1253-1268) από το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου και ένας από την Κόρινθο 1934. Έξι ακόμα σύνολα ανήκουν στη μετάβαση του ΙΓ'-ΙΔ' αι., εφόσον έχουν ως τελευταίο δόγη τον Pietro Gradenigo με έτη ηγεμονίας 1289-1311. Στα χρόνια του δόγη Gion Soranzo (1312-1328), κατά τα οποία σημειώνεται μεγάλη άνθηση του εμπορίου και ανάπτυξη των βενετικών αποικιών στην Ανατολή, τοποθετούνται τρεις ακόμα θησαυροί: από τα Σέρβια προ του 1987, από τη Φλώρινα 1937 και αυτός με την ένδειξη Π.Κ. 63. Γενικά οι περισσότεροι θησαυροί αποκρύπτονται τον ΙΔ' αι. και ανάμεσα σε αυτούς οι πιο πολλοί —έξι τον αριθμό— έχουν τελευταίες κοπές νομίσματα του Francesco Dandolo (1329-1339). Οι πιο όψιμοι θησαυροί, με κοπές του Bartholomeo Gradenigo (1339-1342), είναι αυτοί της Θράκης(;) 1962, των Ασωμάτων Βεροίας 1976 και ο προ του 1954 αγνώστου προελεύσεως.

Στους Πίνακες Β και Γ, ωστόσο, μπορεί να παρατηρήσει κανείς και τη γεωγραφική κατανομή τόσο των θησαυρών με grossi όσο και τον εντοπισμό μεμονωμένων τεμαχίων σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί ένας θησαυρός από τη Βόρεια Ελλάδα, ο

οποίος ταυτίστηκε από την υπογράφουσα στο Νομισματικό Μουσείο, όπου μεταφέρθηκαν τα νομίσματα. Πρόκειται για το θησαυρό του Αγίου Σίλα Καβάλας 1984⁴¹, που βρέθηκε από συνεργείο του Δασαρχείου Καβάλας μέσα σε πήλινο άβαφο αγγείο. Ο θησαυρός περιείχε ένα σημαντικό αριθμό grossi, που ανέρχονται στα 298 τεμάχια. Από όσο γνωρίζω είναι ένας από τους μεγαλύτερους⁴² σε αριθμό τεμαχίων θησαυρούς με βενετικά grossi από τον ελλαδικό χώρο. Χρονολογικά ο θησαυρός είναι όψιμος.

ραγιαννόπουλο, Βυζαντινά XIII (1985), σ. 1103-1118), πιστεύει ότι τα σταυράτα και τα grossi δεν προέρχονται από τον ίδιο θησαυρό. Πρώτον, διότι τα δύο σύνολα διαφέρουν ως προς το είδος της οξειδωσης —σύμφωνα με άποψη της υπεύθυνης του εργαστηρίου συντήρησης του Νομισματικού Μουσείου κ. Μ. Λυκιαρδοπούλου— και δεύτερον, διότι υπάρχει μια χρονική απόσταση ανάμεσα στη χρονολογία που θα πρέπει να εγκαινιάστηκε η κοπή των σταυράτων —στα χρόνια βασιλείας του Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου— δηλαδή κάπου ανάμεσα στα 1366/67 και 1381/82, και στον τελευταίο δόγη Barth. Gradenigo (1339-1342), νομίσματα του οποίου βρίσκονται στο σύνολο των grossi.

40. Τέλος, βλ. και A. Stahl, Three Parcels of Venetian Grossi in the ANS Collection, RIN (1984), σ. 181 κ.ε. Πρόκειται για τρεις θησαυρούς (Parcel A, B, C) που πρόσφατα απέκτησε η American Numismatic Society και που αναλυτικά παρουσιάζει ο Stahl. Είναι άγνωστη η ακριβής προέλευσή τους. Μια αόριστη πληροφορία του εμπόρου για το Parcel A, υποδεικνύει(;) ως προέλευση την «Τουρκία».

41. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 287.

42. Πρβλ. το θησαυρό Ιωαννίνων 1821 με 441 τεμάχια. Βλ. Metcalf, South-Eastern, σ. 221.

Η απόκρυψή του τοποθετείται στα έτη της ηγεμονίας του Fr. Dandolo (1329-1339) ή λίγο αργότερα. Η παρουσία μιας σερβικής κοπής δεν είναι ασύνηθες φαινόμενο⁴³. Συχνά απαντούν grossi, που απομιμήθηκαν⁴⁴ οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι, σε θησαυρούς με βενετικές κοπές.

Είναι γνωστό ότι στη Θεσσαλονίκη⁴⁵ εγκαταστάθηκαν Βενετοί και αποτέλεσαν κοινότητα κάτω από ύπατο (consul) στα τέλη του ΙΓ' αι. μ.Χ. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται και από την ανεύρεση ενετικών νομισμάτων στην περιοχή, και στη συγκεκριμένη περίπτωση, από την ανεύρεση grossi. Από τη Θεσσαλονίκη περνούσε ο μεγάλος εμπορικός δρόμος που, από τη Βενετία μέσω Ραγούσας, έφθανε στην Κωνσταντινούπολη.

Στην Κεντρική Μακεδονία, εκτός του θησαυρού Θεσσαλονίκης 1933/1934⁴⁶ από την πυρίκαυστο ζώνη και αυτού από τα Ασώματα Βεροίας 1976⁴⁷, βρέθηκαν δύο ακόμα θησαυροί⁴⁸, οι οποίοι ταυτίστηκαν στο Νομισματικό Μουσείο και φυλάσσονται στην 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Πρόκειται πρώτον για το θησαυρό Αρέθουσας Λαγκαδά 1976⁴⁹, ο οποίος προέρχεται από κατάσχεση. Εφόσον αποκρύπτεται στα έτη της ηγεμονίας του Γιόν. Dandolo (1280-1289), όπως και αυτός του Αγίου Ανδρέου Αθηνών, είναι ο πρωιμότερος από τους θησαυρούς της Βόρειας Ελλάδας. Ο δεύτερος είναι ο μι-

διαφέροντα θησαυρό από την Tichevitza Vratza 1978 (Βουλγαρίας) με σημαντικό αριθμό βουλγαρικών, σερβικών και βενετικών κοπών, CH VII (1985), σ. 386 αριθ. 590. Πρβλ. εξάλλου και για τη συνύπαρξη βενετικών grossi με αγγλικές κοπές, Ε. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, Αγγλικά νομίσματα από Πατσόν Αμαρίου Ρεθύμνου, Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, ΙΙ, Αθήνα 1974, σ. 9-15.

44. Για σερβικές και βουλγαρικές απομιμήσεις βλ. ό.π. (υποσημ. 18).

45. M. F. Thiriet, *Les Vénitiens à Thessalonique dans la première moitié du XIV s.*, Byzantion XXII (1952), σ. 323-332.

46. Στη μνεία που γίνεται για το θησαυρό στο BCH 59 (1935), σ. 244, αναφέρεται μόνον ότι τα νομίσματα είναι «αργυρά». Πρόκειται, βεβαίως, για grossi.

47. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Θησαυρός γροσσίων 13ου-14ου αι. από τα Ασώματα Βεροίας, AAA XIX (1986), σ. 167-171.

48. Η ταύτιση οφείλεται στον Έφορο του Νομισματικού Μουσείου κ. Γ. Τουράτσογλου και αντλήθηκε από το Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας (ANK) του Νομισματικού Μουσείου. Ήδη από το 1965 είχαν τεθεί οι βάσεις για τη δημιουργία του από την Έφορο και Διευθύντρια του Μουσείου, κ. Μ. Οικονομίδου. Στη συστηματική τήρηση του αρχείου αυτού εντάχθηκαν στη δεκαετία του 1970 κατά χρονολογική σειρά και οι αρχαιολόγοι Η. Τσούρτη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Γ. Τουράτσογλου. Αφορά στην καταγραφή και αποδελτίωση νομισμάτων — μεμονωμένων τεμαχίων και θησαυρών — από ανασκαφές, παραδόσεις, κατασχέσεις, ιδιωτικές ή μη συλλογές κτλ.

49. Η ταύτιση του θησαυρού Αρέθουσας Λαγκαδά 1976 έχει ως εξής:

σύνολο 11 grossi.

Jac. Tiepolo (1229-1239).

Πρβλ. Pap I, πίν. VI, 5, τεμ. 3.

R. Zeno (1253-1268).

Πρβλ. Pap. I, πίν. VI, 11, τεμ. 1.

Jac. Contarini (1275-1280).

Πρβλ. Pap. I, πίν. VII, 9, τέμ. 4.

Γιον. Dandolo (1280-1289).

Πρβλ. Pap. I, VIII, 3, τεμ. 3.

43. Βλ. στον Πίνακα Β και άλλους θησαυρούς καθώς και υποσημ. 18. Πρβλ. επίσης και τον εν-

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ: ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ GROSSI

ΘΕΣΗ ΑΝΕΥΡΕΣΗΣ	ΤΥΠΟΣ GROSSO	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Διδυμότειχο Φυλακτό Έβρου	Pietro Gradenigo 1289-1311 Pietro Gradenigo 1289-1311	ΓΚΚ Μουσείο Κομοτηνής 4390/77 ANK
Πελεκητή Αμαξάδων	φθαρμένο	ANK
Θεσσαλονίκη	Fr. ή Andrea Dandolo 1329-1339 ή 1343-1354	ANK. ΙΣΤ' ΕΠΚΑ (1990)
Ρεντίνα Λαγκαδά	Lor. Tiepolo 1268-1277	ANK. Ανασκαφή Κέντρου Βυζ/νών Ερευ- νών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπό Ν. Μουτσόπουλο, 1990
Καλιάνδρα Χαλκιδικής	Giov. Dandolo 1280-1289	ANK
Άγιος Αχιλλεϊός-Πρέσπες	Pietro Ziani 1205-1229 Jac. Tiepolo 1229-1249 Pietro Gradenigo 1289-1311	Μ. Οικονομίδου, Επιστημονική Επιτηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πα- νεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1969
Μελίτη, Άγιος Γεώργιος Ημαθίας	Giov. Dandolo 1280-1289	ANK. Ανασκαφή Ν. Μουτσόπουλου
Άρτα	Jac. Tiepolo 1229-1249 Ran. Zeno 1253-1268 Lor. Tiepolo 1268-1277 Pietro Gradenigo 1289-1311 Pietro Gradenigo 1289-1311	ANK. Οδός Αγ. Θεοδώρας και Φευζάλ ANK. Οικόπεδο Μπανταλούκα ANK. Οικόπεδο Μπακαγιάννη ANK. Οικόπεδο Μπακαγιάννη Οικόπεδο Σμύρη-Πανούτσου
«Θεσσαλία»	Giov. Soranzo 1312-1328 grosso φθαρμένο	ANK. Αθημοσίετο. Δωρεά Χρ. Τσάτσου, Λάρισα
«Βόλος»	Pietro Ziani 1205-1229 Giov. Dandolo 1280-1289	Μ. Οικονομίδου, Θεσσαλικά V (1964), 5-20

κρός θησαυρός της Πύδνας 1985⁵⁰ που προέρχεται από στρώμα καταστροφής βυζαντινού ναού. Το σύνολο αυτό, το οποίο περιέχει μία κοπή πιο όψιμη, του Fr. Dandolo (1329-1339), περιλαμβάνει και ένα σερβικό grosso του Stefan Uros II Milutin (1282-1321)⁵¹.

Παράλληλα, ενδιαφέρουσα είναι, οπωσδήποτε, η παρουσία grossi στην Κεντρι-

50. Η ταύτιση του θησαυρού έχει ως εξής: θησαυρός Πύδνας 1985 (σύνολο 7 grossi): Jac. Tiepolo (1268-1275).

Πρβλ. Pap. I, πίν. VII, 3, τεμ. 4.

Fr. Dandolo (1329-1339).

Πρβλ. Pap. I, πίν. IX, 12.

Stefan Uros II Milutin (1282-1321)

Πρβλ. Metcalf, South-Eastern 358, πίν. 72, τεμ. I. Φθαρμένο τεμ. I.

51. Βλ. υποσημ. 18 και 43.

ΘΕΣΗ ΑΝΕΥΡΕΣΗΣ	ΤΥΠΟΣ GROSSO	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Δελφοί	Ran. Zeno 1253-1268	Σβορώνος, Έκθεση 1905/6, 284
Αθήνα	Jac. Tiepolo 1229-1249 Giov. Dandolo 1280-1289	Metcalf, South-Eastern, 265, 2 τεμ. Metcalf, South-Eastern, 265, 2 τεμ.
Κόρινθος	Jac. Tiepolo 1229-1249 Mar. Morosini 1249-1253 Ran. Zeno 1253-1268 Lor. Tiepolo 1268-1275 (Σερβίας) Stefan Uros I ή II 1243-1321	Metcalf, South-Eastern, 265, 2 τεμ. Metcalf, South-Eastern, 265 Metcalf, South-Eastern, 265 Metcalf, South-Eastern, 265 Hesperia 59, vol. 2, 366 και Νομ. Χρονικά 9 (1990), 134
«Αρχαίαι Κλεωναί»	Jac. Tiepolo 1229-1249	ANK. Δ' ΕΠΚΑ 1984. Παράδοση Ματζιώρου κατοίκου Αρχαίων Κλεωνών
Άργος	Giov. Dandolo 1280-1289	ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, 154
ΦΥΛΑΞΗ	ΤΥΠΟΣ GROSSO	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Καρδίτσα	Pietro Gradenigo 1289-1311	ANK. Συλλογή Καραφέρη, Σοφάδες Καρδίτσας
«Αθήνα»	Jac. Tiepolo 1229-1249 Giov. Soranzo 1312-1328	ANK. Συλλογή Μαρίνου Καχρίλα
«Αθήνα»	Jac. Tiepolo 1229-1249 Ran. Zeno 1253-1268	ANK. Συλλογή Ιωαν. Αγαπητού, Νέα Σμύρνη, Αθήνα
«Αθήνα»	Fr. Dandolo 1329-1339	ANK. Συλλογή Ηλ. Αναστασίου, Νέο Ηράκλειο, Αθήνα

κή Μακεδονία, όπως στη Θεσσαλονίκη⁵², τη Ρεντίνα Λαγκαδά⁵³, την Καλιάνδρα Χαλκιδικής, τη Μελίτη Ημαθίας αλλά και τον Άγιο Αχίλλειο στις Πρέσπες.

Η πληροφορία ωστόσο για ανεύρεση grossi στα Σέρβια⁵⁴ (νομός Κοζάνης), τη χαρακτηριστική πόλη-κάστρο, που ήταν χτισμένη στον δρόμο από τη Μακεδονία

52. Βλ. Πίνακα Γ με μεμονωμένα grossi.

53. Τις ανασκαφές στη Ρεντίνα διεξάγει το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπό την εποπτεία του καθηγητού κ. Νικ. Μουτσόπουλου. Τα νομίσματα ταυτίζονται στο Νομισματικό Μουσείο από τη Διευθύντρια κ. Μάντω Οικονομίδου και την υπογράφουσα.

54. Α. Λαΐου, IEE Θ', σ. 240 και D. Evgenidou, Serbia and Moglena, Two Byzantin Cities of Macedonia. Ιστοριογεωγραφικά 2 (1988), σ. 15-22.

στη Θεσσαλία, δεν αξιοποιείται απόλυτα, με την έννοια ότι δεν διευκρινίζεται αν τα τέσσερα grossi αποτελούν σύνολο ή είναι μεμονωμένα τεμάχια. Η συνεκτίμησή τους όμως με το θησαυρό από τα Ασώματα Βεροίας⁵⁵, σε συνδυασμό και με την παρουσία των μεμονωμένων, προσφέρει μια αξιόλογη μαρτυρία για την κυκλοφορία βενετικών grossi στην περιοχή αυτή.

Η ανεύρεση grossi στη Δυτική Ελλάδα⁵⁶ είναι εξίσου σημαντική. Κεντρική θέση κατέχουν οι θησαυροί από τα Ιωάννινα 1821, τους Κιρκιζάτες Άρτας 1915 και τη λίμνη των Ιωαννίνων 1965 με μεγάλο αριθμό τεμαχίων, 441, 183 και 137, αντίστοιχα. Ωστόσο, η εικόνα συμπληρώνεται με άλλους τρεις θησαυρούς από το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου και από τα μεμονωμένα νομίσματα, πέντε από τα οποία βρέθηκαν σε οικόπεδα της Άρτας —την πρωτεύουσα του «Δεσποτάτου»— η οποία θεωρήθηκε ως η «πύλη της Ρωμανίας»⁵⁷ για την είσοδο των δυτικών στην Ανατολή.

Grossi, σύμφωνα με τη μαρτυρία των θησαυρών, φαίνεται ότι κυκλοφόρησαν και στη Στερεά Ελλάδα. Ενδιαφέρουσα είναι η συνύπαρξη⁵⁸ των grossi με deniers tournois στο ίδιο σύνολο⁵⁹, όπως αυτή εμφανίζεται στους θησαυρούς Χρισό Δελφών 1927⁶⁰ και 1933⁶¹. Έναν εμπορικό δρόμο που οδηγεί, από βορρά προς νότο, στον Κορινθιακό κόλπο δια μέσου των Δελφών ιχνηλατεί ο Metcalf⁶² με την ανεύρεση των δύο αυτών θησαυρών στους Δελφούς.

Από την Αττικο-Βοιωτία παραδίδονται δύο μόνο θησαυροί, ένας από το

Καπανδρίτι 1978 και αυτός του Αγίου Ανδρέου Αθηνών 1937. Τα μεμονωμένα φαίνεται ότι περιορίζονται σε ελάχιστα τεμάχια από την Αγορά των Αθηνών⁶³.

Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι στις ανασκαφές που έχει εντάξει στο πρόγραμμά της τα τελευταία χρόνια η Ιη

55. AAA XX (1987), σ. 167-171.

56. Δεσποτάτο Ηπείρου.

57. Alain Ducellier, *Aux frontières de la Romanie: Arta et Sainte-Maure à la fin du Moyen Âge*. Travaux et Mémoires 8, *Hommage à Paul Lemerle*, 1981, σ. 113-124.

58. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στο θησαυρό Ζαχάρως Παναγίτσας-Ξηροχωρίου (Ηλείας) 1957, που φυλάσσεται στο Νομισματικό Μουσείο καθώς και στο θησαυρό Κορίνθου προ του 1992 (βλ. παρακάτω, σ. 179, υποσημ. 66). Βλ. και υποσημ. 22.

59. Βλ. επίσης για συνύπαρξη deniers tournois με grossi στο θησαυρό από τα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως, προ του 1877 (Metcalf, *Crusades*, αριθ. 141). Επίσης deniers tournois με grossi — απομιμήσεις όμως Σέρβων και Βουλγάρων— βρέθηκαν και στο θησαυρό «Τουρκίας» 1989, S. Bendall, *A Late 14th c. Hoard of Balkan Silver Coins*, RN XXXI (1989), σ. 183-193.

60. BCH (1929), σ. 4, 92. BCH (1930), σ. 456. BSA 55 (1960) σ. 55., D. Metcalf, *Crusades*, αριθ. 127. Ο θησαυρός στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως θησαυρός Δελφών. Εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης του γηπέδου του Χριστού κοντά στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Έγγρ. 5102, 5104/1929.

61. BCH 58 (1934), σ. 236. BCH 54 (1930), σ. 456. BSA 55 (1960), σ. 54, C. Metcalf, *Crusades*, αριθ. 123. Έγγρ. N.M. 5595/1933. Ο θησαυρός στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως θησαυρός Δελφών.

62. Metcalf, *South-Eastern*, σ. 266.

63. Ό.π., σ. 265.

Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Θήβα και που διεξάγει η συνάδελφος κ. Χάρις Κοιλάκου, ενώ εντοπίζονται *deniers tournois*⁶⁴ δεν ανευρίσκονται *grossi*. Όπως είναι γνωστό η Θήβα⁶⁵, στην εποχή που εξετάζεται, υπήρξε αστικό κέντρο με έντονη παρουσία στον ελλαδικό χώρο.

Από την Πελοπόννησο προέρχονται τρία μικρά σύνολα με *grossi* που βρέθηκαν στην Κόρινθο⁶⁶ το 1898, το 1934 και προ του 1992, ενώ ο θησαυρός της Αχαΐας 1962 με τα 59 τεμάχια είναι άγνωστο, από τη μνεία της Βαρούχα⁶⁷, αν περιλαμβάνει *grossi* ή *soldini*.

Στον Πίνακα Γ καταγράφεται εξάλλου και η παρουσία μεμονωμένων τεμαχίων στην Κόρινθο και την περιοχή των αρχαίων Κλεωνών.

Γενικά, η εικόνα που παρέχουν τα μεμονωμένα⁶⁸ *grossi* είναι η ίδια που εμφανίζουν και οι ανάλογοι θησαυροί. Αυτά, αν και σε μικρό αριθμό, εντοπίστηκαν σε όλη την έκταση του ελλαδικού χώρου, από τους ακριτικούς νομούς Έβρου και Ροδόπης, στο Διδυμότειχο, το Φυλακτό και την Πελεκητή Αμαξάδων, σε όλη τη Μακεδονία μέχρι και την Πελοπόννησο.

Στην Κρήτη βρέθηκε μόλις πρόσφατα (1991) ένας θησαυρός αποτελούμενος από εκατό περίπου τεμάχια, η σύνθεση του οποίου μας είναι άγνωστη. Κατά πληροφορίες⁶⁹, περιείχε «αργυρά» και «χρυσά» βενετικά νομίσματα. Πρόκειται για το θησαυρό Μονοφατσίου νομού Ηρακλείου, κοινότητας Αμμουργελών, που βρέθηκε από αγρότη βορείως του κάστρου *Bonifacio*⁷⁰. Τέσσερα τεμάχια από

το σύνολο, που διασκορπίστηκε, απέκτησε το Μουσείο Κρητικής Εθνομολογίας στους Βώρους Ηρακλείου⁷¹. Η ταύτιση τους έχει ως εξής: *grosso* του Γιόν. Dandolo (1280-1289) (Pap. I, σ. 137-38, πίν. VIII, 3). *Grosso* του Pietro Gradengo (1289-1311) (Pap. I, σ. 144-45, πίν. VIII 9). Ducato του Fr. Dandolo (1329-1339) (Pap. I, σ. 162, 1 πίν. IX, 11) και *soldino* του ίδιου δόγη (Pap. I, σ. 163-64, πίν. IX, 14).

Από το νομό Ρεθύμνου⁷², εξάλλου⁷³,

64. Όπως π.χ. θησαυρός Θηβών 1987, με 17 *deniers tournois*. Θα δημοσιευθεί με όλο το νομισματικό υλικό της ανασκαφής από την υπογράφουσα.

65. Χρ. Μαλτέζου, *ΙΕΕ Θ΄*, σ. 255 κ.ε. Α. Σαββίδης, *Η βυζαντινή Θήβα, 996/7 - 1204 μ.Χ. Ιστορικογεωγραφικά 2* (1988), σ. 33-52.

66. Metcalf, *South-Eastern*, σ. 265. Ο πιο πρόσφατος θησαυρός Κορίνθου προ του 1992 αφορά σε κατάσχεση στα χέρια του ίδιου του Παν. Παπαμιχαήλ, κατοίκου αρχαίας Κορίνθου. Εκφράζεται επιφύλαξη, για την ακριβή προέλευση του θησαυρού από την Κόρινθο ή την περιοχή της.

67. BCH II (1962), σ. 426, όπου παρέχεται μόνον η πληροφορία για αργυρά νομίσματα.

68. Βλ. Πίνακα Γ.

69. Ευχαριστίες απευθύνονται στον κ. Χριστόφορο Βαλλιάνο, που είχε την καλωσύνη να μου θέσει υπόψη το θέμα.

70. Η κοινή ονομασία του κάστρου είναι Τσιφούτ-Καστέλι.

71. Μουσείο Κρητικής Εθνομολογίας, Βώροι Ηρακλείου: αριθ. ευρ. 4738, 4737, 4739, 4821.

72. Ε. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, *Αγγλικά νομίσματα από Πατσόν Αμαρίου Ρεθύμνου, Πεπραγμένα του Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, II, Αθήνα 1974, σ. 9-15.

73. Σχετικά με το θησαυρό Αποκόρωνα Κρήτης που μνημονεύεται (θησαυρός *grossi*ων 13ου-14ου

εντοπίστηκε στο θησαυρό Πατσού Αμαρίου 1968 ένα μόνο grosso μαζί με αγγλικά sterlings, ενώ στο θησαυρό Νάξου 1969⁷⁴ έξι βενετικά grossi με μεγάλο αριθμό αγγλικών και γαλλικών κοπών. Γενικά, όπως επισημαίνει και ο Metcalf στο πολύτιμο σύγγραμμά του για τη μεσαιωνική νομισματοκοπία (820-1396) στη νοτιο ανατολική Ευρώπη⁷⁵, η νομισματική μαρτυρία από την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου είναι περιορισμένη. Πιστεύουμε ότι αυτή η απουσία θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο, για την ώρα, γεγονός.

Η μαρτυρία των ιδιωτικών συλλογών που καταγράφηκαν στο Νομισματικό Μουσείο, με μόνη εξαίρεση τη Συλλογή Καραφέρη, δεν είναι σημαντική με την έννοια ότι οι συλλέκτες, κάτοικοι Αθηνών, δεν μπόρεσαν να δώσουν περισσότερες πληροφορίες για την προέλευση των grossi που περιλαμβάνονται στις συλλογές τους. Η Συλλογή Καραφέρη συγκροτήθηκε στην περιοχή Θεσσαλίας και ο συλλέκτης είναι κάτοικος Σοφάδων Καρδίτσας.

Η συνολική εκτίμηση που συνάγεται από όλα αυτά και από τα δεδομένα των Πινάκων Α-Γ⁷⁶ είναι γλαφυρή και επισημαίνει το γεγονός της βεβαίας κυκλοφορίας του δυνατού αυτού αργυρού νομίσματος της Γαληνοτάτης, σε όλη την έκταση του ελλαδικού χώρου: από την ακριτική Θράκη ως την Πελοπόννησο και τα νησιά —με έμφαση όμως στη Μακεδονία και τη Δυτική Ελλάδα— για ενάμισυ περίπου αιώνα, από τις αρχές του ΙΓ΄ μέχρι τα μέσα του ΙΔ΄ αι. μ.Χ. και με εντονότερη παρουσία στον ΙΔ΄

αι. μ.Χ. Παράλληλα, βέβαια, στο χώρο αυτό της γηραιάς βυζαντινής Ελλάδας μαρτυρείται, από τους θησαυρούς κυρίως, η κυκλοφορία και βυζαντινών νομισμάτων⁷⁷.

Γεγονός είναι ότι κατά την εποχή των Παλαιολόγων⁷⁸, ενώ το βυζαντινό κρά-

αι. από τα Ασώματα Βεροίας, AAA XIX (1986), σ. 170, σημ. 17) ως περιέχων grossi, περιλαμβάνει άλλου είδους ενετικές υποδιαίρεσεις και όχι grossi. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει torneselli. Το ίδιο ισχύει και για τους θησαυρούς Γορτυνίας 1967, Αγρινίου 1967, Σουδελί Γόρτυνας 1968 που αναφέρονται στο ίδιο άρθρο. Περιλαμβάνουν και αυτοί soldini, torneselli, και deniers tournois.

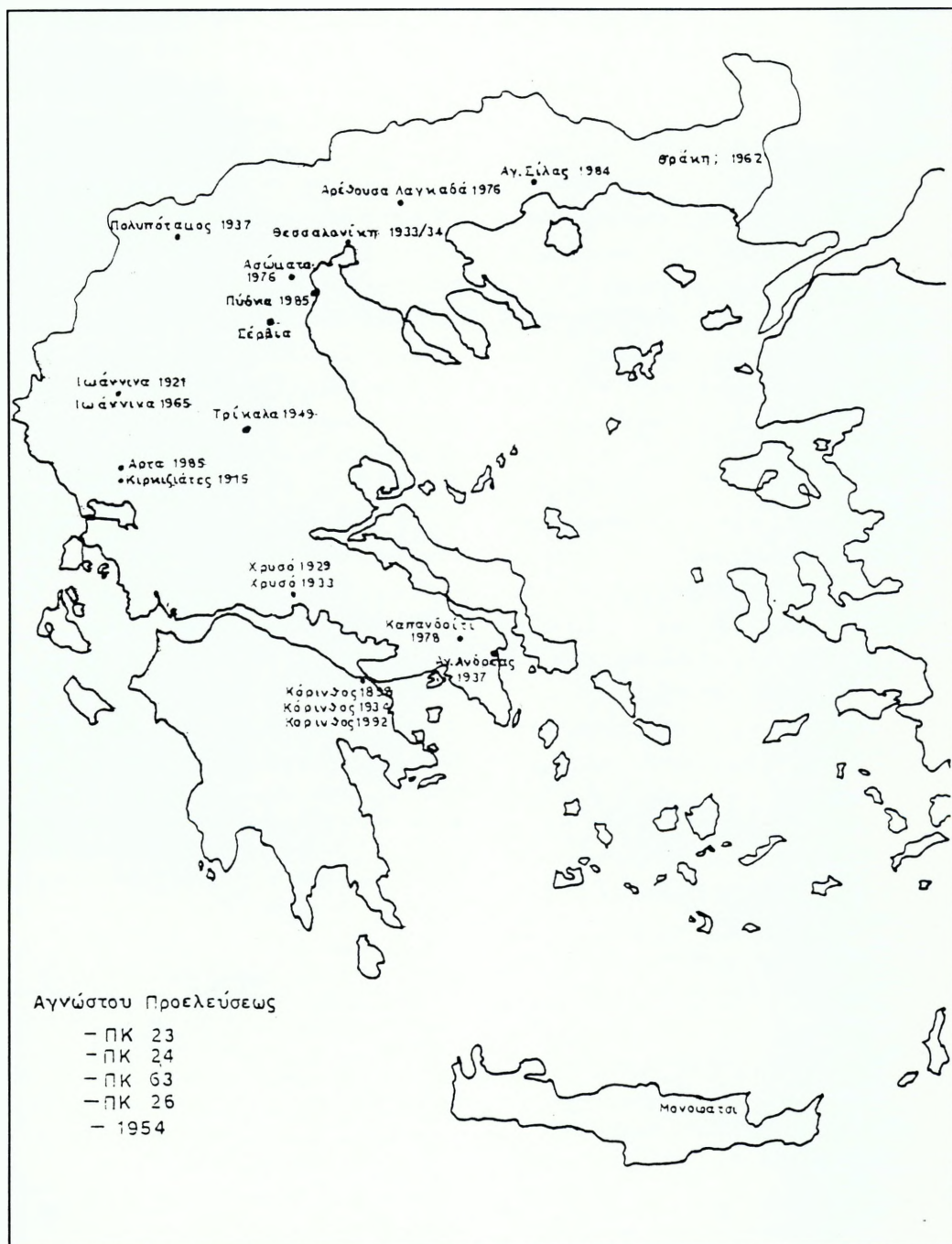
74. Metcalf, *Crusades*, σ. 97, 117.

75. Metcalf, *South-Eastern*, σ. 267. Βλ. και A. Stahl, *European Coinage in Greece after the Fourth Crusade*, *Mediterranean Historical Review*, 4 (1989), αριθ. 2, σ. 358.

76. Για ανάλογους θησαυρούς εκτός του ελλαδικού χώρου, βλ. ό.π. (υποσημ. 17).

77. Ενδεικτικά βλ. M. Oeconomides, *Contribution à l'Etude de la Circulation des Monnaies Byzantines en Grèce au XIII siècle*. Actes du XV Congrès International d'Etudes Byzantines (Athènes 1976) Athènes 1981. M. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, *Τρεις θησαυροί του 13ου αι. του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών στο Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά XIII* (1985), σ. 981-1002. J. Touratsoglou, *Unpublished Hoards of Billon Trachea from Greek Macedonia and Thrace*, *BSt XIV* (1973), σ. 131-166. Γ. Τουράτσογλου, *Θησαυρός άσπρων τραχέων/1983 από την Άρτα, ΑΔ 36* (1981): *Μελέτες*, σ. 209-226 και M. Henny, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington D.C. 1969.

78. A. Laiou, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge Massachusetts 1972, σ. 57-76.

Εικ. 3. Θέσεις ανεύρεσης θησαυρών με βενετικά grossi ΙΓ' - ΙΔ' αι. μ.Χ.

τος συρρικνωνόταν, οι δραστηριότητες των Βενετών γίνονταν εντονότερες και σταθερότερες απ' ότι κατά την εποχή των Κομνηνών⁷⁹.

Κατά το α' μισό του ΙΔ' αι. συντελείται σταδιακά ο κατακερματισμός του κράτους και πλήττεται ανεπανόρθωτα η ενότητα και το κύρος της —ούτως ή άλλως— φθίνουσας αυτοκρατορίας. Σε αυτό συντελούν αποφασιστικά γεγονότα όπως η εμφάνιση των Καταλανών⁸⁰, που από την Κωνσταντινούπολη, στα 1303, διέτρεξαν όλη τη βυζαντινή Ελλάδα, με καταστρεπτικές επιπτώσεις, η απειλή των Βουλγάρων, των Τούρκων, αλλά και των Σέρβων⁸¹, που αποτέλεσαν έναν από τους σοβαρότερους παράγοντες κατακερματισμού του κράτους, και, τέλος, οι ολέθριοι πόλεμοι⁸² (1321-1328 και 1341-1347) των δύο Ανδρονίκων Παλαιολόγων, του Β' και του Γ'.

Έτσι, με την έλλειψη κεντρικής εξουσίας και κεντρικού ελέγχου και με την απουσία κοινού και ενιαίου νομίσματος⁸³ στο χώρο της βυζαντινής Ελλάδας και της Ανατολικής Μεσογείου γενικότερα, οι Βενετοί έβρισκαν την ευκαιρία και ήδη από τα τέλη του ΙΓ' αι. σταθεροποιούσαν τη θέση τους και την οικονομική τους διεύθυνση σε μια αυτοκρατορία η οποία κατέρρεε και τους ζητούσε οικονομική ενίσχυση και δάνεια⁸⁴ ή συνήπτε μαζί τους συνθήκες ειρήνης⁸⁵. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα πλοία της Γαληνοτάτης μετέφεραν από την κυρίως Ελλάδα, τη Μακεδονία και τη Θράκη σιτάρι, λάδι, κρασί, όσπρια και βαλανίδια και έφεραν από τη Δύση άλλα προϊόντα, όπως υφάσματα και σαπούνι⁸⁶.

Επανερχόμενοι στο θησαυρό Αγίου Ανδρέου Αθηνών 1937, που στάθηκε και η αφορμή για την εξέταση των grossi στον ελλαδικό χώρο, θα πρέπει να τονισθεί ότι δεν είναι απαραίτητο να αναζητηθεί κάποια συγκεκριμένη πολεμική σύρραξη ως αιτία απόκρυψης του μικρού αυτού συνόλου στη γη της Αττικής στα παραγμένα —ούτως ή άλλως— χρόνια, που οι βουργούνδιοι δούκες των Αθηνών (Guillaume I de la Roche, 1280-1287 και Guy II de la Roche, 1287-1308) με κάθε θεμιτό και αθέμιτο μέσον προσπαθούσαν να εδραιώσουν την εφήμερη ηγεμονία τους συμμαχώντας περιστασιακά με τους πάντες εναντίον πάντων, με τους πρώην εχθρούς εναντίον πρώην φίλων.

Στα 1285 οι Βενετοί είχαν καταφέρει για μια ακόμη φορά να εξασφαλίσουν νέα ανακωχή με το νέο αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο, ως συνέχεια των παλαιότερων, αυτών του 1267 και του 1277, που είχαν συνάψει με τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο⁸⁷ και που είχαν

79. Α. Λαΐου, *ΙΕΕ Θ'*, σ. 166 κ.ε., 232. Βλ. και Kenneth M. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, Variorum, London 1975.

80. Α. Λαΐου, *ΙΕΕ Θ'*, σ. 166 κ.ε.

81. 'Ο.π., σ. 175, 176.

82. 'Ο.π., σ. 152 κ.ε.

83. 'Ο.π., σ. 234.

84. 'Όπως το 1343 ή το 1352 μ.Χ., βλ. ό.π., σ. 150, 152.

85. 'Όπως π.χ. το 1302, το 1310, το 1325, και το 1332 μ.Χ. 'Ο.π., σ. 169, 170, 175.

86. 'Ο.π., σ. 235.

87. Α. Λαΐου, *ΙΕΕ Θ'*, σ. 233.

επισφραγισθεί με χρυσόβουλλα⁸⁸.

Η νέα αυτή συνθήκη του 1285 παρείχε στο βενετικό εμπόριο τη δυνατότητα της άνετης κυκλοφορίας και διακίνησης στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Βενετοί έμποροι με έδρα την Αθήνα και κυρίως τη Θήβα, που είχε εξελιχθεί σε κέντρο μεταξουργίας, κυκλοφορούσαν άνετα στα «Κατωτικά» (περιοχή της Κεντρικής Ελλάδας, νοτίως των Θερμοπυλών) και την Πελοπόννησο⁸⁹.

Έτσι, λαμβανομένης υπόψη αυτής της γενικότερης κατάστασης στην Ατ-

τικο-Βοιωτία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΓ' αι. μ.Χ., τίποτα δεν εμποδίζει να υποθέσει κανείς ότι τα είκοσι αυτά αργυρά grossi, βενετικά νομίσματα που αντιπροσώπευαν μεγάλη αξία, θα αποτελούσαν το περιεχόμενο από το πουγγί ενός δραστήριου Βενετού, ή μη, εμπόρου, ο οποίος μετακινούνταν ελεύθερα στην περιοχή ασκώντας το επάγγελμά του και προσφέροντας τις υπηρεσίες του.

*Νομισματικό Μουσείο Αθηνών
Μάρτιος 1992*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών.

ABME: Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος.

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.

ANK: Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας, Νομισματικό Μουσείο.

ANS MN: American Numismatic Society, Museum Notes, New York.

BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique, Athènes, Paris.

BSA 55 (1960): M. Metcalf, The Currency of Deniers Tournois in Frankish Greece, British School Annual.

BSt: Balkan Studies (Θεσσαλονίκη).

CH: Coin Hoards.

ΓΝΚ: Γενικός Κατάλογος Νομισμάτων Μουσείου Κομοτηνής.

Δεσποτάτο Ηπείρου: Μίνα Γαλάνη-Κρίκου, Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας μεσαιωνικών νομισμάτων στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, 1204-1449. Πρακτικά (υπό εκτύπωση).

ΕΕΒΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών.
IEE: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών.

Metcalf, Crusades: D. Michael Metcalf, Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum, Oxford, London 1983.

Metcalf, South-Eastern: D. Michael Metcalf, Coinage in the South-Eastern Europe, 820-1396, London 1979.

Miller, Φραγκοκρατία: W. Miller, Η Φραγκοκρατία εν Ελλάδι, 1204-1566, London 1908, Αθήνα 1960.

NC: Numismatic Chronicle, London.

N.M.: Νομισματικό Μουσείο.

ΝομΧρον.: Νομισματικά Χρονικά, Νομισματική Εταιρεία, Αθήνα.

Pap. I: Nicolo Papadopoli-Aldobrandini, Le Monete di Venezia, vol. I, Venice 1893.

RIN: Rivista Italiana di Numismatica, Milano.

RN: Revue Numismatique, Paris.

88. Metcalf, South-Eastern, σ. 266.

89. Χρ. Μαλτέζου, IEE Θ', σ. 255.

**CONTRIBUTION ON THE CIRCULATION OF VENETIAN GROSSI
OF THE 13TH AND 14TH C. IN GREECE**

INSPIRED BY A HOARD

MINA GALANI-KRIKOU

The nature of the Venetian possessions in Greece after 1204, a land with which they were well acquainted, was a singular one. The Venetians contented themselves with retaining strategic sites in order to promote trade interests that directly concerned them.

Together with the Byzantine subdenominations, the “deniers tournois”, cut by the Frankish rulers in the different mints they established in Greece, and with the other Venetian coins circulating throughout the Mediterranean sea a major position was occupied by the “grosso”, the strong, pure silver coin of the Republic of Venice.

It had arrived in Greece by the beginning of the 13th century, but from the

evidence of hoards and individual finds, its wider circulation dates from the middle of the 13th to the middle of the 14th centuries, and its geographical distribution covered Thrace, Macedonia, Central and Western Greece, the Peloponnese and Crete. Of particular interest for the presence of the “grosso” in Greece are the hoards found in northern Greece and the regions of the “Despotate” of Epirus; their study was prompted by the hoard discovered at Ayios Andreas in Attica in 1937 and brought to the Numismatic Museum by A. Orlandos, in the course of his restoration work in the chapel (metochi) of the monastery of Agia Philothei the Athenian.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΧΙΟΥ*

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ

Την εποχή που η Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν είχε ακόμα μόνιμους αρχαιολόγους στο νησί, η όλη ευθύνη για τα αρχαία και τα βυζαντινά κατάλοιπά του είχε ανατεθεί στον εκπαιδευτικό, αείμνηστο Αντώνιο Στεφάνου, Έκτακτο Επιμελητή από το 1952 ως το 1982. Λάτρης της ιστορίας του νησιού του, ο Στεφάνου διέσωσε με ευσυνειδησία, σε δύσκολους μάλιστα καιρούς, ό,τι κινδύνευε να χαθεί.

Μέσα στο Τζαμί της Χώρας είχε διαφυλάξει τα διάσπαρτα φορητά έργα του παρελθόντος, ένα πλούσιο σύνολο τεκμηρίων της ιστορίας και της πολιτιστικής δραστηριότητας του χιώτικου λαού. Ανάμεσά τους αξιόλογη ενότητα αποτελεί η συλλογή 150 περίπου ευρημάτων, αντικειμένων κεραμικής τέχνης, από τα βυζαντινά χρόνια ως τα μισά περίπου του 20ου αι., άλλα κατασκευασμένα σε χιώτικα εργαστήρια και άλλα εισηγμένα με τις εμπορικές συναλλαγές της κάθε εποχής¹.

Η αγγειοπλαστική τέχνη των χιώτικων εργαστηρίων της αρχαιότητας είναι γνωστή από τις σχετικές μελέτες και τα εκθέματα στα μουσεία. Όπως μας παραδίδουν και τα αρχαία κείμενα, τα «Χία κεράμια» δεν ήταν περιζήτητα στον αρχαίο κόσμο μόνο για τον «αριούσιο οίνο» που περιείχαν, αλλά και για την περίφημη κατασκευή τους. Αντίθετα, χιώτικη αγγειοπλαστική των βυζαντινών

αιώνων δεν αναφέρεται σε βυζαντινά κείμενα, αλλά ούτε και νεότερες μελέτες ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό ως τώρα. Είναι απίθανο, όμως, να μη λειτουργούσαν αγγειοπλαστικά εργαστήρια, όταν τα συναφή πηλοπλαστικά εργαστήρια φιλοτεχνούσαν σε μεγάλη αφθονία και ποικιλία τα κεραμοπλαστικά τους είδη για να διακοσμήσουν τις εκκλησίες του 11ου-14ου αι., που σώζονται ακόμα στο νησί². Κι ακόμα η ευμάρεια της Χίου με την πλούσια παραγωγικότητα της γης απαιτούσε μεγάλο αριθμό αποθηκευτικών και χρηστικών αγγείων για την ντόπια κατανάλωση και για το εξωτερικό εμπόριο. Το χωριό Αρμόλια, το μεγάλο αγγειοπλαστικό κέντρο των μεταβυζα-

* Οφείλω ευχαριστίες στην 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χίου για την άδεια δημοσίευσης του υλικού, όπως και για κάθε διευκόλυνση στην καταγραφή και τη μελέτη. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον βυζαντινολόγο κ. Χ. Πέννα και για την παραχώρηση των φωτογραφιών.

1. Τα μεταβυζαντινά και αυτά των νεότερων αιώνων είναι δημοσιευμένα στα Κεραμικά Χρονικά 55 (1990).

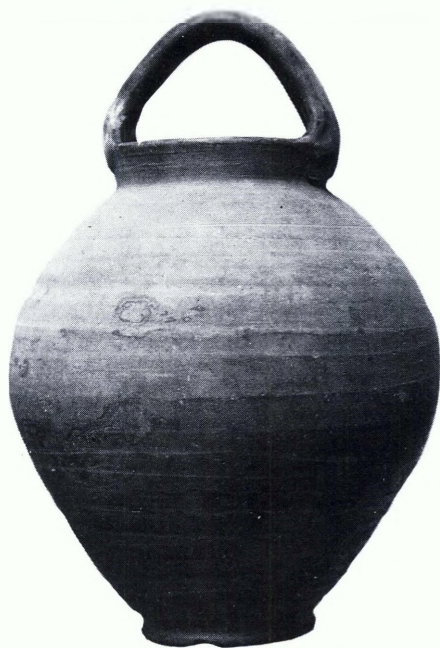
2. Όπως ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί με την ποικιλία των πλίνθων, τα φυαλοστόμια και τα πινάκια εντοιχισμένα στις προσόψεις. Βλ. Χ. Μπούρας, Οδηγός Χίου, Εθνική Τράπεζα Ελλάδος 1974, όπου και σχετική βιβλιογραφία για τη Χίο.

ντινών αιώνων, σίγουρα έχει την αρχή του μέσα σ' αυτούς τους αιώνες³.

Στη Συλλογή κεραμικών της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, που φυλάσσεται στο Τζαμί, περιλαμβάνονται πολλά τμήματα από κατεστραμμένα πια αγγεία βυζαντινών αιώνων, όμως χωρίς ένδειξη προέλευσης. Ο διαχωρισμός τους σε ντόπιας κατασκευής ή σε εισηγμένα είναι δύσκολος, εφόσον δεν έχουν εντοπιστεί ακόμα χιώτικα εργαστήρια, που να στοιχειοθετούν μια ιδιαιτερότητα στην τεχνική, στο σχήμα, στη διακόσμηση. Όπως είναι γνωστό, η βυζαντινή κεραμική σε κάθε χρονική περίοδο παρουσίαζε έναν κοινό τύπο στη μορφή (τεχνική, διακόσμηση) με ελαφρές μόνο διαφοροποιήσεις σε όλο σχεδόν τον ευρύ βυζαντινό χώρο.

Η παραβολή των κεραμικών που παρουσιάζονται εδώ με ανάλογα ευρήματα ανασκαφών από άλλα κέντρα του βυζαντινού χώρου οδηγεί σε δύο σκέψεις: α) ή είναι εισηγμένα στη Χίο και μαρτυρούν την επικοινωνία του νησιού, που, όπως είναι γνωστό, ήταν πολύ πυκνή τόσο επί βυζαντινών όσο και επί Γενουατών ή β) τα μεγάλα κέντρα κεραμικής τέχνης ασκούσαν έντονη επιρροή στα περιφερειακά εργαστήρια.

Στη σειρά με την οποία απεικονίζονται εδώ, χωρίζονται σε ομάδες ανάλογα με την τεχνική της διακόσμησης, ενώ τα αδιακόσμητα ανάλογα με το σχήμα τους ή τη χρήση τους και με ορολογία βασισμένη στα πρότυπα των σχετικών μελετών, όταν είναι εφικτή η παραβολή και η χρονολόγησή τους. Τα κεραμικά με αριθ. ευρ. 1, 3, 4, 9, 13, 14, 15, 16, 42, 49 είχαν

Εικ. 1. Αδιακόσμητο αγγείο αριθ. ευρ. 97.

πρωτοδημοσιευτεί από τον Αντ. Στεφάνου στη Χιακή Επιθεώρηση 8 (1965), εικ. 14, όπου σημειώνεται η ανεύρεσή τους στο φρούριο της πόλεως Χίου.

Ι. Αδιακόσμητα πρώτων αιώνων μ.Χ.

Αριθ. ευρ. 97. Πιθοειδές αγγείο (εικ. 1). Πηλός ροδόχρωμος. Λαβή γεφυρωτή στο κάθετο λεπτό στόμιο. Βάση με δακτυλιόσχημη στήριξη.

Ιος-2ος αι. Πρβλ. Agora V, πίν. 20, Μ 44.

3. Στους μεταβυζαντινούς αιώνες (16ος-17ος) το χωριό Αρμόλια υπήρξε σημαντικό αγγειοπλαστικό κέντρο. Οι περισσότεροι κάτοικοι δούλευαν στα πολυάριθμα εργαστήρια, τα δε συνδικάτα της «λαγηνικής τέχνης» είχαν άριστη οργάνωση και τα προϊόντα τους ήταν περιζήτητα.

Αριθ. ευρ. 98. Πιθοειδές αγγείο (εικ. 2). Πηλός ροδόχρωμος. Λαβή γεφυρωτή στο ξέχειλο λεπτό στόμιο. Στο σώμα πυκνές αυλακωτές ζώνες. Βάση με δακτυλιόσχημη στήριξη.
1ος-2ος αι.

Αριθ. ευρ. 99. Τριφυλλόστομη οينوχόη (εικ. 2). Πηλός γκριζωπός. Λαβή ταινιωτή. Στο σώμα αυλακωτές ζώνες. Βάση κυρτή.
3ος αι. Πρβλ. Λευκός Πύργος 1986, 1, 14.

Αριθ. ευρ. 100. Τριφυλλόστομη οينوχόη (εικ. 2). Πηλός γκριζωπός. Στην κοιλιά αυλακωτές ζώνες. Λαβή ταινιωτή. Βάση με επίπεδη στήριξη.
2ος-3ος αι. Πρβλ. *Agora V*, πίν. 23, Μ 101.

Αριθ. ευρ. 80. Σταμνοειδές αγγείο (εικ. 2). Πηλός ανοιχτοκέραμος. Λαιμός πλατύς, κάθετος. Στην κοιλιά και στο λαιμό αυλακωτές ζώνες. Βάση με επίπεδη στήριξη.
3ος-4ος αι. Εργαστήριο Χίου.

II. Με ζωγραφική και με μονόχρωμη διακόσμηση

Αριθ. ευρ. 12. Τμήμα λαγηνιού (εικ. 3). Λείπει το κάτω μέρος, ο λαιμός και η λαβή. Πηλός ανοιχτόχρωμος. Επιφάνεια λευκή, γυαλωμένη, με μεγάλες σπείρες καστανές-πράσινες.
12ος αι. Πρβλ. *Corinth XI*, σ. 70.

Αριθ. ευρ. 26. Τμήμα γαβάθας (εικ. 3). Πηλός κεραμόχρωμος. Βάση με δακτυλιόσχημη στήριξη. Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Η εσωτερική πρασινογάλα-

ξη, γυαλωμένη, με ανοιχτοπράσινες αχτίνες. Στο βυθό τρεις εγχάρακτοι κύκλοι.
13ος αι. Πρβλ. *Corinth XI*, εικ. 182.

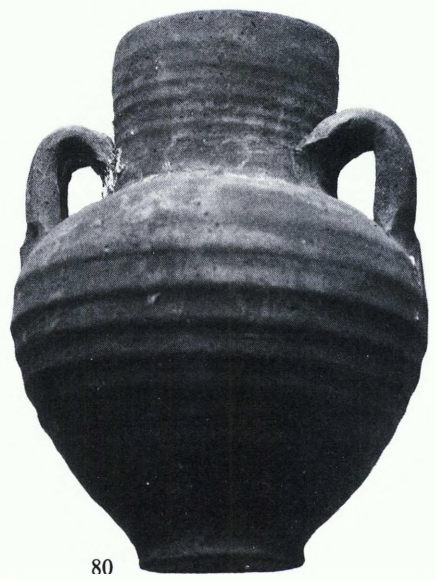
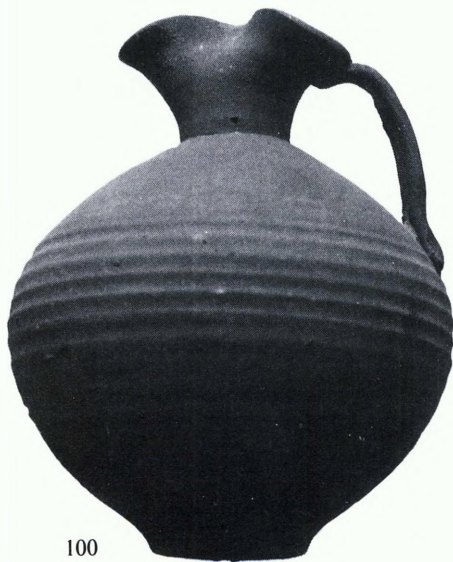
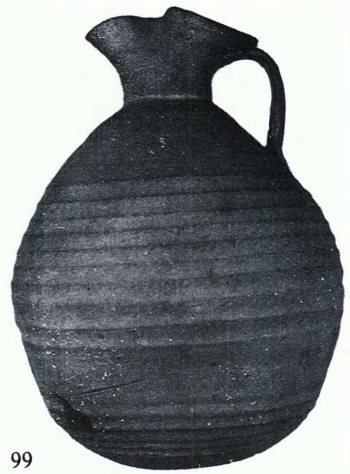
Αριθ. ευρ. 29. Κούπα (εικ. 3). Λείπει η μισή βάση και η συνεχόμενη παρειά και το χείλος. Πηλός κεραμόχρωμος. Χείλος καμπύλο. Βάση με ταινιωτή στήριξη. Επιφάνεια εσωτερική (και μέρος εξωτερικής) πράσινη, γυαλωμένη. Εξωτερικά λεπτή, εξέχουσα ζώνη και κάθετες αυλακώσεις.
13ος αι.

Αριθ. ευρ. 30. Κούπα (εικ. 3). Ελλειπής. Πηλός κεραμόχρωμος. Χείλος καμπύλο. Η παρειά κάτω από το χείλος γωνιάζει και σχηματίζει κάθετη ταινία. Βάση με ταινιωτή στήριξη. Εσωτερική επιφάνεια υποπράσινη, γυαλωμένη.
12ος-13ος αι.

Αριθ. ευρ. 32. Κούπα (εικ. 3). Ελλειπής. Πηλός κεραμόχρωμος. Χείλος καμπύλο. Στήριξη βάσης ταινιωτή. Επιφάνεια εσωτερική κεραμόχρωμη με λευκό διάκοσμο τύπου Slip Painted.
13ος αι. Πρβλ. *Waagé 1933*, σ. 324, εικ. 18 a, b, c.

III. Με χαρακτή και επιπεδόγλυφη διακόσμηση.

Αριθ. ευρ. 2. Πυθμένας και βάση γαβάθας (εικ. 4). Βάση κωδονόσχημη, ψηλή. Εξωτερικά άβαφη, η εσωτερική επιφάνεια ανοιχτοπράσινη, γυαλωμένη. Στον πυθμένα με επιπεδόγλυφη τεχνική παράσταση λαγού σε κυκλικό πλαίσιο.
12ος αι. Πρβλ. *Corinth*, εικ. 225, C. Ευγενίδου 1982, εικ. 11.

Εικ. 2. Αδιακόσμητα αγγεία.

Εικ. 3. Αγγεία με ζωγραφική και με μονόχρωμη διακόσμηση.

Αριθ. ευρ. 9. Πυθμένας και βάση κούπας (εικ. 4). Βάση με δακτυλιόσχημη στήριξη. Στο βυθό το διακοσμητικό «κόμβος του Δαβίδ» με την τεχνική του «σκαλίσματος» (*champlevé*).

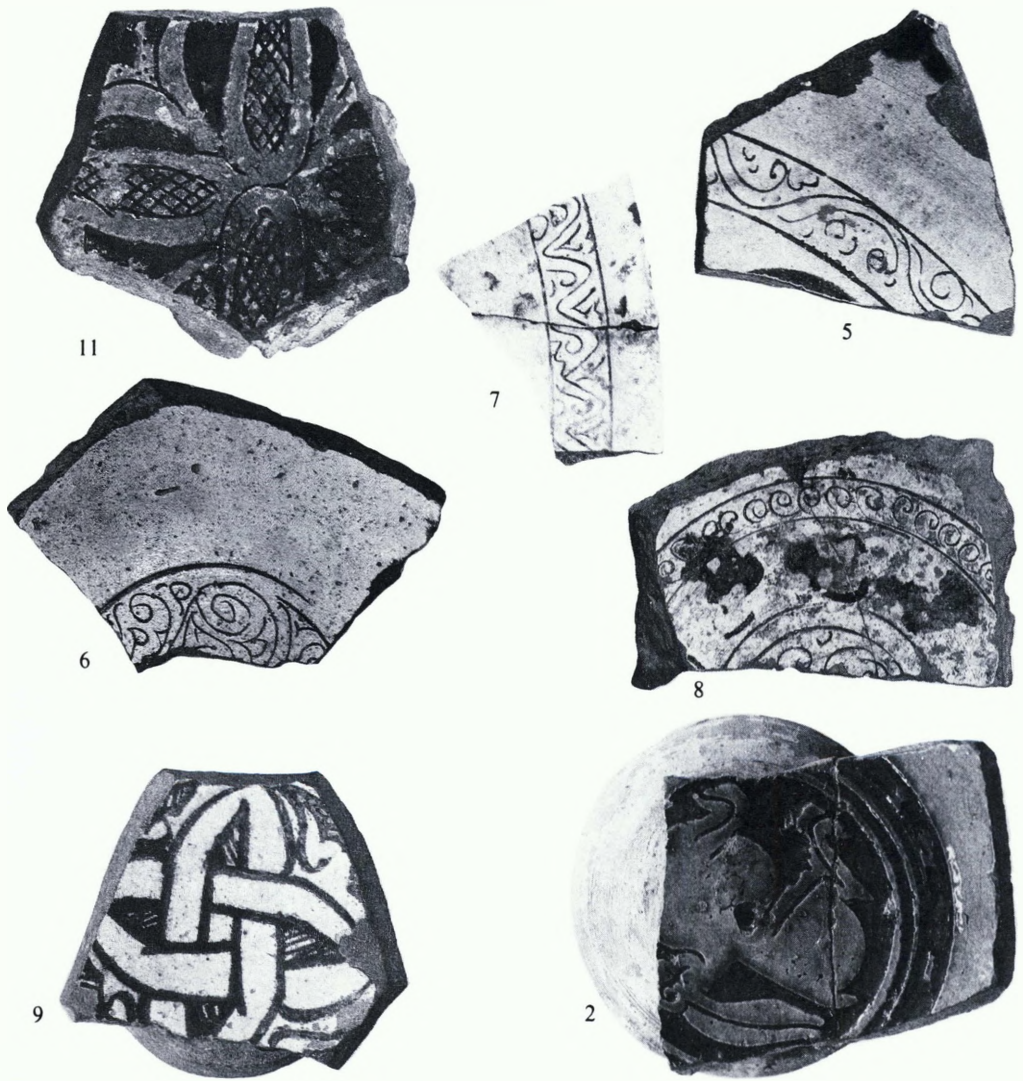
12ος αι. Πρβλ. *Corinth XI*, εικ. 225 E, F.

Αριθ. ευρ. 11. Τμήμα γαβάθας. Πυθμένας με τη βάση (εικ. 4). Βάση με ταινιωτή στήριξη. Με την τεχνική της χάραξης

και της επίπεδης γλυφής σχηματοποιημένο άνθος, με δικτυωτό στα πέταλα.

14ος αι. Πρβλ. *Charitonidou 1989*, εικ. 21. *Μαρκοπούλου 1985*, πίν. 7 δ.

Αριθ. ευρ. 5. (εικ. 4). Τμήμα πινακίου με ελάχιστο τμήμα του καμπύλου χείλους. Εξωτερικά λευκό επίχρισμα. Εσωτερική επιφάνεια υπόλευκη, γυαλωμένη, με εγχάρακτο πλοχμό σε ταινία.

Εικ. 4. Αγγεία με χαρακτή και επιπεδόγλυφη διακόσμηση.

12ος αι. Σχετική ταινία σε πινάκια πολλών περιοχών.

Αριθ. ευρ. 6. Τμήμα πυθμένα και βάσης πινακίου (εικ. 4). Πηλός ροδόχρωμος. Βάση δακτυλιόσχημη. Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Η εσωτερική υπόλευκη, γυα-

λωμένη, με εγχάρakta συμπλεκόμενα σπειροειδή σε κύκλο.

12ος αι.

Αριθ. ευρ. 7. Τμήμα χείλους πινακίου (εικ. 4). Εσωτερική επιφάνεια υπόλευκη, γυαλωμένη και εγχάρακτη ταινία με

Εικ. 5. Αγγεία με χαρακτή και επιπεδόγλυφη διακόσμηση.

γεωμετρική περικοκλάδα.

12ος αι. Πρβλ. Corinth XI, εικ. 22 Η.

Αριθ. ευρ. 8. Τμήμα βάσης και παρειάς πινακίου (εικ. 4). Βάση με ταινιωτή στήριξη. Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Η εσωτερική υπόλευκη, γυαλωμένη, με πράσινες πινελιές. Στο κέντρο συμπλεκόμενο εγχάρακτο διακοσμητικό θέμα σε κύκλο. Στην περιφέρεια εγχάρακτη ταινία με μονές σπείρες.

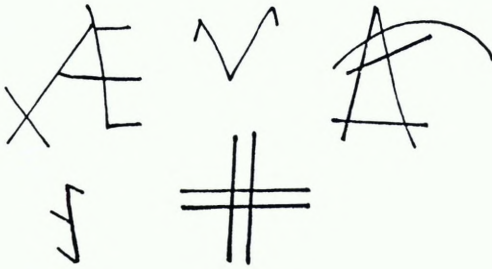
12ος-13ος αι. Πρβλ. Corinth XI, εικ. 115.

Αριθ. ευρ. 1. Πυθμένας και βάση κούπας (εικ. 5). Βάση με ταινιωτή στήριξη.

Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Η εσωτερική απολεπισμένη, κίτρινη. Στο βυθό εγχάρακτο μετάλλιο. Στο κέντρο εγχάρακτο το γράμμα Α. Στην περιφέρεια ταινία με κάθετες γραμμές και μικρές σπείρες.

12ος αι. Πρβλ. Rice 1930, εικ. 6, 12 (για το γράμμα) και εικ. 5, 4 για την ταινία, με διάφορες παραλλαγές σε πολλά παραδείγματα.

Αριθ. ευρ. 4. Πυθμένας και βάση κούπας (εικ. 5). Βάση με ταινιωτή στήριξη. Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Η εσωτε-

Εικ. 6. Σήματα εργαστηρίων.

ρική λαδοπράσινη, γυαλωμένη. Μέσα σε κύκλο εγχάρακτη παράσταση πουλιού προς τα δεξιά. Στο ράμφος ελισσόμενο φίδι.

13ος αι. Θέμα σύνηθες, με παραλλαγές.

Αριθ. ευρ. 3. Πυθμένας και βάση κούπας (εικ. 5). Βάση με ταινιωτή στήριξη. Επιφάνεια εξωτερική με λευκό επίχρισμα, χωρίς γυάλωμα. Η εσωτερική κίτρινη, γυαλωμένη. Με εγχάρακτη τεχνική παράσταση πουλιού προς τα δεξιά. 13ος αι. Πρβλ. Corinth XI, εικ. 104 B.

Αριθ. ευρ. 19. Πυθμένας και βάση πινακίου (εικ. 5). Εσωτερική επιφάνεια λαδοπράσινη, γυαλωμένη. Με εγχάρακτη τεχνική σώζεται το πτέρωμα πουλιού, κυρίως το φτερό.

IV. Σήματα εργαστηρίων

Τέσσερα σήματα εργαστηρίων χαραγμένα σε βάσεις από κούπες της ομάδας IV. (εικ. 6).

— Το αριθ. 1 ανήκει στην κούπα αριθ. ευρ. 14 (εικ. 7).

— Το αριθ. 2, σύμπλεγμα ΑΧΕ, ανήκει στη βάση της κούπας αριθ. ευρ. 37, ενώ το ν είναι χαραγμένο στην εξωτερική

πλευρά της ίδιας κούπας. (δεν εικονίζεται).

— Το αριθ. 3 ανήκει στην κούπα αριθ. ευρ. 34 (δεν εικονίζεται).

— Το αριθ. 4 ανήκει στην κούπα αριθ. ευρ. 115 (δεν εικονίζεται).

V. Χαρακτή διακόσμηση σε κύκλους.

Στη συλλογή φυλάσσεται μεγάλος αριθμός από τμήματα αγγείων με παρεμφερή χαρακτή διακόσμηση, τύπου «Zeuxiprus», του 13ου αι. σε επιφάνεια κίτρινη, ώχρινη, πράσινη. Πρβλ. Megaw 1968 και 1989.

Αριθ. ευρ. 14. Βάση με τμήμα πυθμένα κούπας (εικ. 7). Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Η εσωτερική, πράσινη. Στο κέντρο του πυθμένα μονή σπείρα, χαρακτή με χοντρό γραφίδι. Στην περιφέρεια δύο ομόκεντροι κύκλοι με όμοιο γραφίδι. Κάτω από τη βάση χαραγμένο το σήμα αριθ. 4 (εικ. 6).

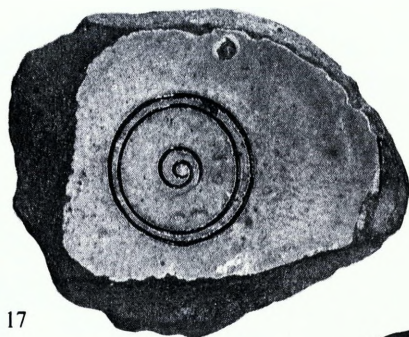
Αριθ. ευρ. 17. Τμήμα γαβάθας. Βάση με πυθμένα (εικ. 7). Εσωτερική επιφάνεια κιτρινοπράσινη. Στο κέντρο λεπτοί, χαρακτοί, ομόκεντροι κύκλοι, όπως και στην περιφέρεια.

Αριθ. ευρ. 18. Τμήμα γαβάθας. Βάση και πυθμένας (εικ. 7). Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Η εσωτερική κίτρινη. Στον πυθμένα κύκλος με χοντρό γραφίδι. Στην περιφέρεια δύο ομόκεντροι κύκλοι.

Αριθ. ευρ. 126. Βάση και πυθμένας κούπας (εικ. 7). Εσωτερική επιφάνεια κιτρινοπράσινη. Στο κέντρο λεπτοί, χαρακτοί, ομόκεντροι κύκλοι, όπως και στην περιφέρεια.

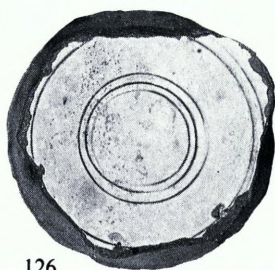
14

17

18

126

13

15

16

127

128

129

Εικ. 7. Τμήματα αγγείων με χαρακτηριστική διακόσμηση σε κύκλους.

Αριθ. ευρ. 13. Βάση και πυθμένας κούπας (εικ. 7). Εσωτερική επιφάνεια κίτρινη. Στο βυθό τρεις χαρακτές σπείρες περιβάλλονται από τρεις ομόκεντρους κύκλους φιλοτεχνημένους με χοντρό γραφίδι.

Αριθ. ευρ. 15. Βάση και πυθμένας κούπας (εικ. 7). Επιφάνεια εξωτερική άβαφη. Η εσωτερική ώχρινη. Χαρακτή σπείρα ξεκινά από το κέντρο και συνεχίζεται με αλλεπάλληλους ομόκεντρους κύκλους.

Αριθ. ευρ. 16. Βάση και πυθμένας κούπας (εικ. 7). Επιφάνεια εξωτερική άβαφη. Η εσωτερική ώχρινη. Το χάραγμα όμοιο με της αριθ. ευρ. 15.

Αριθ. ευρ. 127. Βάση και πυθμένας κούπας (εικ. 7). Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Η εσωτερική πράσινη. Από το κέντρο σπείρα συνεχίζει τις στροφές σε συνεχόμενους, σχεδόν ομόκεντρους, πυκνούς κύκλους.

Αριθ. ευρ. 128. Βάση και πυθμένας κούπας (εικ. 7). Επιφάνεια εσωτερική κίτρινόλευκη. Χαρακτοί κύκλοι όμοιοι με αυτούς της αριθ. ευρ. 127.

Αριθ. ευρ. 129. Βάση και πυθμένας κούπας (εικ. 7). Επιφάνεια εσωτερική κίτρινη. Από το κέντρο άτακτη σπείρα συνεχίζει εξαηλούμενες στροφές σε όλο τον πυθμένα.

VI. Με χαρακτή και ζωγραφική διακόσμηση

Πρόκειται για μια παραλλαγή της προηγούμενης ομάδας V, όπου συμπληρώνε-

20

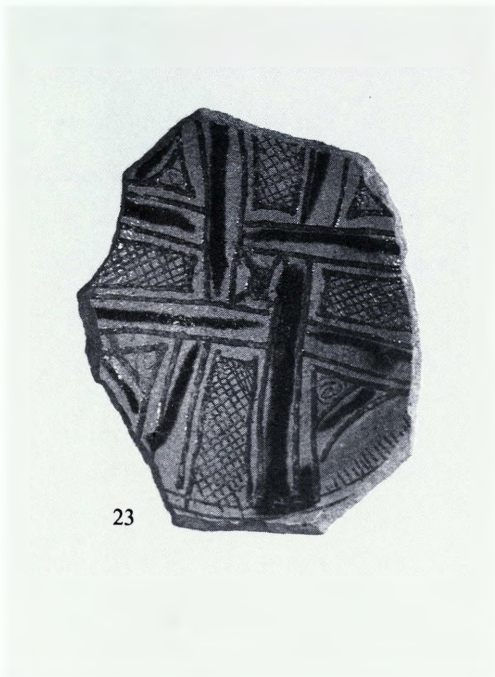

21

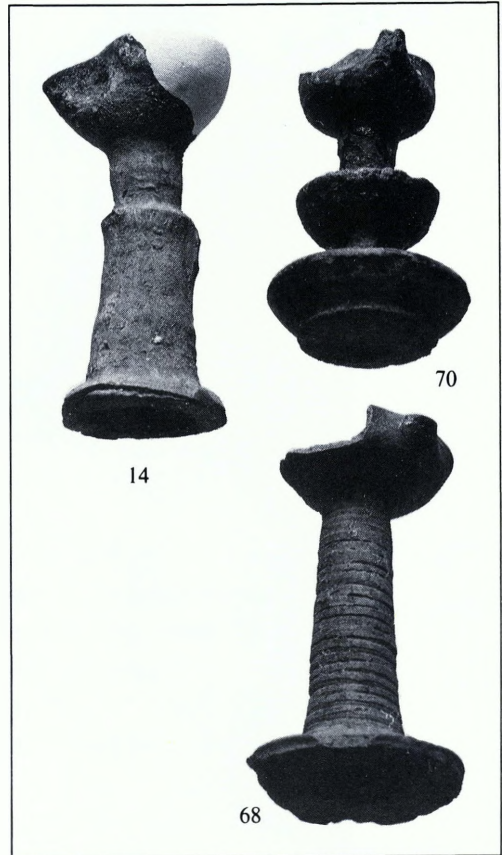

22

Εικ. 8. Τμήματα αγγείων με χαρακτή και ζωγραφική διακόσμηση.

Εικ. 9. Κούπα αριθ. ευρ. 23.

Εικ. 10. Λυχνάρια.

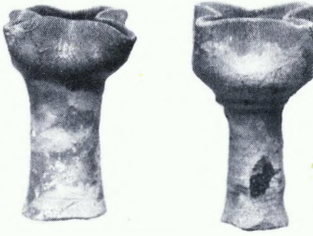
ται η διακόσμηση με χρωματιστές ταινίες από άτακτες συνεχόμενες σπείρες. Η Συλλογή αριθμεί πολλά τμήματα αγγείων με την ίδια μορφή διακόσμησης. 13ος αι. Πρβλ. Corinth XI, σ. 140.

Αριθ. ευρ. 20. Τμήματα γαβάθας: βάση, πυθμένας, μέρος παρειάς και χείλους (εικ. 8). Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Εσωτερική λευκοκίτρινη. Το λεπτό, καμπύλο χείλος πράσινο. Από το κέντρο του πυθμένα ξεκινά λεπτή, χαρακτή σπείρα, που εξελίσσεται σε έξι ομόκεντρους

χαρακτούς κύκλους. Στην περιφέρεια ταινία από πέντε ομόκεντρους χαρακτούς κύκλους. Ανάμεσα, ταινία από άτακτες συνεχόμενες σπείρες, με πράσινο χρώμα. Κάτω από το χείλος πράσινες πινελιές.

Αριθ. ευρ. 21. Βάση και πυθμένας γαβάθας (εικ. 8). Διακόσμηση όμοια με αυτή της αριθ. ευρ. 20.

Αριθ. ευρ. 22. Τμήματα κούπας (εικ. 8). Βάση, πυθμένας και τμήματα παρειάς.

Εικ. 11. Φυαλοστόμια.

Εικ. 12. Φυαλοστόμια, πάνω όψη.

Εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Εσωτερική υποπράσινη. Διακόσμηση μόνο ζωγραφική: ταινία από συνεχόμενες άτακτες πράσινες σπείρες.

Αριθ. ευρ. 23. Βάση και πυθμένας κούπας (εικ. 9). Εσωτερική επιφάνεια υποκίτρινη. Μέσα σε χαρακτό κύκλο διασταυρούμενοι χαρακτοί σταυροί, με πράσινο χρώμα. Στα κενά χαρακτό δικτυωτό. Στις εξωτερικές γωνίες μικρές χαρακτές σπείρες.

VII. Λυχνάρια

Λυχνάρια με ψηλό κορμό (αριθμούνται και άλλα στη Συλλογή). Αυτός ο τύπος με τον ψηλό κορμό, με ένα ή δύο δοχεία του λαδιού κατασκευαζόταν από τη βυζαντινή εποχή ως τον 20ο αι. Σε ορισμένα σώζονται ίχνη κάθετης λαβής. Πρβλ. Frantz 1938, εικ. 10 A 58, εικ. 14 A 80, εικ. 27 D 3, εικ. 29 E I. Επίσης Mackay 1967, πίν. 69.

Αριθ. ευρ. 68 (εικ. 37, δεξιά). Στο χρώμα του πηλού, αλειμένο μόνο με γυάλωμα, φέρει στον κορμό ισομετρικά λεπτές αυλακώσεις.

Αριθ. ευρ. 70 (εικ. 37, κέντρο). Στο μέσον

του κορμού φέρει σταγμοδόχη μικρότερη του δίσκου της βάσης. Όλη η επιφάνεια καλύπτεται με πράσινο χρώμα και γυάλωμα.

Αριθ. ευρ. 114 (εικ. 37, αριστερά). Στο μέσον περίπου του κορμού φέρει εξέχουσα ζώνη με γωνιακή αιχμή, στο δε κορμό ίχνη κάθετης λαβής.

VIII. Φυαλοστόμια

Σημαντικό στοιχείο στην κεραμοπλαστική διακόσμηση των βυζαντινών εκκλησιών της Χίου ήταν τα πήλινα μικρά φυαλοστόμια (εικ. 11). Ο λεπτός κορμός τους στερεωνόταν μέσα στον τοίχο και στην επιφάνεια προεξείχε μόνο το τετράφυλλο στόμιο (εικ. 12) συνήθως χρωματισμένο πράσινο, γυαλωμένο. Το τετράφυλλο στόμιο με τις φωτοσκιάσεις σχημάτιζε το σήμα του σταυρού. Το όλο μήκος τους αριθμεί 0,09-0,10 μ., η δε διάμετρος του στομίου 0,08-0,09 μ. Στη Συλλογή φυλάσσεται ικανός αριθμός φυαλοστομίων, όπως το αριθ. ευρ. 55 με διάτρητο κορμό και το αριθ. ευρ. 56 με συμπαγή κορμό, και τα δύο με πράσινο στόμιο.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Rice 1930: T. Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930.
- Waagé 1933: Fr. Waagé, *The Roman and Byzantine Pottery*, *Hesperia* II 2 (1933).
- Frantz 1938: M. A. Frantz, *Middle Byzantine Pottery in Athens*, *Hesperia* VII 3 (1938).
- Agora V: H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora V*, Princeton 1959.
- Corinth XI: Ch. H. Morgan, *The Byzantine Pottery, Corinth XI*, Cambridge, Mass. 1942.
- Mackay 1967: T. S. Mackay, *More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth*, *Hesperia* 36 (1967).
- Megaw 1968: A. H. S. Megaw, *Zeuxippos Ware*, *BSA* 63 (1968).
- Λευκός Πύργος 1986: Θεσσαλονίκη - Ιστορία και Τέχνη, Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1986.
- Μαρκοπούλου 1985: Δ. Μαρκοπούλου, *Από το υστεροβυζαντινό νεκροταφείο της Μονής Βλατάδων, Η Θεσσαλονίκη I* (1985).
- Charitoniδου 1989: Ang. Charitoniδου, *Ceramique d'offrande trouvée dans des tombes byzantines tardives de l'Hippodrome de Thessalonique*, *BCH* 1989, Suppl. 18, σ. 209.
- Megaw 1989: A.H.S. Megaw, *Zeuxippos Ware Again*, *BCH* 1989, Suppl. 18.

BYZANTINE POTTERY FROM THE BYZANTINE MUSEUM COLLECTION

ANGELIKI VAVYLOPOULOU-CHARITONIDOU

In Chora on Chios there is a collection of some 150 vases dating from the Byzantine period to the 20th c., housed in the Mosque. They are stray finds collected from different places on the island by the auxiliary Epimelete at the time, Ant. Ste-

fanou, in the years 1952-1982. This article deals chiefly with the Byzantine pottery; the Post-Byzantine and later pottery was published in *Κεραμικά Χρονικά* 55 (1990).

Νέες εκδόσεις του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

Αρχαιολογικόν Δελτίον 42 (1987), Χρονικά Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, 1-2

Ι. Στεριώτη, Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουρική αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα, Α-Β

Gl. Weinberg, The Glass Vessels in Ancient Greece: Their History Illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum, Athens

Αναστ. Τούρτα, Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι (βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών)

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί, Α-Γ

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία. Στη μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη

Θ. Τιβερίου, Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα

Σ. Δάκαρης, Δωδώνη (ελλην., αγγλ.)

Σ. Δάκαρης, Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα (ελλην., αγγλ.)

Ι. Ακαμάτης, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα

ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Αρχαιολογικόν Δελτίον 42 (1987), Μελέτες Αρχαιολογικόν Δελτίον 43 (1988), Χρονικά Αρχαιολογικόν Δελτίον 44 (1989), Χρονικά

Ι. Ακαμάτης, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής

Η. Κόλλιας, Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου

Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις (ελλην., αγγλ.)

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Χ. Μπακιρτζής, Φίλιπποι (ελλην., αγγλ.)

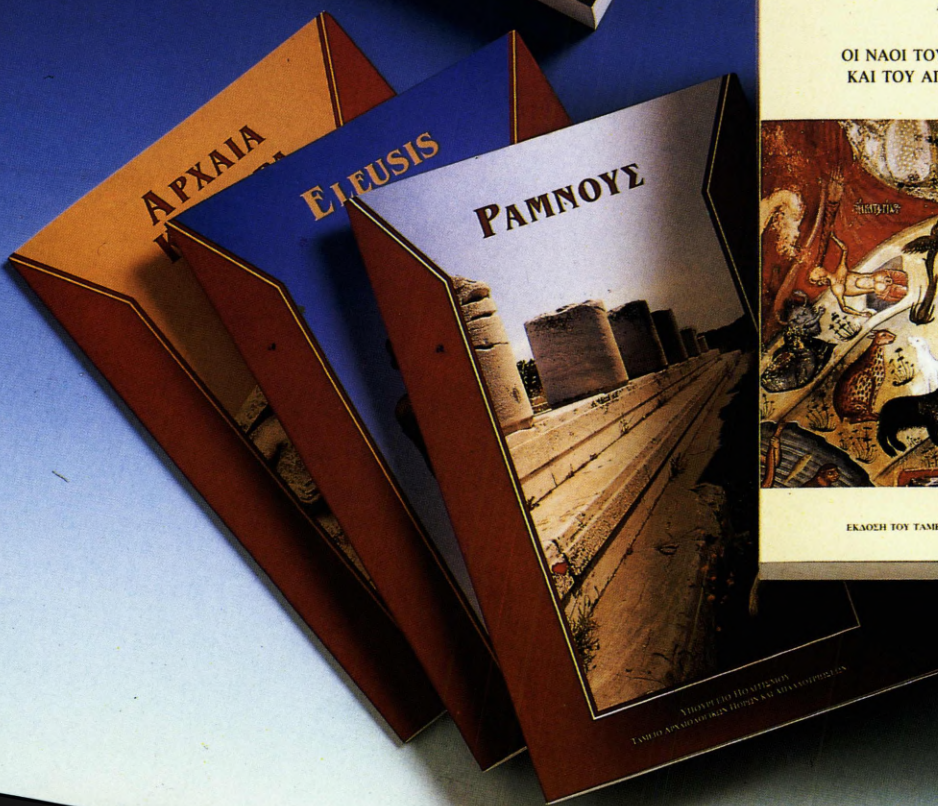
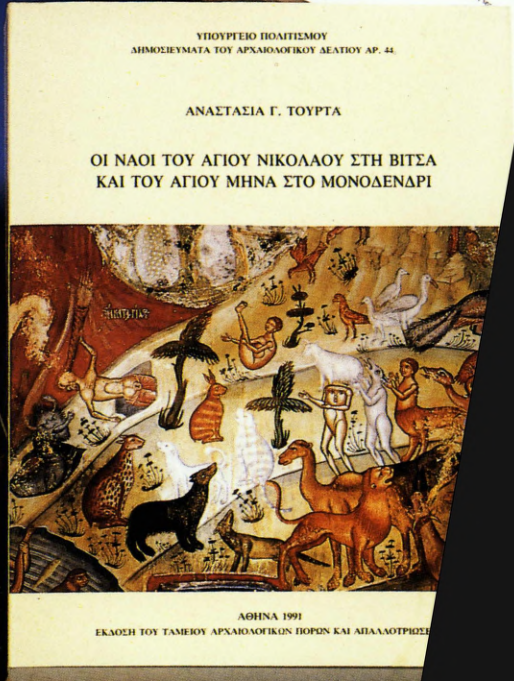
Κ. Θεοχαρίδου, Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή της μέχρι τα χρόνια της τουρκοκρατίας

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας

Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ερέτρια (ελλην. αγγλ.)

Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Χαλκίδα (ελλην. αγγλ.)

Μ. Μπρούσκαρη, Τα μνημεία της Ακρόπολης (ελλην. αγγλ.)

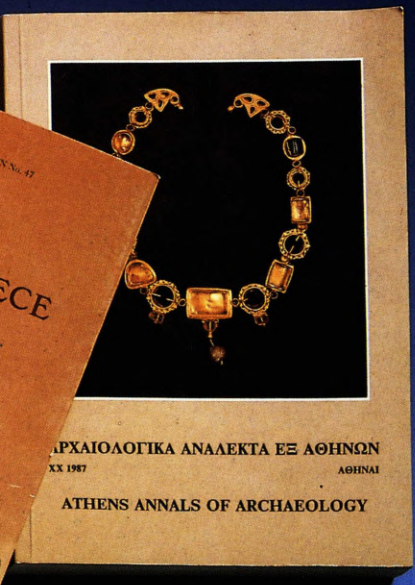
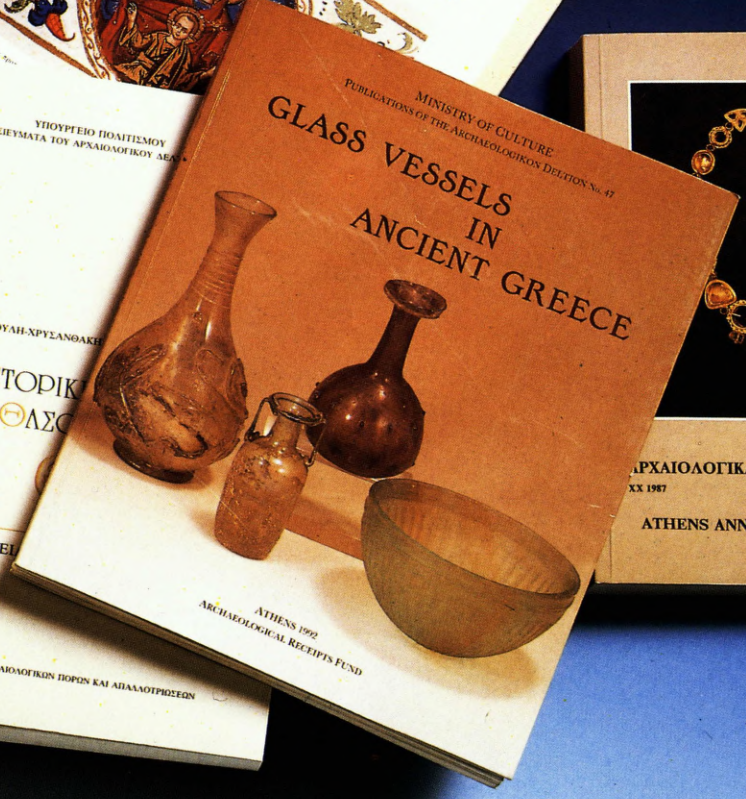

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΕΜΟΥ
ΣΗΜΟΛΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΛΕΓΩΝ

ΧΑΙΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ
ΠΡΟΤΟΪΣΤΟΡΙΚ
ΘΛΣ

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΔΙΑΣΟΤΗΡΙΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ
XX 1987
ΑΘΗΝΑΙ
ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

1000-5000-ASST